

Актуальні питання історії та культури України

навчальний посібник
для студентів неісторичних спеціальностей
закладів вищої освіти

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Актуальні питання історії та культури України

*навчальний посібник
для студентів неісторичних спеціальностей
закладів вищої освіти*

Чернівці
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
2025

**УДК 94(477)+930.85(477)
А49**

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(протокол № 13 від 29 вересня 2025 року)*

Рецензенти:

- **Іван Зуляк** — доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Оксана Каліщук** — докторка історичних наук, професорка кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки

Авторський колектив:

• Балух Олексій	• Руснак Олександр
• Герегова Світлана	• Христан Назарій
• Гуйванюк Микола	• Шилюк Олег
• Добржанський Олександр	• Юрій Михайло
• Дробіна Лілія	• Яценюк Галина
• Ковалець Тарас	• Яценюк Фадей

А49 Актуальні питання історії та культури України: навчальний посібник для студентів неісторичних спеціальностей закладів вищої освіти. Чернівці: Рута, 2025. 362 с.

ISBN 978-617-8703-11-0

Навчальний посібник розроблено для студентів неісторичних спеціальностей закладів вищої освіти. Він охоплює ключові питання історії та культури України від давнини до сучасності. Видання складається з 15 тем, кожна з яких містить теоретичний матеріал, найважливіші поняття й дати, методичні рекомендації, а також значний обсяг джерел для самостійного аналізу.

Електронний формат посібника забезпечує зручний та швидкий доступ до матеріалів, сприяючи ефективному навчанню та розвитку критичного мислення.

УДК 94(477)+930.85(477)

ISBN 978-617-8703-11-0

© Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, 2025
© автори (тексти)
© Т. Ковалець (макетування), 2025

ЗМІСТ

Вступ

План занять

Змістовий модуль 1. Політико-культурний простір українського минулого в епоху середньовіччя та раннього нового часу (IX — кінець XVIII ст.)	
Тема 1	Назарій Христан <u>Середньовічна Русь у культурному просторі українського минулого</u>
Тема 2	Назарій Христан <u>Regnum Ruthenorum — феномен української державності</u>
Тема 3	Олексій Балух <u>На перехресті нових світів: Русь-Україна у складі ВКЛ та Королівства Польського (середина XIV — XVI ст.)</u>
Тема 4	Тарас Ковалець <u>Генеза українського козацтва. Еволюція Війська Запорозького у XVI — перша половина XVII ст.</u>
Тема 5	Тарас Ковалець <u>Епоха Хмельниччини. Козацька революція середини XVII ст. і відродження державності</u>
Тема 6	Фадей Яценюк <u>Феномен Руїни в українській історії. Культурний вимір «козацької епохи»</u>
Тема 7	Галина Яценюк <u>«Мазепинська доба» та згасання козацьких автономій у кінці XVII — другій половині XVIII ст.</u>

Змістовий модуль 2.

**Формування української модерної ідентичності
у боротьбі за відновлення державності**

Тема 1	<i>Олександр Добржанський, Михайло Юрій</i> <u>«Два світи»: українські землі у складі Російської та Австрійської імперій у XIX ст.</u>
Тема 2	<i>Олександр Добржанський, Михайло Юрій</i> <u>«Із селян у націю»: формування модерної української ідентичності та культурний вимір українського відродження у XIX ст.</u>
Тема 3	<i>Галина Яценюк, Лілія Дробіна</i> <u>«Україна в огні і революції»: Відродження державності українського народу у першій чверті XX ст.</u>
Тема 4	<i>Олександр Руснак</i> <u>Українські землі у міжвоєнний період: від національного ренесансу до московського терору</u>
Тема 5	<i>Олег Шилюк</i> <u>«Між двома проваллями»: Україна у Другій світовій війні</u>
Тема 6	<i>Світлана Герегова, Микола Гуйванюк</i> <u>Український вимір у десятиліття контрольованого лібералізму й наростання системної кризи Радянського Союзу</u>
Тема 7	<i>Микола Гуйванюк</i> <u>Україна від «перебудови» до незалежності</u>
Тема 8	<i>Олександр Руснак</i> <u>Україна в 1991–2022 рр.: політичні, економічні та соціокультурні трансформації</u>

Вступ

В сучасних умовах, коли триває російська агресія проти України, особливого значення набуває виховання молоді на прикладах минулого нашої держави, формування наукового історичного світогляду в студентів, які фахово не вивчають історію. Визначальну роль у цьому відіграє викладання курсу історії України, який в Чернівецькому університеті передбачений у навчальних планах для всіх спеціальностей.

У більшості закладів вищої освіти цей курс забезпечують історичні або гуманітарні кафедри, які також відповідають за якісне наповнення курсу. Тому не випадковою цей навчальний посібник підготовлений викладачами кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Автори посібника назвали його «Актуальні питання історії України», підкреслюючи, що виділено тільки найбільш важливі, дискусійні або проблемні теми, які мають чимале відлуння в сучасному суспільному житті. Разом з тим, курс має цілісний характер, охоплює історичні події від часів Київської Русі до наших днів.

Згідно задуму авторів, до кожної з 15 тем подано план лекції, короткий виклад найважливіших теоретичних проблем, виділено ключові дати і ключові події. Також запропоновано плани семінарських занять, літературу до них. Особливо відзначи-

мо, що до кожного семінарського заняття передбачено добірку документів. Це дає можливість студентам самостійно опрацьовувати історичні джерела, аналізувати їх, формувати особистісне уявлення про відображення історичних подій в них.

Необхідно зауважити, що назви тем сформульовано так, щоб вони змушували студентів творчо підходити до вивчення поданого матеріалу. У кожній темі розглядаються різні концепції, підходи до оцінки історичних подій та явищ.

Розподіл тем по періодах витримано таким чином, щоб у студентів виробилося уявлення про найважливіші проблеми історії України як єдиний процес, щоб вони відчували тяглість історичних подій і явищ. Дві теми стосуються періоду Русі, одна часу інтеграції українських земель до складу польської та литовської держав, чотири теми пов'язано з козацькою добою, дві про довге ХІХ ст. і шість тем стосуються ХХ ст. Отже акценти розставлено так, щоб найбільше уваги приділялося справді актуальним темам, які перегукуються із сучасними проблемами.

Безсумнівно цей навчальний посібник стане вагомим підвалиною для освоєння студентами неспеціальних факультетів найважливіших проблем історії України.

Дане видання потрібне для забезпечення навчального процесу і дасть можливість суттєво покращити якість підготовки студентів. Воно укладене відповідно до науково-методичних вимог.

У підготовці навчального посібника взяли участь дванадцять викладачів кафедри історії України, з них два доктори наук і десять кандидатів наук. Зокрема це Олексій Балух, Світлана Герегова, Микола Гуйванюк, Олександр Добржанський, Лілія Дробіна

Тарас Ковалець, Олександр Руснак, Назарій Христан, Олег Шилюк, Михайло Юрій, Галина Яценюк, Фадей Яценюк.

Цей навчальний посібник розрахований не тільки на студентів, він може використовуватися всіма, хто цікавиться історією України і хоче самостійно вивчати найважливіші аспекти минулого нашої держави.

ПЛАН ЗАНЯТЬ

Змістовий модуль 1.

Політико-культурний простір
українського минулого в епоху середньовіччя
та раннього нового часу (IX — кінець XVIII ст.)

Тема **1**

Середньовічна Русь у культурному просторі українського минулого

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Конструюючи минуле: про що мовчать джерела?
2. Походження назви «Русь»
3. Рання Русь: від набігів вікінгів до держави (кінець VIII — початок X ст.)
4. Військові кампанії князя Ігоря Старого та державна діяльність княгині Ольги
5. Кінець «варязької Русі»: війни князя Святослава Хороброго

Історія Русі традиційно сприймалась як вихідна точка української державності. У межах цієї теми розглядаються підходи до інтерпретації ранньої історії Русі в контексті сучасних уявлень про

культурну спадщину, політичну легітимацію та багатшарову ідентичність середньовічного простору.

Особливості джерельної бази для вивчення середньовічної історії України. Характер і проблеми використання писемних джерел — літописів, хронік, трактатів. Археологія як альтернатива письмовій традиції: культурні нашарування, матеріальні сліди контактів і воєн. Складнощі інтерпретації та питома вага уявних конструкцій у відтворенні минулого. Мовчання джерел як простір для ідеологічних реконструкцій та історіографічних дебатів. Проблема ретроспективної проєкції — як історики пізніших епох «дописували» давнє минуле.

Гіпотези про етногенез і семантику терміна «Русь»: норманська, слов'янська, автохтонна версії. Аналіз свідчень літописних джерел (Повість минулих літ, Новгородський перший літопис, ін.) та іноземних свідчень (арабські, візантійські, західноєвропейські автори). Історико-лінгвістичні та етнокультурні дискусії навколо «руського питання». Формування політичної й етнокультурної ідентичності у зв'язку з терміном «Русь» у IX–X ст.

Етап формування Русі як політичної спільноти аналізується через взаємодію між слов'янськими племенами, скандинавським впливом, хозарським чинником та степовими контактами. Питання «набігів вікінгів» переосмислюється як частина військово-торговельних і дипломатичних зв'язків. Діяльність легендарного князя Олега Віщого у світлі візантійських, арабських та літописних свідчень.

Військово-політична діяльність першого історичного князя Русі — Ігоря Старого: відновлення контролю над повсталими землями, походи на

Візантію, війни з арабами. Проблема полюддя як системи збору данини та її роль у загибелі князя.

Державні реформи княгині Ольги: регламентація розмірів данини, встановлення погостів, адміністративно-територіальна організація держави. Зовнішньополітичний курс Ольги: відносини з Візантією, спроби встановлення контактів із Священною Римською імперією, проблема християнізації.

Князь Святослав Хоробрий як «останній вікінг» язичницької Русі. Війни проти Хозарського каганату, Болгарії, візантійські кампанії — прагнення створити імперію степу. Стратегічна політика переселення, контроль над річковими торговельними шляхами. Внутрішньодинастичні конфлікти після загибелі Святослава та початок нової доби — християнської Русі. Занепад ролі варязького елемента в управлінні та зростання місцевих (слов'янських) впливів.

Ключові дати

- IV—VII ст. н.е. — Велике переселення народів, яке сформувало етнічну карту Європи
- 839 р. — перша письмова згадка про народ з племені «русь» у Бертинських анналах
- 860 р. — похід русів на Константинополь; перша масштабна демонстрація військової сили русів на Чорному морі
- 911 — укладення русько-візантійського договору
- 941—944 рр. — походи князя Ігоря на Візантію
- 957 р. — візит Ольги до Константинополя
- 965 р. — розгром Святославом Хозарського каганату
- 968—971 рр. — болгарські походи Святослава, війна з Візантійською імперією на Балканах

Ключові поняття

- **Антинорманська теорія** — історіографічна концепція, згідно з якою держава Русь виникла внаслідок внутрішнього розвитку

слов'янських племен, а не була створена норманами (варягами). Прихильники цієї теорії заперечують вирішальну роль скандинавів у формуванні Русі та виводять її походження з місцевого (слов'янського чи слов'яно-фінського) середовища.

- **Літопис** — хронологічне оповідання про події минулого, створене на основі усних переказів, писемних джерел і спостережень, яке велось щорічно («літо по літу») й поєднувало історичні факти з релігійними, міфологічними та політичними уявленнями.
- **Норманська теорія** — концепція, згідно з якою заснування держави Русь у IX ст. пов'язується з приходом варягів (норманів, скандинавів) зі Скандинавії, які організували правління та запровадили державні інститути на території Східної Європи.
- **Полюддя** — система збору данини у ранній Київській Русі, коли князь з дружиною об'їжджав підвладні території, збираючи податки у формі натуральної продукції. До реформ Ольги не мало чітко встановлених норм і меж.
- **Хроніка** — історичний твір, у якому події викладаються в суворій хронологічній послідовності за роками, часто без глибокого аналізу причин та наслідків. На відміну від літопису, хроніка зазвичай має більш світський характер і широко використовувалась у західноєвропейській традиції середньовічного історіописання.
- **Шлях «із варяг у греки»** — важливий торговельний маршрут, що з'єднував Скандинавію з Візантією через Дніпро.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Свідчення Бертинських анналів про посольство русів 838–839 років до Візантійської імперії та імперії франків

Також прийшли послы греків, відправлені від імператора Теодифа, а саме Теодосій, єпископ Кальцедонської митрополії, і спатарій Теофаній, несучи з відповідними подарунками до імператора листа; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі у п'ятнадцяті календи червня... (18 травня. — Авт.) Він також послав з ними тих самих, які себе, тобто свій народ, називали Рос, яких їх король, іменований Хаканом, послав раніше заради того, щоби вони проголосили про дружбу до нього, просячи через згаданого листа, так як вони змогли отримати прихильність імператора,

можливість повернутися, а також допомогу через всю його владу. Він не захотів, щоби вони поверталися тими [шляхами] і потрапили б у велику небезпеку, через те, що шлях, яким вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів.

Подано за виданням: *Annales Bertiniani. Prudentii Trecensis episkopi, annals, 835–861. Monumenta Germaniae Historica. Tomus 1. Hannover: impensis Bibliopoli Hahniani, 1896*

Фрагмент «Повісті врем'яних літ» про княжіння Олега

В літо 6387 [879]. Помер Рюрик і передав княжіння своє Олегові, із свого роду, і віддав йому на руки сина свого Ігоря, бо вельми малий був [...].

В літо 6390 [882].

І пішов Олег, взявши воїв своїх багато — / Варягів, чудь, словін, мерю, весь, кривичів, / І прийшов до Смоленська з кривичами, / І взяв город Смоленськ, / І посадив у ньому мужа свого. / І звідти пішов вниз, / І, прийшовши, взяв Любеч, / І посадив у ньому мужа свого. / І прийшов до гір Київських, / І побачив Олег, що Аскольд і Дір княжать, / І заховав воїв у лодях, / А інших позаду залишив, / А сам пішов, несучи Ігоря малого, / І підійшов під Угорське / [І тут] заховав воїв своїх, / І послав до Аскольда і Діра, кажучи:

«Купці ми, ідемо до греків від Ольга / І від Ігоря-княжича; / Приходьте до роду свого, до нас».

Аскольд же і Дір прийшли.

І вискочили всі із лодій, / І рече Ольг до Аскольда і Діра:

«Не князі ви і не княжого роду, / Але я княжого роду».

І виніс Ігоря: «А це син Рюриків».

І убили Аскольда і Діра, / І віднесли на гору, що й нині зветься Угорське, / І де тепер Ольмин двір. / І на тій могилі поставив Ольга церкву святого Миколи, / А Дірова могила за святою Ориною.

І сів Олег, княжучи в Києві, / І рече Олег: «Се буде мати городам руським». / І були у нього словіни і варяги. / І інші, що прозвалися руссю.

Це ж Олег почав городи ставить, і встановив данину словінам, і кривичам, і мерям, і встановив варягам давати данину од Новгорода 300 гривен на літо ради миру, яку і давали варягам аж до смерті Ярослава.

Подано за виданням: *Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком) / перекл. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ, 1990*

Русько-візантійський договір 911 р. (фрагменти)

Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межі Греками і Руссю. 1 послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми [мужі] від народу руського — [...] послані від Олега, великого князя руського і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва, і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких. Для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і руссю [...] Глави [угоди], які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі: По першому слову замиримося з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочинів од тих, що перебувають під рукою наших світ лих князів, і подбаємо, наскільки [наша] сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінилу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою.

Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незвабливу й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх [людей], що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа. А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так: [Злочин] нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб [судці] мали віру до цих доказів; а коли вони йому [доказові], будуть не йняти віри, нехай не клянуться та сторона, яка прагне, щоб [доказові] не вірили; а коли поклядеться [позивач] по вірі своїй — буде [такою] кара, якою й виявиться провина. Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, хто вчинив убивство, [і] якщо є він імущим, то [ту] частину [майна] його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить [їй] по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімущим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре. Якщо ж ударить [хто кого] мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр срібла по закону руському; якщо ж той, хто так учинив, буде неімущим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе [потерпілому] навіть ту саму одягу свою, у якій він ходить, а про решту [суми] нехай поклядеться по своїй вірі, що [ніхто] інший ніяк [не може] допомогти йому; після цього за провину хай [більше] не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, на-впаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час,

коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, [та] якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карують за смерть [його] ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який [це] втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрійно. Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж, або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрійно. Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки [не] прибуде він у безпечне місце.

Якщо ж такий човен, чи бурею, чи земною переполоною задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо [туди] з куплею їх по здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, [греки], проведемо його в Руську землю; і хай продають [руси] товар того човна; і якщо може [хто] продати що з човна, то ми, [греки], виволочимо їм [товар]. А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого, то ми, [греки], пропустимо з честю їх [і] проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято [буде з човна] що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш кари. Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту [їхню] країну, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять і вернуть викуплену особу у свою країну, то [хай] візьмуть ті, які [раніш] його, [полоняника], купили, [заплачену] ціну його або [те] візьмуть за нього, що вважається на торзі на [той] день ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде [русин у полон] тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і [хай] оддана буде [та] ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно [цесареві вашому] на війну іти і якщо виникне вам потреба [в людях], а ці, [русичи], захотять віддати честь вашому цесареві, — то коли в будь-який час скільки їх [не] прийде і схочуть вони остатись [на службі] у цесаря вашого своєю волею, — нехай вони будуть [там]. Про полонення русами [тих], які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також іще й про полонених християн, які

часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, — цих [нехай] продають по двадцять золотих, і хай прибудуть вони в Греки. Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, — хай підтвердиться це челядином, [і] нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, — нехай позивають [через суд] і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий [житель] не дасть учинити цей розшук, — хай буде він винуватим. Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто [з них] помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх [тут] не матиме, хай верне [цесар] майно [його] найближчим родичам в Русь. Якщо ж [русин] учинить заповіт, — той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його [хтонебудь] із русів, що [тут] торгують, [чи хто] з різних [людей], що прибувають [із Русі] в Греки і надовго [тут] залишаються. [...]

На підтвердження ж і непорушність [миру, що має] бути межі вами, християнами, і [нами], руссю, цей мирний договір учинили ми, [руси], і ви, оба [цесарі], новим написанням на двох хартіях, — цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] притягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного бога вашого засвідчив [свій договір] і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому [кому] із країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. [...]

Подано за виданням: *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / перекл. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. Київ, 1990*

Візит княгині Ольги до Константинополя

У рік 6463 [955]. Вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесарограда. А був тоді цесарем Костянтин, син Леонтів. І, побачивши її, гарну з лиця і вельми тямущу, здивувався цесар розумові її і розмовляв з нею, сказавши їй: «Достойна ти еси цесарствувати в горді сьому з нами». Вона ж, зрозумівши [його річ], мовила до цесаря: «Я поганинка есмь. А якщо ти хочеш мене охрестити, то охрести мене сам. Якщо ні — то я не охрещуся». І охрестив її цесар з патріархом [Поліевктом].

Просвітившись же, радувалась вона душею і тілом. І поучив її патріарх про віру [християнську], і мовив їй: «Благословенна ти еси в руських князях, бо незлюбила ти світло, а тьму облишила.

Благословлятимуть тебе сини руської навіть в останньому поколінні нащадків твоїх». І дав він їй заповіді про церковний устав, і про молитву, і про піст, і про милостиню, і про додержання тіла в чистоті. А вона, схиливши голову, стояла, і слухаючи поучення, вбирала [його], як губка, і, поклонившись патріархові, говорила: «Молитвами твоїми, владико, хай убережена буду я од сіті вражої». І було наречено їй в хрещенні ім'ям Олена, як ото й колишню цесарицю, матір великого Костянтина. І благословив її патріарх, і відпустив її.

А по охрещенні призвав її цесар і сказав їй: «Я хочу взяти тебе за жону». Вона тоді мовила: «Як ти мене хочеш узяти, коли охрестив мене сам і назвав мене дочкою? Адже в християнах нема такого закону — ти ж сам знаєш». І сказав цесар: «Перехитрила ти мене єси, Ольго». І дав він їй дари многі — золото, і сrebro, і паволоки, і начиння різного, і відпустив її, назвавши її дочкою своєю.

*Подано за виданням: Повість врем'яних літ:
Літопис (За Іпатським списком) / перекл. з давньоруської, післяслово,
комент. В. В. Яременка. Київ, 1990*

СЕМІНАР

Середньовічна Русь: історія, пам'ять, культура

пропоновані питання

1. Створення християнської Русі: державна діяльність князя Володимира очима сучасників та їх нащадків
2. Політична культура Русі у час правління князя Ярослава Мудрого
3. Русь у час «тріумвірату» та «дуумвірату» Ярославичів
4. Любецький з'їзд князів: причини, учасники, наслідки
5. Князь Володимир Мономах та його доба

рекомендована література

- Літопис руський (джерело)
- Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження (монографія)
- Грушевський М. Історія України-Руси. Том 1
- Дорошенко Д. Нарис історії України (монографія)
- Історія України в особах: IX—XVIII ст. / М. Котляр та ін. (монографія)
- Котляр М. Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII—XIII ст.) (монографія)
- Крип'якевич І. Історія України (монографія)
- Полонська-Василенко Н. Історія України (монографія)
- Пріцак О. Походження Русі. Том 1: Стародавні скандинавські джерела
- Субтельний О. Україна: історія (монографія)
- Толочко О., Толочко П. Київська Русь (монографія)
- Яковенко Н. Нарис історії України (монографія)

Діяльність князя Володимира Святого постає у джерелах як явище складне й багатогранне, що викликає суперечливі оцінки як серед сучасників, так і в пізнішій історичній традиції. З одного боку, літописні наративи конструюють образ Володимира як просвітителя й державотворця, що запровадив християнство і цим підніс Русь на цивілізаційний рівень. З іншого боку, окремі джерела підкреслюють його жорстокість у знищенні язичницьких культів, політичний прагматизм у виборі конфесійної моделі, а також амбівалентну моральну характеристику до і після хрещення. Ці контрасти вказують на політичну доцільність сакралізації постаті Володимира в історичній пам'яті, що заслуговує критичного аналізу в контексті творення офіційного наративу Русі як християнської держави.

Політична культура Русі за правління Ярослава Мудрого відзначалась поєднанням християнських цінностей, запозичених із Візантії, із традиційною

родовою легітимацією влади. У джерелах бачимо формування правового дискурсу, підтримку церковної ієрархії, а також активну дипломатію Ярослава, що надавала Русі елементів європейського політичного простору.

Період так званого «тріумвірату» (Ізяслав, Святослав і Всеволод) та згодом «дуумвірату» (Святослав і Всеволод) Ярославичів характеризується складною взаємодією між спробами династичної консолідації та реаліями міжкнязівських суперечок. На рівні джерел простежується риторика братерства та єдності, однак фактична політична практика відзначалась зрадами, змінами союзи та навіть збройними конфліктами між братами. Це свідчить про невизначеність механізмів спадкування та відсутність сталих інститутів політичної відповідальності, що унеможливлювало стабільне функціонування державної влади в умовах колективного правління.

Любецький з'їзд 1097 року є знаковою подією, що знаменувала спробу трансформації політичної структури Русі шляхом легітимізації удільного володіння та укладання угоди між князями про збереження миру. Утім, аналіз джерел свідчить, що ця подія мала радше декларативний характер: хоча вона декларувала принцип «кожен хай держить отчину свою», на практиці внутрішні війни не припинилися, що засвідчує хронічну кризу політичної культури та нездатність еліти виробити ефективний механізм регулювання міжусобної боротьби. Разом з тим, Любецький з'їзд засвідчив наявність політичного діалогу серед князів, що можна трактувати як ранню форму елітарної корпоративності в управлінні.

Добу Володимира Мономаха традиційно трактують як етап короткотривалої стабілізації й політичного піднесення Русі. Його діяльність, зокрема укладання «Повчання дітям», дипломатична активність і обмеження зовнішньої експансії половців, подаються в джерелах як приклад мудрої особистої влади. Проте важливо враховувати, що ця стабільність була досягнута радше завдяки особистому авторитету Мономаха, а не завдяки зміні політичної системи. Відсутність системних реформ сприяла швидкому поверненню до міжусобної боротьби після його смерті, що свідчить про глибоку залежність Русі від особистісного фактору у забезпеченні політичного порядку.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Про княжіння Володимира за хронікою Тітмара Мерзебурзького (фрагменти)

Книга VII, епізод 72 (с. 174а):

«Поступлю далі в своїх увагах і згадаю про неправдиве поступування короля руського [Ruscox] Володимира [Wlodemiri]. Він взяв жінку з Греції, на ім'я Олену [виправлено на Анну], що за-сватана була за Оттона III та хитрим підступом відібрана, і за її намовою прийняв святу віру християнську, але добрими ділами її не украсив.

Бо був з нього чоловік надзвичайно розпусний і лютий, і дуже нашкодив тендітним Данаям. Мав він трьох синів [Стільки тоді знав Тітмар], і одного з них оженив з дочкою князя Болеслава, нашого напасника.

З нею послано з Польщі Рейнберна, єпископа Солі Колобрезької; він уродився в окрузі, зв[аній] Гассегун і, освічений свобідною наукою у розумних учителів, дійшов гідності єпископської, думаю — заслуженої.

Скільки попрацював в повіреній йому справі — на се не вистачить ані мого знаття, ані красномовності: поруйнував і спалив храми ідолські; в море, присвячене демонам, вкинув чотири

камні, помазаних св[ятим] помазанням і очистив благословеною водою, і всемогутньому Господеві нову галузь на неплодному дереві — себо в народі дуже неосвітченим, порослі св[ятої] проповіді вивів; тіло своє мордуючи неспаннєм, нуждою і мовчанням, серце обернув до богомисленної розваги.

Згаданий вище король [Володимир], прочувши, що син його з потайної наради Болеслава збирається до повстання на нього, взяв його [Рейнберна] разом з ним [Святополком] і жінкою і віддав під осібні в'язниці.

Там всесесний отець, чого явно не міг робити, потай на славу Божу робив пильно далі. Тут, помирившись з Найвищим Священником слізьми й жертвою неперестанної молитви, що неслась з смиренного серця, визволений з тісної в'язниці тілесної, радісно перейшов до свободи вічної слави».

[Епізод 73]:

«А ім'я того короля [Володимира] несправедливо толкують: «володар миру», бо не то зветься правдивим миром, що мають від часу до часу несправедні, або держуть властители світу сього, бо сей завше хисткий, але той тільки виключно ним володіє, хто, заспокоюючи всякий рух свого духу, здобуває царство Бога, що переборює перешкоди втіхою терпіння.

І той єпископ, в небесній безпечності пробуваючи, сміється з погроз несправедного чоловіка, володіє чистотою подвійною і дивиться на полум'я кари того розпусника, бо, як свідчить учитель наш Павел: «перелюбів судить Бог». Болеслав, довідавшись про все отсе, не занехав, скільки міг, за те помститись.

По тому король той [Володимир] вмер в старості, полишивши всю спадщину свою двом синам, тим часом, як третій був у в'язниці, але звідти він втік, полишивши жінку, й утік до тестя.

[Епізод 74 (стор.175а)]:

«А король той мав пов'язку на стегнах, яка підкреслювала його слабість, і то ще побільшило його прирощену недужність. Учитель же спасіння нашого Христос, велячи нам опоясати свої чресла, сповнені погибельним багатством розкоші, не до чого іншого, як до здержності нас покликає.

І король той, чувши від своїх проповідників про світильники запалені, пляму вчиненого гріха стер пильною щедрістю милостині; бо писано: "давайте милостиню, і все у вас буде чисто".

І він, бувши вже в старших літах і довго панувавши над згаданим королівством, вмер, і поховано його в Києві [Cuiewa], великім місті, в церкві мученика Христового і папи Климента, коло

вищезгаданої жінки його [Царівни Анни; Володимира поховано в церкві Богородиці Десятинній, Тітмар називає її так тому, що там були мощі папи Климента, принесені з Херсонеса]: їх гроби стоять всередині тої церкви зверху.

Власть же його ділиться між двома синами, і Христове слово скрізь справджується: «бо я боюся, що виходить те, чому голос правди каже сповнюватись; а він каже: всяке царство, розділившись само на себе, розпадеться, і таке далі; всі християни молять, щоби Бог перемінив такий присуд щодо сих країв».

переклад за: Thietmarus Merseburgensis. Chronicon. Ed. R. Holtzmann.
Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum,
Nova series 9. Berlin: Weidmann, 1935

Про княжіння Володимира за «Повістю врем'яних літ» (фрагменти)

Володимир же посадив Добриню, дядю свого, в Новгороді. І коли Добриня прийшов у Новгород, поставив над річкою Волховом Перуна кумир, і приносили йому жертви люди новгородські, як Богу.

Володимир же був переможений пожадливістю до жінок. Були до нього приведені: Рогніда, що жила на Либеді, де нині село Передславино, вона народила йому чотири сина: Ізяслава, Мстислава, Ярослав, Всеволода — і дві дочки. Від гречанки мав Святополка, від чешки — Вишеслава, а від другої [чешки] — Святослава і Мстислава. Від болгарки — Бориса і Гліба. І наложниць було у нього триста в Вишгороді, триста в Білігороді і двісті на Берестовім в невеликому селі, яке і нині називають Берестове. І був ненаситним у блуді, і приводив до себе заміжніх жінок і дівичь розбещував, бо був жонолюбєць, як і Соломон [...].

В літо 6494 [986]. Прийшли болгари магометанської віри, кажучи: «Ти князь мудрий і розумний, а закону не знаєш. Віруй у наш закон і поклонися Бохмиту». Володимир запитав: «Яка ж ваша віра?» Вони ж відповіли. «Віруємо богу, а Бохмит нас навчає, наказуючи: робити обрізання, а свинини не їсти і вина не пити, а з жінками і після смерті похотіння блудні творити можна: дасть Бохмит кожному по сімдесят жон красних, і вибере одну найвродливішу, і красу всіх їй віддасть, і вона буде йому жона. Тут же, говорить, належить безперешкодно віддаватися всякому блуду. Якщо хтось на цьому світі бідний, то і на тому. Якщо хто багатий тут, то і там». І іншої багато брехні говорили, про яку і писати соромно.

Володимир же слухав їх, бо і сам любив жінок і грішив з ними багато, і вислухав з насолодою. Але ось це було йому не любо: обрізання, заборона їсти свинину, а особливо заборона випивати. Сказав: «Для Русі пиття — веселість, не можемо без того бути».

Після цього прийшли німці від Риму, кажучи: «Ми прийшли як посланці від папи». І сказали Володимирі: «Говорив тобі папа: земля твоя — як і земля наша, а віра ваша не така, як віра наша. Бо наша віра — світло, кланяємося Богу, що сотворив небо, і землю, і зорі, і місяць, і все, що дихає, а ваші боги — дерево». Володимир же рече: «А яка заповідь ваша?» Вони ж відповіли: «Піст, по можливості, а коли хто п'є чи їсть, — все на славу божу, — говорить учитель наш апостол Павло». Сказав Володимир німцям: «Ідіть, звідки прийшли, бо й батьки наші не прийняли цього».

Це почули козарські жиди і, прийшовши до Володимира, сказали: «Чули ми, що приходили до тебе болгари і християни і кожний навчав тебе своїй вірі. Християни вірують в того, кого ми розп'яли, а ми віруємо в єдиного бога Аврама, Ісака, Якова». І рече Володимир: «Який закон ваш?» Вони ж відповіли: «Обрізатися, і свинини і заячини не їсти, суботу берегти». Він же запитав: «А де земля ваша?» Вони ж відповіли: «В Ієрусалімі». Він же перепитав: «То чи там вона і нині?» Вони ж відповіли: «Розгнівався бог на батьків наших і розсіяв нас за гріхи наші по світу, а землю нашу віддав християнам». Володимир же рече: «То як ви Інших учите, а самі отвергнуті богом? Коли б бог любив вас, то не були б розсіяні по чужих землях. Чи і нам того зла хочете?» [...]

В літо 6495 [987]. Скликав Володимир своїх бояр і старійшин городських і сказав їм: «Оце приходили до мене болгари, кажучи: «Прийми закон наш». Потім прийшли німці, і ті хвалили закон свій. Після цих приходили жиди. Наостанку приходили і греки, хулили всі закони, свій же вихваляли. І багато чого говорили, розповідали від початку світу, мудро розповідали і про потойбічний світ, який начебто має бути, і любо слухати їх...» [Вибрали мужів славних і] розумних числом десять і сказав їм: «Ідіть найперше до болгар, випробуйте їхню віру і службу». Вони ж пішли і, прийшовши, побачили паскудні діла їхні і поклоніння в мечеті — і повернулися в землю свою. І сказав їм Володимир: «Підіть ще до німців і подивіться також, а звідти ідіть у Греки». Вони ж прийшли до німців і споглядали церкву їхню і службу в ній. І прийшли до Цареграда, і ввійшли до царя. Цар же запитав: «Ради чого прийшли?» Вони ж розповіли йому про все, що було [...]

Володимир віддав Корсунь грекам як віно за царицю, а сам повернувся в Київ. І коли прийшов, повелів звергнути всіх кумирів: одних порубать, а других попалити. Перуна ж повелів прив'язати

коневі до хвоста і волочити з гори Боричевим узвозом на Ручай, а дванадцять мужів приставив бити його жезлами. І робили це не тому, що дерево може відчувати, а для наруги над бісами, що спокушали цим образом людей, — хай прийме відплату від людей. Великий еси, Господи, і дивні діла твої! Вчора був шанований людьми, а сьогодні зневажений. І коли тягли Перуна Ручаєм до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо ще не прийняли хрещення. І, притягнувши, вкинули його в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], кажучи: «Якщо де пристане, то відпихайте його від берега аж доки не пройде пороги, тоді залишите його». Вони ж виконали, як було звелено. І коли пустили Перуна і пройшов він через пороги, викинув його вітер на рінь, що й до сьогодні називається Перунова рінь. Після цього Володимир послав своїх посланців по всьому городу сказати: «Якщо завтра хто-небудь не буде на річці: чи багатий, чи вбогий, чи жебрак, а чи раб, — той буде ворог мій». І почувши це, люди йшли з радістю, раділи і говорили: «Якби це не було добре, не прийняли б цього князя і бояри» [...].

В літо **6499 [991]**. Після цього жив Володимир у вірі християнській. І задумав збудувати кам'яну церкву святої Богородиці, і послав привести грецьких майстрів. І розпочав будувати, а коли скінчив будову, украсив її іконами і доручив її Настасу Корсунцю, і поставив попів корсунських служити в ній, віддавши до неї все, що взяв був у Корсуні: ікони, сосуди церковні і хрести.

*Подано за виданням: Повість врем'яних літ:
Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньорус., післяслово,
комент. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1990.*

Про смерть великого князя Ярослава

Преставився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові | своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я

Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а Вячеславу — Смоленськ».

І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу, ні згонити брата свого [зі стола, і] сказавши Ізяславу: «Якщо хто схоче зобидити свого брата, так ти помагай тому, кого скривдять». І так наставив він синів своїх пробувати в любові.

Сам же [Ярослав] був слабий. А коли прибув він до Вишгорода, [то] розболівся вельми. Ізяслав тоді в Турові княжив, а Святослав у Володимирі, а Всеволод тоді перебував у отця, бо любив його отець більше од усіх братів і мав його завше у себе.

Отож приспів Ярослав кінєць життя, і оддав він душу свою богові 3 місяця лютого у двадцятий [день], в суботу першої неділі посту, в святого Феодора [Тірона] день. Всеволод тоді опрятав тіло отця свого, положив на сани, і повезли [його] до Києва. Попи по обичаю співали співи, і плакали по ньому всі люди. І, принісши, положили його в раці мармуровій у церкві святої Софії. І плакав по ньому Всеволод і люди всі. Жив же усіх літ Ярослав сімдесят і шість..

Подано за виданням: *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньорус., післяслово, комент. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1990.*

Про з'їзд князів у Любечі 1097

У рік 6605 [1097]. Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк — Київ Ізяславів; Володимир — Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і Ярослав — Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові — Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль — Володареві, а Тербовль — Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе.

Подано за виданням: *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньорус., післяслово, комент. В. Яременка. Київ: Рад. письменник, 1990.*

Тема 2

Regnum Ruthenorum — феномен української державності

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Формування Галицького і Волинського князівств у XII ст.
2. Правління князя Романа Мстиславича і поява об'єднаної Галицько-Волинської держави
3. Русь і «світ кочівників»
4. Держава Данила Романовича.
Інституціоналізація Королівства Русі

Галицьке та Волинське князівства: процеси формування у XII ст. та передумови їх об'єднання. Роль Ростиславичів у становленні галицької державності, значення Любецького з'їзду 1097 р. як фактора легітимації територіальних володінь. Об'єднавча політика Володимирка Володаровича та створення єдиного Галицького князівства. Період правління Ярослава Осмомисла (1152—1187) як «золота доба» Галичини: розширення території до Дунаю, успішні війни з Києвом та половцями, розвиток міст і ремесел. Особлива увага — впливу боярства: його економічним основам, політичним

амбіціям, участі у внутрішніх конфліктах і протистоянні з князівською владою.

Правління князя Романа Мстиславича та поява об'єднаної Галицько-Волинської держави. Об'єднання Галичини і Волині в 1199 р. як ключовий етап у формуванні Руської держави. Політика князя щодо приборкання боярської опозиції, розбудова державних інститутів, зміцнення княжої влади. Завоювання Києва та спроби реформування системи міжкнязівських відносин («закони доброго порядку»). Геополітична активність Романа, його походи на Польщу та Литву, дипломатичні контакти з Угорщиною та Візантією. Загибель під Завихостом у 1205 р. і початок тридцятирічного періоду політичної нестабільності та боротьби за спадщину Романовичів.

Русь і «світ кочівників» у XII–XIII ст. Контакти та конфлікти з половцями, роль союзів і династичних шлюбів у забезпеченні стабільності на південному прикордонні. Характеристика половецьких набігів та їхнього впливу на господарство й політику руських князівств. Походи проти степовиків, участь князів у коаліційних діях проти кочовиків. Монгольська навала як переломний фактор: битва на Калці 1223 р., розгром Києва у 1240 р., утвердження залежності від Золотої Орди. Політика руських князів щодо Орди: данницькі зобов'язання, участь у військових походах, спроби створення антиординських союзів. Дипломатичні відносини з кочовим світом як елемент виживання та балансування Русі у складній міжнародній ситуації.

Держава Данила Романовича та інституціоналізація Королівства Русі. Відновлення єдності Руської держави у 1238 р. після періоду міжусобиць.

Військові походи Данила, розширення території, заснування нових міст і зміцнення оборонних укріплень. Активна дипломатія: зв'язки з Папським престолом, Угорщиною, Польщею та Тевтонським орденом. Коронація Данила у 1253/1254 рр. як легітимація монархічної влади та перетворення держави на Руське королівство. Відносини з монголами: від вимушеного визнання залежності до спроб організувати антиординську коаліцію. Формування державних інституцій: княжої адміністрації, міського самоврядування, військової організації. Значення діяльності Данила Романовича для подальшої історії українських земель.

Ключові дати

- 1084 р. — вокняжіння братів Ростиславичів у Галицькій землі
- 1097 р. — Любецький з'їзд князів
- 1141 р. — початок правління Володимирка Володаровича
- 1152—1187 рр. — правління Ярослава Осмомисла
- 1199 р. — об'єднання Романом Мстиславичем Волинської та Галицької земель
- 1205 р. — загибель Романа Мстиславича
- 1223 р. — битва на Калці (перше бойове зіткнення Русі та монголів)
- 1238 р. — повернення Данилом Романовичем Галича, відновлення єдності галицько-волинської держави
- 1245 р. — битва під Ярославом
- злам 1253/1254 рр. — коронація Данила Романовича у Дорогичині, перетворення його держави на Руське королівство
- 1264—1301 рр. — правління Лева Даниловича
- 1301—1308 рр. — правління Юрія Львовича
- 1340 р. — смерть останнього короля Русі Юрія II Болеслава

Ключові поняття

- **Баскак** — намісник монгольського хана, який здійснював контроль над підкореними територіями та збирав данину
- **Бояри** — впливова верства землевласників у Галицько-Волинській державі, котрі мали значні економічні ресурси та власні військові загоны

- **Вотчина** — спадкове володіння князя, принцип успадкування земель, закріплений Любецьким з'їздом 1097 р.
- **Галицько-волинська держава** — історіографічний термін, який позначає середньовічне державне утворення, що виникло внаслідок об'єднання Романом Мстиславичем Галицького та Волинського князівств у 1199 р.
- **Руське королівство / Королівство Русі** — назва держави Данила Романовича після його коронації на зламі 1253/1254 рр.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Письмова згода папи Інокентія IV прийняти «Королівство» Данила Романовича під своє заступництво (1246 р.)

Найяснішому королю Русі — єпископ Інокентій, слуга слуг Божих. Оскільки ми намірені удостоїти тебе і твоє Королівство як нову ниву [Господню] особливою милістю і благословенням, то охоче відгукнулися на твої прохання і доброзичливо вислухали твої просьби, покладаючись на милість Бога. Схилені твоїми благаннями, ми приймаємо тебе і згадане Королівство під заступництво святого Петра і наше, [що] й підтверджуємо сьогоднішнім листом. Нехай не буде нікому з людей дозволено порушувати цю сторінку нашого покровительства або в нерозсудному зухвальстві виступати проти нього. Коли ж хто-небудь 86 насмілиться це зробити, то хай він знає, що викличе на себе гнів усемогутнього Бога і святих апостолів Петра і Павла.

*Акти та документи Галицько-Волинського князівства
XIII — першої половини XIV століть. Львів, 2004.*

Літописний опис коронації Данила Романовича

У рік 6721 [1213]. У ті ж роки, коли минув час, узяв Данило в нього, [Мстислава], дочку, на ім'я Анну, і родилися від неї сини й дочки. Первенцем бо в нього був Іраклій, по нім же — Лев, а за ним Роман, Мстислав, Шварно та інші, що малими одійшли зі світу сього [...].

У рік 6763 [1255]. У той же час прислав папа послів достойних, що принесли [Данилові] вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: «Сину! Прийми од нас вінець

королівства». Він бо перед цим прислав [був] до нього біскупа веронського і каменецького [Якова Браганца], кажучи йому: «Прийми вінець королівства». Але він, [Данило], у той час не прийняв був [вінця], сказавши: «Рать татарська не перестає. Зле вони живуть із нами. | із То як можу я прийняти вінець без підмоги твоєї?»

Тим часом Опізо, [посол папський], прийшов, несучи вінець [і] обіцяючи: «Ти матимеш поміч од папи». Але він, [Данило], все одно не хотів, та умовила його мати його [Анна], і [князі лядські] Болеслав [Стидливий] та Сомовит, [син Кондрата], і бояри лядські, кажучи: «Прийняв би ти вінець, а ми [готові] єсмо на підмогу проти поганих».

Він, отож, прийняв вінець од бога, од церкви Святих апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого, папи [І]нокентія, і від усіх єпископів своїх. [Ін]нокентій же проклинав тих, що хулили віру грецьку православну, і збирався він собор учинити про істинну віру [і] про возз'єднання церкви.

Прийняв же Данило од бога вінець у городі Дорогичині, коли він ішов на війну [проти ятвягів] із сином Львом і з Сомовитом, князем лядським. Брат же його [Василько] вернувся, бо в нього рана була на нозі, але послав він із братом воїв своїх усіх.

Галицько-Волинський літопис у перекладі Л. Махновця

Літописний опис війни короля Данила з монголами

Після крем'янецької ж війни [хана] Куремси Данило здійняв війну проти татар. Порадившись з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воєводу] Діонісія Павловича [і] взяв [город] Межибоже. А потім Данилові-таки люди і Василькові пустошили Болохів, а Львові — Побожжя і людей татарських [...].

А потім [хан] Куремса рушив на Данила і на Василька; несподівано він прийшов. Василько тоді збирався [на війну] у Володимирі, а Данило — в Холмі, [і] вони послали [гінців] до Льва, щоби він поїхав до них.

Куремса ж, не перейшовши [ріки] Стиру, послав людей до [города] Володимира. А коли в'їхало військо противників до города, то вийшли на них піші городяни і билися з ними кріпко, і вибігли вони з города, прибули до Куремси і розповіли, що городяни кріпко борються з ними» [...].

А потім, коли Куремса стояв біля Луцька, сотворив бог чудо велике. Луцьк був неукріплений і невідготовлений, і збіглося у нього багато людей. А був уже холод і вода велика. І коли він,

[Куремса], прийшов до Луцька, то не міг перейти [ріку Стир]. Він хотів міст захопити, але городяни одрубали міст. Він тоді пороки поставив, намагаючись одігнати [їх], але бог чудо вчинив, і святий Іоанн [Златоустий], і святий Микола [Мирлікійський]: знявся ж такий вітер, що коли порок вергав [камінь], то вітер повертав каменя на них, [татар]. Вони все одно далі сильно метали на них, [городян, і] зламався силою божою порок їхній. І, не досягнувши нічого, вернулися вони в сторони свої, тобто в поле [...].

Коли ж минув час, то прийшов [воєвода] Бурондай, безбожний, лютий, з безліччю полків татарських, з великою силою, і став на місцях Куремсиних [татар]. Данило ж воював із Куремсою і ніколи-таки не боявся Куремси: Куремса бо не міг йому був ніколи вчинити лиха, допоки [не] прийшов Бурондай із силою великою. Послав він тоді послів до Данила, кажучи: «Я їду на Литву. Якщо ти спільник єси, піди зо мною» [...]. Данило, отож, сів із братом [Васильком] і з сином [Львом думати]. Печальними будши, радились вони, бо знали, що як Данило поїде, то не буде він назад із добром. Коли порадились вони всі, то поїхав Василько замість брата, і провів його брат до Берестія, і послав із ним людей своїх [...].

І поїхав Василько-князь зі Львом і з владикою назустріч Бурондаєві, узявши дари многі і пиття, і зустрів його коло [города] Шумська. І прийшов Василько зі Львом і з владикою перед нього з дарами, а він великий гнів положив на Василька-князя і на Льва, а владика стояв у страху великому. А потім сказав Бурондай Василькові: «Якщо ви єсте мої спільники — розмечіте ж городи свої всі» [...].

[І] Лев розкидав [городи] Данилів і Стіжок, а, звідти пославши [воїв], Львів розметав. Василько ж, пославши [воїв], Крем'янець розметав і Луцьк.

Тим часом Василько-князь послав із Шумська владика Іоанна вперед до брата свого Данила. І владика, приїхавши до Данила-князя, почав йому розповідати про те, що сталося, і про Бурондаїв гнів сказав йому. Данило тоді, убоявшись, втік у Ляхи, а з Ляхів побіг в Угри.

СЕМІНАР

Політичний та культурний розвиток Руського королівства у другій половині XIII — першій половині XIV ст.

пропоновані питання

1. Князь Лев Данилович: історія і легенда.
2. Володимир Василькович: князь і книжник.
3. Держава Короля Юрія Львовича
4. Занепад династії Романовичів та боротьба за спадщину Королівства Русі
5. Категорії культури держави Романовичів

рекомендована література

- Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович (монографія)
- Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження (монографія)
- Грушевський М. Історія України-Руси. Том 3
- Дорошенко Д. Нарис історії України (монографія)
- Котляр М. Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII—XIII ст.) (монографія)
- Крип'якевич І. Історія України (монографія)
- Літопис руський (джерело)
- Полонська-Василенко Н. Історія України (монографія)
- Субтельний О. Україна: історія (монографія)
- Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України (монографія)

При розгляді першого питання необхідно прос-тежити, як формувався історичний образ Короля Лева Даниловича у джерелах і в пізнішій легендар-ній традиції. Слід зіставити свідчення Галицько-Волинського літопису з даними нумізматики, сфрагістики та археології, виокремивши ядро

перевірюваних фактів (династична політика, дипломатія з Ордою, Угорщиною та Польщею, військові кампанії) й те, що належить до міфу «засновника міст» та «короля-вояка». Важливо показати перенесення політичного центру до Львова та урбанізаційні ініціативи, розвиток торгівлі на перехресті шляхів. Окрему увагу варто присвятити титулатурі, символам влади (лев як династичний знак), придворному колу радників і союзів через шлюбну політику. Доцільно окреслити, як пам'ять про Лева функціонувала у пізньосередньовічних і ранньомодерних наративах.

Друге питання має розкрити постать Володимира Васильковича як правителя й «книжника», показаного літописом як мецената книжної культури та благодійника. Важливо висвітлити його патронат над скрипторіями, перекладами та церковними осередками, а також будівничу діяльність у волинських містах (укріплення, храми, ремісничі квартали) у зв'язку з економічним пожвавленням регіону. Слід проаналізувати риторичку похвального портрета в літописі («книжник і філософ») і співвіднести її з матеріальними свідченнями — актами, печатками, залишками забудови. Доцільно окреслити коло книжних контактів Волині, конфесійну ситуацію та зв'язки з сусідніми дворами. Окремо варто з'ясувати, як образ «князя-книжника» вплинув на подальшу культурну пам'ять.

У третьому питанні слід розглянути державу за правління Короля Юрія Львовича як етап інституційної стабілізації й зовнішньополітичного маневрування між Ордою, Польщею, Литвою та Орденom. Необхідно висвітлити питання титулатури «король Русі», монетної справи та печаток, а також

придворних структур управління й регіональної адміністрації. Важливо показати церковну політику (зокрема роль Галицької митрополії), місце єпископатів у державній комунікації та дипломатії. Окрему увагу слід приділити міським громадам, торгівлі та правовим практикам у контакті з латинським і руським правовими середовищами. Доцільно проаналізувати джерельну базу періоду — від актових документів до нумізматики — і окреслити межі їхньої інтерпретації.

Четверте питання передбачає аналіз занепаду династії Романовичів та боротьби за спадщину Королівства Русі в 1320–1340-х рр. Слід простежити династичну кризу після загибелі Андрія та Льва II, правління Юрія II Болеслава, його конфлікти з місцевою елітою і загибель, а далі — втручання Польщі, Литви та Угорщини. Важливо показати військово-політичну динаміку й договірні режими, що призвели до інкорпорації Галичини до Корони Королівства Польського та переходу Волині під владу Великого князівства Литовського. Окрему увагу варто присвятити трансферу інститутів: долі руського права, становища боярства, міських громад і церковних структур у нових політичних рамцях. Доцільно окреслити, як пам'ять про «королівство Русі» використовувалася у легітимізаційних практиках сусідів.

П'яте питання має структурувати «категорії культури» держави Романовичів як інструмент аналітики: політична ідеологія та символіка влади (титули, герби, клейноди, монети й печатки); правова культура (акти, судові звичаї, взаємодія «руського» та «латинського» права); релігійна сфера (православні й латинські інституції, культ покровителів, монастирські мережі). Слід висвітлити

писемність і книжність (літописи, школи, скрипторії), міську культуру (ремесла, гільдії, торгівля), матеріальну спадщину (укріплення, сакральна архітектура, поховальні практики). Важливо показати багатомовність і транскультурні контакти (руська, церковнослов'янська, латина, німецька), а також роль придворного ритуалу й дипломатичного етикету. Доцільно окреслити джерельні класери для кожної категорії — від археології й мистецтвознавства до нумізматики, сфрагістики та актових книг — і вказати на методологічні обмеження їхнього використання.

Джерельний матеріал для аналізу (зразок)

Літопис про благодійність волинського князя Володимира Васильковича (1288 р.)

Коли великий князь Володимир Василькович лежав хворий повних 4 роки, про хворобу його так скажемо [...] Але поки він ще був не дуже хворий, а ходив і їздив на коні, він роздав убогим все майно своє: золото, і срібло, і каміння дороге, і пояси золоті свого батька і срібні, і все те своє, що придбав був собі після батька свого, все роздав; і блюда великі срібні, і кубки золоті і срібні сам перед своїми очима побив і перелив у гривні; і наміста великі золоті баби свої і матері свої він перелив і розіслав милостиню по всій землі; і стада пороздавав убогим людям, у кого коней нема, а також тим, у яких загинув хто-небудь під час війни з Телебугою.

Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Львів, 2004.

З довідки про перебування в Україні в XIII – XIV ст. вірмен та надані їм руськими володарями привілеї

Львів заснований близько 1269 року Левом, сином князя Русі Данила. Цей Данило помер близько 1263 або 1264 року. Таким

чином, покликання вірмен відбулося раніше, оскільки вірмени приурочують своє прибуття до згаданого Данила, проте на той час Львова ще не існувало. На підставі цього зовсім точно не підлягає сумніву, що їх покликали не у місто Львів, а на землі Русі [взагалі], для того щоб з Данилом, разом з русинами і татарами, вести війну супроти [Польського] Королівства, що видно з хронік Королівства часів Лешка Чорного. Ті самі вірмени, коли навіть з часом дотримувалися привілеїв Лева, [яких ми їм не визнаємо], як усіх їх, проте [вони] втратили [силу] за законами війни саме тоді, 89 коли захоплена військовим шляхом частина Русі з містом Львовом перейшла до Казимира у 1340 році, так що заснування міста потрібно вже відносити до заходів його [Казимира III], а не цих ранніх князів Русі. Це і визнається першим привілеєм Казимира [III], виданим у Сандомирі 1356 року, [і] третім підтвердженням Казимира [IV] 1460 року.

*Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства
XIII — першої половини XIV століть. Львів, 2004.*

Акт правової трансакції купівлі-продажу князем Левом війтівства на магдебурзькому праві у м. Перемишлі (між 1301-1323 рр.)

Я, князь Лев, продав Іванові війтівство у Перемишлі і кам'яну церкву святого Миколи під магдебурзьке право, і він мені за це дав дві гривни золота і сорок сувоїв сукна або шовку [?], і я продав йому з усіма правами, [що випливають з] магдебурзького права, а саме: жоден війт не має права суду, тільки війт міста на основі війтівського права, і ніхто його самого не може позивати в суд, а лише до князя. А цей князь його самого повинен судити разом з війтами за війтівським правом, а міщан ніхто не повинен судити, тільки війт за магдебурзьким правом. А продав я йому на всі часи і навечно. І хто моє слово порушить, матиму з ним суд перед Богом..

*Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства
XIII — першої половини XIV століть. Львів, 2004.*

**АКТОВИЙ ЗАПИС ІЗ ЗАСВІДЧЕННЯМ
ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ЗНОСИН
ГАЛИЦЬКОВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ АНДРІЯ І ЛЕВА
З ТЕВТОНСЬКИМ ОРДЕНОМ (1316 р., 9 серпня)**

Вельможному панові і улюбленому у Христі братові Карлу з Тревері, великому магістрові ордену шпиталю святої Марії Тевтонського дому в Єрусалимі та іншим братам цього визнання у Пруссії. Андрій і Лев, з Божої ласки князі всієї землі Русі, Галичини та Володимирщини, [шлють] поздоровлення і [бажають] після цього [проведеного] у боротьбі життя торжествувати серед небесних. Оскільки між шанованими мужами, вашими попередниками — магістром і братами пруськими, з одного боку, і нашими найяснішими предками — з другого, процвітали вияви люб'язності та добродійства взаємного сприяння, тому й нам відрадно з вами єднатися цим зв'язком прихильності та щирої дружби. Тим паче, що й шановний і побожний муж, наш милий родич Зігхард із Шварцбургга, висловлювався за необхідність відновлення з нами дружби, що в давнину [пов'язувала] наших предків, як це ширше сказано у відповідних документах та угодах. Ми, бажаючи за прикладом наших предків бути з вами у щирій дружбі та прихильності і дружніх союзів від давніх днів поміж нами укладених узагалі нічим не зменшити, радше з Божої волі щедріше примножити. Будемо, врешті, старатися надійно захистити ваші землі від татар і від будь-якого іншого ворожого нападника, як тільки це нам випаде. Крім того, перед вами і всім вашим 90 народом ми є боржниками щодо всякої прихильності, сприяння та доброзичливості. На засвідчення цього ми звеліли написати даний документ, зміцнений силою наших печаток.

*Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства
XIII — першої половини XIV століть. Львів, 2004.*

**Уривок з «Анналів або хроніки
славного Польського Королівства» Яна Длугоша
про захоплення Казимиром III
Галицько-Волинської Русі (1340 р.)**

А король польський Казимир недовго перебував у Кракові, та й то лише задля того, щоб підготувати війська до походу влітку на Русь. У день Різдва св. Івана Хрестителя веде військо, зібране по всіх землях, на Русь і здобуває та захоплює під своє панування —

тим паче, що деякі добровільно піддавалися, — замки і міста в Перемишлі, Галичі, Луцьку, Володимирі, Сяноку, Любачеві, Теремблові, Тустані та інші фортеці. А оскільки багато хто із шляхти і бояр руських бажав собі його панування, то в один рік, протягом одного літа й одного походу поширює панування своє і Королівства Польського на цілу Руську землю і як окрему частину включає, об'єднує та приєднує назавжди до Королівства Польського. І від того часу ніколи не відмовила вона в підданстві і ослушенстві Королівству Польському. Завжди перебувала в щирій, не порушній і відданий вірності. І хоч деякі з руської шляхти противилися пануванню польського короля Казимира і, зміцнені підтримкою татар, намагалися частими походами чинити опір королю Казимирові, та оскільки, однак, боялися розпочинати вирішальний похід зі страху перед силою короля, по багатьох битвах, зламаних, вигинули майже дощенту і були розсіяні, а ціле військо польське після здобуття великої кількості 92 замків і фортець і підкорення Руської землі звияжжно і без втрат повернулося додому.

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби. Львів, 2011.

Тема 3

На перехресті нових світів: Русь–Україна у складі ВКЛ та Королівства Польського (середина XIV — XVI ст.).

Мета: Простежити процес культурної й політичної інтеграції українських земель до складу польської та литовської держав.

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Включення українських земель до складу Литовської держави
2. Передумови польсько-литовської інтеграції. Кревська та Городельська унії
3. Польська експансія на українські землі
4. Суспільна організація та соціально-економічні відносини. Магдебурзьке право

Засновником ВКЛ був Міндовг (1230–1263). Князь Гедимін (1316–1341) першим приєднав частину білоруських та українських земель і почав називати себе королем литовським і руським. Для зміцнення своєї держави Гедимін зав'язав родинні відносини з руськими (українськими й білоруськими князями), сприяв поширенню культури Руси-України в Литві. За князювання Ольгерда (1345–1377) Литва поширила свої володіння на північні й центральні українські землі. Це було здійснено майже без насильства, тому що місцеві князі були ослаблені внутрішньою роздробленістю й постійною бороть-

бою з монголо-татарами. Ольгерд приєднав спочатку Чернігово-Сіверську землю, а пізніше Київ і Київщину та Переяславщину. Приєднання відбувалося переважно мирним шляхом через бажання князівств позбутися монгольського ярма, а литовська влада була м'якшою, толерантнішою, ніж татарська. У 1362 р. у битві під Синіми Водами об'єднані русько-литовські війська на чолі з Ольгердом розбили монголів, звільнивши українські землі з-під їхньої влади. Золотоординське ярмо було повалене на українських землях. Після цього Литва зайняла Поділля.

На першому етапі політика ВКЛ характеризувалася принципом «Старого не змінюємо, а нового не вводимо» і тому ВКЛ: перейняло у руських земель систему адміністративного устрою, судочинство, військову організацію, руську мову як державну, прийняло християнство за православним обрядом; на другому етапі: з 90-х років XIV ст. повело політику, спрямовану на ліквідацію автономного устрою українських земель удільних князівств.

Після смерті Ольгерда до влади прийшов Ягайло (1377-1392), який через зовнішню загрозу з боку Тевтонського ордену почав зближення з Польщею. Він одружився з польською королевою Ядвігою й уклав Кревську унію з Польщею. Згідно цього союзу Ягайло ставав польським королем, залишаючись при цьому великим князем литовським. У Литві та на українських землях посилився вплив польської шляхти. У 1385 р. Ягайло перейшов у католицизм під ім'ям Владислава. Католицька віра проголошується єдиною релігією для населення Литви, що ускладнило становище православних. Її негативним наслідком було посилення впливу поляків в Україні, почалося насильницьке насадження като-

лицизму. Польща прагнула повністю підкорити Велике князівство Литовське.

Городельська унія — угода між королем Владиславом II Ягайлом та великим князем литовським Вітовтом (1392–1430) у 1413 р. Литва визнавалася незалежною. Але вплив Польщі на ВКЛ зберігався. Унія посилила дискримінацію православного населення, обмежила його участь у управлінні державою. Православним не дозволяли займати державні посади, а польська та литовська католицька шляхта зрівнювалися в правах.

Експансія Польського королівства на українські землі розпочинається з першої половини XIV ст.: впродовж 1340–1349 рр. — король Казимир III захоплює Галичину і частину Волині; у 1387 р. — поляки остаточно приєднують Галичину, яка до цього була у складі Угорщини.

Політика польського уряду на інкорпорованих українських землях передбачала ліквідацію їхньої автономії: поширюється польський адміністративно-територіальний устрій, відбувається швидке окатоличення, активізується полонізація населення, а офіційною мовою стає латинська. Після смерті Вітовта, у 1430 р., загострився конфлікт між православними і католиками, а відтак і між прихильниками й противниками унії з Польщею в особі князів Свидригайла й Сигізмунда. Перемогла пропольська партія Сигізмунда, що знищила згодом багато привілеїв українських магнатів і православної шляхти. Наслідком цієї боротьби було захоплення Західного Поділля поляками. На середину XV ст. до складу Польщі увійшли: Галичина (Руське воєводство), Західна Волинь (Белзьке), Західне Поділля (Подільське).

У XIV–XVI ст. українське суспільство мало чітку станову структуру, поділену на привілейовані та непривілейовані стани. Шляхта — єдиний привілейований стан, що утворився внаслідок зближення князів із панами й боярами. Усередині шляхти існувало розшарування: князі — найбагатші землевласники, нащадки удільних князів, з власним судом і податками; пани — заможна нетитулована шляхта, разом із князями утворювали магнатів; зем'яни — середня шляхта, що отримувала землю за військову службу; панцирні бояри — дрібна шляхта, особисто відбувала службу; шляхта-голота — збіднілі шляхтичі без землі. Духовенство — окремий стан (майже 10 % населення), поділялося на церковну верхівку та рядових священнослужителів. Не підлягало світському суду. Міщани — жителі міст, також розділялися на: патриціат (багаті купці й майстри); бюргерство (цехові майстри, середнє купецтво); плебс (дрібні ремісники та торговці). Непривілейований стан — Селяни, які теж мали внутрішній поділ: слуги — особисто залежні, отримували землю за службу; данники — вільні, платили державну данину; тяглі — користувалися землею феодалів чи держави, відпрацьовували повинність із власним тяглом (худобою).

У XV–XVI ст. відбувався процес закріпачення селянства. Його правову основу склали рішення 1435 р., привілей Казимира IV (1447), «Устав на волоки» (1557), а остаточно закріпив — Третій Литовський статут 1588 р., що офіційно узаконив кріпацтво.

Соціально-економічні процеси: зростання магнатського землеволодіння, формування фільваркової системи — великого господарства, орієнтованого на ринок, де селяни працювали відробіткову панщину; інтенсифікація торгівлі (ярмарки, торги,

щоденна торгівля). Ремесла об'єднувалися у цехи, а ремісники поза ними називалися «партачами».

Магдебурзьке право — це система міського самоврядування, яка надавала містам значну автономію від князівської чи королівської адміністрації. Основні елементи самоврядування: Магістрат — головний орган управління містом, що складався з: лави — суд у кримінальних справах (очолював війт); міської ради — адміністративний орган і суд у цивільних справах (очолював бургомістр). Виборність міських посад забезпечувала певну демократичність міського життя. Найперші українські міста з магдебурзьким правом: Хуст, Вишкове, Тячів (1329). Пізніше його отримали Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432), Житомир (1444), Київ (1494–1497). На Лівобережжі — Переяслав (1585), Ніжин (1625) та ін. Магдебурзьке право сприяло: розвитку міст, ремесел і торгівлі; формуванню самоврядних міських громад; посиленню ролі українського міщанства в суспільному житті.

Ключові дати

- **1362 р.** — битва на Синіх Водах. Звільнення українських земель від влади Золотої Орди.
- **1385 р.** — Кревська унія: династичний союз між Польщею та Литвою. Ягайло стає королем Польщі, зобов'язується окатоличити Литву.
- **1399 р.** — битва на річці Ворскла: поразка литовсько-русько-татарського війська Вітовта від монголів. Припинення експансії на схід.
- **1410 р.** — Грюнвальдська битва: розгром Тевтонського ордену об'єднаним польсько-литовсько-руським військом.
- **1413 р.** — Городельська унія: підтвердила автономію Литви, але посилила дискримінацію православної шляхти на користь католиків.

- **1529, 1566, 1588 рр.** — Литовські статuti: збірники законів ВКЛ. Юридично оформили кріпосне право (особливо Третій статут 1588 р.).
- **1569 р.** — Люблінська унія: створення федеративної держави Річ Посполита. Більшість українських земель перейшли зі складу Литви під пряму владу Польщі.
- **1596 р.** — Берестейська (Брестська) церковна унія: проголошення унії між католицькою та православною церквами. Створення греко-католицької (уніатської) церкви. Викликала опір значної частини населення.
- **1615 р.** — заснування Київського братства: одне з найвпливовіших православних братств, яке вело активну культурно-освітню діяльність.
- **1632 р.** — заснування Києво-Могилянської колегії. Петро Могила об'єднав братську та лаврську школи, заклав основу першого вищого навчального закладу в Україні.

Ключові поняття

- **Унія** — союз, об'єднання держав або церков. У контексті теми: Кревська (династична), Люблінська (державна), Берестейська (церковна).
- **Велике князівство Литовське (ВКЛ)** — держава, що існувала в XIII–XVI ст. і до якої увійшла більшість українських земель. Спочатку була литовсько-руською державою.
- **Річ Посполита** — федеративна держава, утворена в 1569 р. в результаті Люблінської унії Польщі та Литви. Перекладається як «спільна справа» або «республіка».
- **Греко-католицька церква (Уніатська)** — церква, що виникла внаслідок Берестейської унії 1596 р. Поєднує догмати католицизму з візантійським (східним) обрядом.
- **Полонізація** — поширення польської мови, культури та звичаїв серед українського населення, особливо знаті.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Фрагмент «Хроніки» Яна Длугоша про захоплення Галичини і частини Волині Казимиром III (1340 р.)

Король польський Казимир недовго перебував у Кракові, та й то лише задля того, щоб підготувати війська до походу влітку на Русь. У день Різдва св. Івана Хрестителя веде військо, зібране по всіх землях, на Русь і здобуває та захоплює під своє панування —

тим паче, що деякі добровільно піддавалися, замки і міста в Перемишлі, Галичі, Луцьку, Володимирі, Сяноку, Любачеві, Тербовлі, Тустані та інші. А оскільки багато хто із шляхти і бояр руських бажав собі його панування, то в один рік, протягом одного літа й одного походу поширює панування своє і Королівства Польського на цілу Руську землю і як окрему частину включає, об'єднує та приєднує назавжди до Королівства Польського. І від того часу ніколи не відмовила вона в підданстві і послушенстві Королівству Польському. Завжди перебувала в щирій, непорушній і відданий вірності. І хоч деякі з руської шляхти противилися пануванню польського короля Казимира і, зміцнені підтримкою татар, намагалися частими походами чинити опір королю Казимирові, та оскільки, однак, боялися розпочинати вирішальний похід зі страху перед силою короля, по багатьох битвах, зламани, вигинули майже дощенту і були розсіяні, а ціле військо польське після здобуття великої кількості замків і фортець і підкорення Руської землі звиятно і без втрат повернулося додому.

*Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego.
Warszawa, 1975. Ks. 9. S. 270–271.*

Фрагмент Кревської унії ВКЛ та Польщі (1385 р.)

Ми, Ягайло, з Божої ласки великий князь литовський, пан та дідич Русі, подаємо до відома усім, кого це стосується, [хто] зміст нижческазаного має бажання переглянути; нотатку на згадку про те, що мало нам бути передане від найяснішої княгині, з Божої ласки королеви Угорщини, Польщі, Далмації і т. д., через поштивих і шляхетних мужів — панів Стефана, пробоща ханадієнського; Владислава, сина Какаса де Каза, каштеляна з Поток; Влодка, кашника краківського; Миколая, каштеляна завіхойського, і Кристина, управителя Казімежа.

А насамперед повідали, що достойний князь Ягайло, великий князь литовський і т. д., відправив урочисте посольство до панів зем'ян, Польщі, а потім — також до її королівської високості. Ті ж бо, хто були вислані до найяснішої королеви, взяли із собою грамоти від найдостойнішого, найбільшого і найславетнішого посла, а саме від його високості князя Скиргайла, князя — брата пана Ягайла, великого князя, який з певних причин не міг прибути особисто до тієї ж найяснішої королеви.

Посли ж бо його, князь Борис і староста віленський Ганко тій же пані королеві Угорщини таким чином справу виклали і казали: «Позаяк численні цісарі, королі та князі розмаїті з тим же

великим князем литовським прагнули, зичили собі й раді були б увійти у довічні зв'язки спорідненості, а що Бог Всемогутній, [то] зберіг для особи тієї ж найяснішої королеви. Отож, найясніша пані, нехай високість ваша прийме до такого високо спасенного зв'язку того ж пана Яґайла, великого князя, за сина, а найяснішу княжну Ядвіґу, дочку вашу найдорожчу, королеву Польщі, нехай пошлюбить він законною своєю дружиною. А гадаємо, що з того була б хвала Божа, душ спасіння, людям честь і зміцнення держави».

Коли ж бо те, що обіцяно, дійде до передбачуваного завершення, негайно пан Яґайло, великий князь, із усіма братами своїми ще не хрещеними, родичами, шляхтичами, з вищими й найнижчими, які у своїх краях мешкають, віру святої Римської церкви прийняти хоче, прагне і зичить собі. А позаяк клопоталися про те багато королів і різних князів, а не змогли аж досі нічого ініціювати від нього [Яґайла] з того отримати, на правду тоді честь оту Бог Всемогутній зберіг для самої лиш її королівської високості.

Для справи тієї підтвердження, для певності й забезпечення той же Яґайло, великий князь, присягає всі скарги свої скласти і віддати на відшкодування втрат обох держав, як Польщі, так і Литви. І то лише, коли згадана пані королева Угорщини дочку свою Ядвіґу, королевою польською наречену, віддасть йому в дружини. Так само обіцяє той же Яґайло, великий князь, що дасть і готівкою запевнить грошову умову, укладену для запоруки поміж згаданою панею королевою Угорщини — з одного, а князем Австрії — з іншого боку, а саме двісті тисяч флоринів. Також той самий великий князь Яґайло присягається і зобов'язується усілякі загарбані землі та втрати Польського Королівства, відірвані будь-чийми руками і зайняті, повернути власними зусиллями і коштом. Також той самий Яґайло, великий князь, обіцяє всім християнам, а особливо людям обох статей, спійманим у Польському краї та звичаєм воєнним узятим у полон, повернути їхню первісну свободу — так, щоб кожен із них, без різниці статі, пішов, куди забажає з волі його.

Відтак згаданий тут князь Яґайло присягає також краї свої — Литву і Русь — навік прилучити до корони Польського Королівства.

А ми, Яґайло, наречений великим князем литовським, посольства, про які тут йшлося, з нашого боку — через згаданого Скиргайла, брата нашого найдорожчого, представлені згаданим баронам Королівства Польського й оголошені у спосіб, який описано, і знову ж таки через послів того ж брата нашого найясніший

княгині, пані Ельжбеті, нареченій королеві Угорщини, так само і вищезгаданим чином викладене, за присутності перелічених посланців, себто послів самої ж пані королеви, як угорців, так і поляків, до нашої високості призначених, разом із братами нашими тут вписаними, а саме з паном Скиргайлом, Корибутом, Вітольдом, Лінгвеном, княжатами литовськими, і від імені інших братів наших — присутніх і відсутніх, що ми [оті посольства] відправили і подавали до відома як згаданої пані королеви, так і згаданим баронам Королівства Польського, [підтверджуємо]. Оці то посольства ми вважали за належне зміцнити і в усьому, що вище згадано, підтвердити печатками нашою і братів наших, перелічених тут. Дано у Крєві, у вівторок, напередодні Успенія Пречистої Діви Марії, року Господнього 1385.

Wiek V–XV w źródłach: Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów / oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S. B. Lenard. Warszawa, 1999. S. 195–197.

Фрагмент з літопису про ліквідацію автономії у Київському князівстві (1471 р.)

Року 1471. Упокоївся Семен Оленькович, князь київський. Після його смерті Казимир, король польський, бажаючи, щоб перестало існувати князівство Київське, не посадив уже там Симеонового сина Мартина, а посадив воєводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що він не був князем, а більше тому, що він був ляхом; одначе, будучи примушені, погодилися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи.

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упоряд. Т. Гошко. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. С. 62.

СЕМІНАР

пропоновані питання

1. Люблінська унія та її наслідки для України
2. Берестейська церковна унія. Посилення національно-релігійного гноблення
3. Православні братства в Україні. Петро Могила

рекомендована література

- Бойко О. Історія України / О.Д. Бойко. Київ: Академвидав, 2007. 685 с.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / Укладачі Й. Й. Брояк, В.Ф. Верстюк. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 736 с.
- Калакура Я. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я.С. Калакура, О.О. Рафальський, М.Ф. Юрій. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
- Кульчицький С. Історія України / С. В. Кульчицький, Ю.А. Мицик, В.С. Власов. К.: Літера, 2011. 528 с.
- Лазарович Л. Історія України / Л.В. Лазарович. Київ: Знання, 2008. 683 с.
- Михальчук П. Курс лекцій з історії України. У 2-х част. Част. 2. / П.А. Михальчук, І.П. Куций, В.Л. Брославський. Тернопіль, 2010. 412 с.
- Мицик Ю. Історія України / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, С.В. Власов. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. 256 с.
- Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. Київ: Либідь, 1992. Т. 1. 588 с.; Т. 2. 606 с.
- Світлична В. Історія України / В.В. Світлична. Київ: Каравела, 2005. 408 с.
- Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний; [пер. з англ. В. Шевчука]. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1993. 720 с.
- Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. 688 с.

У першому питанні необхідно показати процес укладення Люблінської унії 1569 р. як результат політичних, військових і економічних чинників. Варто розглянути внутрішні причини унії: посилення загрози з боку Московської держави, потреба у спільній обороні Польщі й Литви, а також ослаблення Великого князівства Литовського. Необхідно простежити переговорний процес у Любліні, позиції польської та литовської сторін, а також позицію української шляхти, яка намагалася зберегти свої

права. Важливо розкрити, що внаслідок унії українські землі (Київщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина) були приєднані до Корони Польської. Слід підкреслити соціальні й політичні наслідки: поширення польських адміністративних і правових порядків, посилення полонізації, наступ католицизму, зміна становища української шляхти, посилення кріпосництва. Окрему увагу варто приділити культурним і релігійним наслідкам: витіснення православ'я на другорядні позиції, загострення національно-релігійних суперечностей, формування передумов для розвитку козацького руху. На завершення доцільно визначити подвійний характер унії — з одного боку, інтеграція до європейського політичного простору, з іншого — посилення соціально-національного гноблення.

Наступна питання вимагає аналізу релігійних, політичних і культурних передумов укладення унії 1596 р. Перш за все слід розкрити кризу православної церкви: занепад дисципліни, низький рівень освіти духовенства, підпорядкованість світським магнатам. Також важливо врахувати політику Речі Посполитої, спрямовану на зміцнення католицизму й уніфікацію релігійного життя. У центрі уваги має бути сам Берестейський собор, розкол у середовищі духовенства на прихильників унії (Іпатій Потій, Кирило Терлецький) та її противників (Гедеон Балабан, Іван Вишенський). Далі потрібно розглянути умови унії: визнання влади Папи Римського при збереженні візантійського обряду, церковно-слов'янської мови богослужіння та одруженого духовенства. Необхідно показати, як це призвело до розколу українського суспільства на православних та уніатів, загострило конфлікти між різними соціальними верствами. Слід проаналізувати наслід-

ки: зростання релігійного гноблення, спроби католицизувати населення, активізація національно-визвольної боротьби. Особливу увагу потрібно приділити розвитку полемічної літератури, яка стала ідеологічною зброєю захисників православ'я (Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський). Підсумовуючи, варто показати, що Берестейська унія посилила релігійний розкол і стала каталізатором національно-релігійного спротиву.

В останньому питанні необхідно висвітлити роль братств та діяльність Петра Могили у збереженні православної ідентичності. Спершу потрібно розкрити виникнення братств у другій половині XVI ст. як відповідь на наступ католицизму та унії. Варто проаналізувати їхню діяльність у сфері освіти (створення братських шкіл), книгодрукування (Львівське братство, Київське братство), а також у захисті прав православної громади через апеляції до королівської влади й судові процеси. Далі слід охарактеризувати внесок Петра Могили — митрополита Київського (з 1632 р.), який поєднав традиції братств із власною реформаторською програмою. Потрібно показати його зусилля у відновленні та впорядкуванні церковного життя, упорядкуванні богослужінь, підвищенні рівня освіти духовенства. Особливу увагу варто приділити заснуванню Києво-Могилянської колегії — першого вищого навчального закладу європейського рівня в Україні. Важливо відзначити його літературну спадщину — «Православне ісповідання віри» та інші твори, які закріпили позиції православної церкви. Підсумовуючи, потрібно зробити висновок, що братства та діяльність Петра Могили стали ключовими чинниками у збереженні духов-

ної та культурної самобутності українського народу в умовах католицького тиску, сприяли розвитку освіти й культури та підготували ґрунт для подальших національно-визвольних змагань.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Фрагмент привілею Сигізмунда II Августа, унії ВКЛ і Польського королівства (11 серпня 1569 р.)

Ми, Сигізмунд Август, всім взагалі і кожному зокрема, кому відати належить, людям теперішнього часу і майбутніх часів оголошуємо даною грамотою таке: нам відомо, що всі чини королівства часто нагадували славної пам'яті батькові нашому Сигізмунду, королю польському, і просили його на сеймах і в інших випадках, щоб завершено було те з'єднання, або унія, Великого князівства Литовського з Королівством Польським [...]. Знаючи, що це об'єднання приносило велику славу і користь обом народам, ми спрямували на це діло нашу думку і волю, призначили без дальшого загаяння тут спільний сейм, щоб вирішити і здійснити це діло, щоб уже обов'язково на цьому сеймі було постановлено і закінчено справедливе і ґрунтовне об'єднання і злиття цих держав, так щоб на майбутній час унія не тільки не могла бути перервана і розладнана, а щоб приносила такі плоди, які б могли дати польському і литовському народові насамперед, можливо, більший і твердий мир і збереження в цілості, а потім славу і окрасу.

На скликаному таким чином цьому сеймі явилися особисто всі пани сенатори, духовні і світські, і всі інші чини польського і литовського народу і, за нашим допущенням і згодою, після взаємних між ними нарад, додержуючи цілком усіх привілеїв, закінчили всю цю справу унії між ними в братерській любові, і ця унія викладена нами, за згодою всіх тих чинів обох народів, в таких пунктах.

Обрання короля. Польське Королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одно, нерозрізнуване, неподільне тіло, одно зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного зібрання, з'єднання, неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізнуваного і неподільного

тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці. Обраний таким чином на Польське Королівство буде миропомазаний і коронований в Кракові. Що ж до обрання, введення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися, так щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подоби.

Сейми. Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен бути іншим, тобто не повинен складатися лише з senatorів того або того народу. Сенат повинен бути при нас, крім того часу, коли буде сейм в Литві і в Польщі; він завжди повинен бути запрошений до всіх справ, про все знати і радити, згідно з своїм обов'язком. А якщо трапилися важливі справи, коли б при нас не було senatorів, то в силу давнього звичаю буде дано звістку про все як у Польщу, так і в Литву, і ніщо ніколи не буде постановлено і вирішено без відома senatorів обох народів.

Монета повинна бути одноманітна і однакова по вазі і пробі, поділу і напису, що ми і наші потомки без загаяння зобов'язані будемо здійснити.

Торгові мита. Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були, — наші, senatorські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих, з будь-яких речей їх власної роботи і кормління, але з тим, проте, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.

*Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби
/ Упоряд. Т. Гошко. Львів: Видавництво
Українського Католицького Університету, 2011. С. 111–112.*

Декларація Берестейської унії (8 жовтня 1596 р., Берестя)

Найяснішому. Року Божого 1596-го, восьмого дня місяця жовтня, за старим календарем, Ми, в Бозі зібрані на черговім соборі в Бересті, в соборній церкві Св. Миколая, митрополит і

єпископи грецького обряду, нижче підписані, на вічну пам'ять проголошуємо:

Ми, бачачи як одна влада Божої Церкви в Євангелії й устами Господа нашого Ісуса Христа є заснована та утверджена, щоб Христова Церква на одному Петрі, немов на камені, стояла твердо та була розпоряджувана одним і ним ведена, щоб в одному тілі була одна голова і в одному домі був один господар і розподілювач Божих ласк, поставлений над Божою челяддю, і щоб дбав про лад і роздумував про благо всіх; і цей-то лад Божої Церкви, який почався від апостольських часів, тривав завжди. Тому-то всі патріархи зверталися завжди у справах навчання віри і в прийманні духовної влади, в єпископських судах й у відкликах, до одного наслідника Петра святого, римського папи, як це видно з соборів і з Правил святих отців та й наші слов'янські писання, перекладені в давнині з грецької мови, це задовільно показують, а давні святі отці Східної церкви засвідчують. Всі вони визнають цей святий престол Петра, його першенство і його владу над єпископами всього світу. Не менше також і царгородські Патріархи, від яких ця руська країна перейняла святу віру, немалий час визнавали цю зверхність Римського престолу св. Петра та йому підлягали, і від нього брали благословення. Й хоча від цього престолу вони багато разів відступали, але щоразу з ним з'єднувалися і поверталися до послуху йому. А останньо це сталося на Флорентійському соборі, року Божого тисяча чотириста тридцять восьмого³⁷, за патріарха Йосифа і царгородського імператора Івана Палеолога, які цілковито повернулися до цього послуху, визнаючи, що римський папа є батьком, учителем і завідувачем усього християнства і правним наступником святого Петра. А на тому-то Флорентійському соборі був і наш київський архиєпископ і митрополит всієї Русі — Ісидор, який приніс це з'єднання царгородського патріарха і всіх Церков східного обряду, які до нього належали, у ці руські країни і у цім послузі й зверхності Римської церкви їх утвердив. Тому-то і польські королі, і великі князі литовські, а особливо король польський і угорський Володислав та інші володарі, дали духовенству грецького й руського обряду привілеї і всі сеймові вольності, що їх уживають римські католицькі Церкви, — такі і їм були дані.

А коли царгородські патріархи знову відступили від того церковного об'єднання, то за той свій гріх відступства й розірвання церковної єдності попали під турецьку поганську владу, з чого постало багато фальшиві і лихих учинків та й занедбання правного нагляду над цими руськими країнами, а звідси — і багато закралося огидного святокупства і поширились ересі, які майже

всю Русь опанували, знищуючи Божі церкви й пошкоджуючи Божу славу.

Тому ми, не бажаючи бути учасниками такого великого гріха і поганської неволі, яка за тим прийшла на царгородських патріархів, і не хочючи їм помагати в розколі й розірванні святої церковної єдності, і запобігаючи спустошенню церков і спасінню людських душ, через ті ересі, що зараз постали, маючи все те на совісті, а й небезпеку власного спасіння та всього духовного стада, від Бога собі дорученого, — ми вислали минулого року послів до святішого отця Климентія Восьмого, наших братів велебних у Христі єпископів Іпатія Потія, прототронія, володимирського і берестейського єпископа, і Кирила Терлецького, екзарха, єпископа луцького і острозького, за відома, згодою і спонукою нашого найяснішого володаря, його милости польського короля і великого князя литовського Жигмонта Третього, володаря побожного — якому дай Боже щасливе панування — просячи, щоб — як найвищий пастир вселенської католицької Церкви прийняв нас під свій послух та визволив від зверхності царгородських патріархів і розрішив нас, зберігаючи за нами обряди і звичаї східних Церков, грецьких і руських, не роблячи жодних змін у наших церквах; але щоб залишив їх за переданням святих грецьких отців навіки. Що він і вчинив, і дав на це свої письма і привілеї, розказуючи, щоб ми, з'їхавшись на синод, вчинили ісповідь святої віри і віддали послух Римському престолові св. Петра, Климентові Восьмому та його наступникам.

*Подано за виданням: Тимошенко Л.В. Берестейська унія 1596 р.
Навчальний посібник. Дрогобич: Коло, 2004. С. 160–163.*

Лист молдавського господаря Єремії Могили Львівському Ставропігійському братству (12 січня 1605 р., Сучава)

Єремія Могила, воєвода, з Божої милості господар землі Молдавської.

Славетному панству братства Львівського шлемо вітання і всього доброго від Господа Бога зичимо.

Сповідіаємо вашим милостям, що ми послали до Львова нашого дяка Андрія для купівлі паперу для писання книг, а також для пошуку дяків, які змогли б переписувати книги для нашої потреби. Тому просимо ваших милостей, аби ви йому допомогли — як у купівлі того паперу, так і в пошуку відповідних дяків для писання книг.

Що ж до справи вашої перед його королівською милістю, то ми вже через наших послів письмово подали до його королівської величності й також доручили нашому послу усно переказати.

При цьому бажаємо вашим милостям здоров'я і всього доброго від Господа Бога.

Дано в Сучаві, 12 січня року 1605.
Єремія, воєвода, господар.

Також і лист наш передано нашими послами його королівській милості на захист усіх вас.

*Подано за виданням: Історія Львова в документах і матеріалах:
Зб. док. і матеріалів / Упоряд. У.Я. Єдліньська, Я.Д. Ісаєвич та ін. Київ:
Наукова думка, 1986. С. 66.*

Фрагмент з обітниці печерського архімандрита Петра Могили про створення школи у Києві (15 червня 1631 р.)

Я, Петро Могила, милістю Божою архімандрит Києвопечерський, спостерігаючи велику втрату для душ людських від неучтва і неосвіченості юнацької, бажаючи, з Божою допомогою, з власної волі, відновити втрати, а також повернути до православ'я тих, хто від нього відійшов, бажаю заснувати школу [...] для юнацтва в добрих намірах і вільних науках, не для слави своєї і прибутку, а виключно во славу світлої Троїці, Отця і Сина і Святого Духа, на користь і утіху православного люду. На цю Божу справу я зібрав братію [...], на харч, одяг і інші потреби призначаю кошти з власності моєї навечно за фундушевим записом [...].

*Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби
/ Упоряд. Т. Гошко. Львів: Видавництво
Українського Католицького Університету, 2011. С. 111–112.*

Лист гетьмана Війська Запорозького Івана Петрижицького про доцільність об'єднання Лаврської і Братської шкіл у колегіум (1632 р.)

Ми, Іван Петрижицький — гетьман, осавули, полковники і все військо його королівської милості запорозьке, бачачи, що їх милості панове отці і пастирі наші, все духовенство православне разом із старшим і зверхнішим своїм його милістю паном отцем митрополитом кір Ісаєм Копинським, а також їх милості

панове шляхта, громадяни воєводства Київського і всі інші, вписані до братства Київського православного, що підлягає святійшому архієпископові константинопольському патріархові вселенському, при церкві святого Богоявлення в Києві уфундованого, однодушно і одностайно просили превелебного його милість пана отця кір Петра Могилу, воєводи́ча земель Молдавських, що в цей час є архімандритом Печерського Київського [монастиря], щоб школи, які його милість у монастирі Печерському Київському на підтримку всього православ'я східного заснував, і учителів, що в них є, а також братію цього монастиря Печерського Київського перемістити зволив до Києва на місце при церкві святого Богоявлення братській Київській і там їх разом з учителями навіки уфундувати, як при ставропігії святійшого архієпископа константинопольського патріарха вселенського, і як на місці, більш придатному для виховання учнів, визнали також і ми, все вищеназване його королівської милості військо запорозьке, що це була б святолюбива справа і для всієї церкви православної дуже потрібна і корисна; якби відповідно до прохання вищеназваних їх милостей обох станів людей школи ті на місці вищеназаному при церкві братській Київській були засновані. Отже, ми, військо запорозьке, донесли до його милості вищеназаного пана отця архімандрита прохання наше, щоб він погодився на те, про що вищеназвані їх милості духовенство і шляхта жадали і просили його милість. На яке всіх нас, вищеназваних духовного і світського стану шляхетського і війська запорозького людей, однодушне і для церкви святої східної корисне прохання і бажання його милість отець архімандрит добровільно згодився, але з такою умовою, щоб він сам на названому місці при церкві святого Богоявлення братській Київській, уфундувавши з своїх власних батьківських і дідівських добр [маєтків] школи з їх учителями та братією монастиря Печерського Київського [...] всього цього місця — церкви, монастиря і шкіл, як старший цього братства нашого брат вписаний, довічним дозорцем, опікуном і оборонцем був і всіма на цю церкву, монастир, школи і шпиталь наданими, а також тими, що будуть ким-небудь надані фундаціями і доходами завідував і шафував спільно із старостами щорічними, від усього братства обраними, і з відома та за спільною радіо всього братства православного, до цієї церкви вписаного, дбаючи пильно про те, щоб братія з монастиря його милості Печерського Київського туди для управління церквою і монастирем, а також для розмноження наук шкільних була переміщена, під послушенням і благословінням святійшого архієпископа константинопольського патріарха вселенського перебуваючи, побожно і

самі жили і інших науками своїми до богобоязливого життя приводили, і щоб пильну спостережливість мали і якнайкраще спостерігали, щоб нічого ніким вірі нашій православній і канонам семи святих вселенських і місцевих соборів, а також стародавнім святоблिवим церкви святої східної звичаям противного і непристойного не діялося. Що ми, вищезгаданий гетьман, осавули, полковники і все військо його королівської милості запорозьке, при вищезгаданих від нас до його милості пана отця архімандрита із згаданими обох станів і кондицій людьми принесених проханнях наших легко і охоче дозволили його милості, як старшому братові, до цього вищеназваного братства вписаному, тільки ж з такою умовою, щоб це вищеназване управління, нагляд, і опікунство і ведення справ церкви, монастиря, шкіл і шпиталю, а також до них наданими добрими і фундаціями, шафунік і довічне завідування не на уряд архімандритства печерського, а тільки виключно на саму його милості вищеназваного кіра Петра Могили, воєводи земель Молдавських, особу поширювалося і розумілося. А після смерті його милості все це в силі і волі вищезгаданої братії монастиря Печерського Київського, в братстві нашому Київському уфундованої, з відома і за рішенням усього братства залишатися має, щоб кого вони самі захочуть для цього придатного, благочестивого і до церкви православної зичливого чи духовного, чи світського стану чоловіка за старшого свого на місце вищезгаданого його милості пана отця архімандрита на якийсь час обрати, то щоб їм ні від кого заборон і перешкод не було, але щоб це у владі їх самих залишалося. Котрим-то братіям законникам монастиря Печерського, при церкві братській Київській навіки заснованим, ми, все вищезгадане військо його королівської милості запорозьке, так від імені всіх нас, що тепер є, як і від тих, що потім будуть, полковників наших війська запорозького, заявляємо і обіцяємо в обороні своїй так їх самих, як і церкву, монастир, школи, шпиталь і все, що до них належить, від всіляких неприємностей, противників і перешкод міцно боронити, заступатися і за них до смерті своєї заставлятися. На потвердження чого для ліпшої в цьому певності і міцності ми дали його милості панові отцю архімандритові і згаданий братії цей наш військовий лист з печаттю нашою військовою і підписами рук наших.

Тема 4

Генеза українського козацтва. Еволюція Війська Запорозького у XVI — першій половині XVII ст.

Мета: Представити обставини зародження та розвитку запорозького козацтва, явище козакування у XVI ст., появу реєстрового козацького війська і формування козацької автономії у першій половині XVII ст.

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Виникнення українського козацтва та заснування Запорозької Січі
2. Явище козакування у XVI ст.
3. Поява реєстрового козацького війська
4. Взаємини Війська Запорозького із Кримським ханством

основні тези

Великий Луг і Дике Поле як спустошені після монгольської навали регіони, що перетворилися на зону протистояння осілого слов'янського та кочового татарського світів. Проблема генези козацтва: відсутність чітких джерельних свідчень про початковий етап формування. Співіснування та взаємовплив різних соціальних й етнічних груп прикордоння в умовах постійної зовнішньої загрози.

Етимологія поняття «козак» від тюркського явища «відщепенства». Трансформація азійського

феномену маргінальних груп у форму організації прикордонного населення Великого князівства Литовського. Перехід терміну наприкінці XV ст. від позначення татарських найманців до християнського населення зі специфічними заняттями. Закріплення поняття за місцевими жителями прикордонних міст, передусім Канева та Черкас. Проблема ідентифікації ранніх козаків: татарські найманці чи слов'янське населення.

Теоретичні концепції походження запорозького козацтва: етнічні (скіфська, сарматська, половецька, хозарська, черкеська, чорноклобуцька) та соціальні (боярська, уходницька, автохтонна). Татарська теорія — ключова для розуміння культурних запозичень та способу життя. Бродницька концепція — зв'язок з домонгольською корпорацією перевізників через Дніпро. Проблема верифікації теорій через фрагментарність джерельної бази XV–XVI ст.

Дуалізм козацтва XVI століття: боярсько-шляхетський та міщансько-уходницький типи. Боярське козацтво — маргіналізована шляхта прикордоння, що шукала військової слави та матеріальної здобичі. Міщанське козацтво — городяни, зайняті сезонною експлуатацією природних ресурсів Великого Лугу. Конфлікт між військово-грабіжницькою діяльністю козаків-шляхтичів та господарсько-промисловою діяльністю козаків-уходників. Проблема контролю стихійного козацького руху з боку державної влади та постійні дипломатичні ускладнення з Османською імперією та Кримським ханством.

Організатори ранньої козащини — прикордонні урядовці різного етнічного походження. Спроба створення стаціонарних укріплень для контролю козацьких ватаг та координації оборони. Невдача

проекту «першої Січі» на Малій Хортиці 1557 року. Формування специфічної військової культури з поєднанням шляхетського етикету та степових традицій. Проблема самоідентифікації: неприйняття терміну «козак» шляхетським елементом.

Економічна основа козакування: степові промисли та військова здобич. Сезонність господарської діяльності козаків-уходників. Невільницька торгівля як елемент економіки прикордоння. Конкуренція за ресурси Великого Лугу між козаками та татарами. Формування системи уходів — територіально закріплених промислових зон.

Спроби інкорпорації козацтва в структуру оборони прикордоння. Еволюція від проєктів 20–30-х років до створення реєстрового війська у 70-х рр. XVI ст. Перший документально зафіксований найм 1571 р. — 300 козаків для охорони дніпровських переправ. Продовження реформи в часи Стефана Баторія, інституціоналізація козацтва через створення реєстру із 500 осіб. Подвійне підпорядкування: формальне — польському офіцеру, реальне — козацькому ватажку. Правовий статус реєстрового козацтва. Виведення з-під юрисдикції місцевої адміністрації, звільнення від податків, право внутрішнього суду. Матеріальне забезпечення — грошова платня, амуніція, сукно для однострою. Трахтемирів як адміністративний центр. Спадковість козацького статусу — формування військового прошарку. Проблема самовільного розширення козаками наданих привілеїв.

Динаміка чисельності реєстру: від 300 до 6–8 тисяч осіб. Протиріччя між обмеженим контингентом реєстру та масовим характером козакування. Нереєстрове козацтво як джерело постійної соціальної напруги. Реєстрове військо — компроміс між

потребою держави в обороні прикордоння та неможливістю утримання великої регулярної армії. Недостатність коштів для розширення реєстру відповідно до реальної чисельності козацтва.

Формування козацької ідентичності через синтез різnorідних елементів: шляхетські традиції, міщанська самоорганізація, татарські запозичення. Козацтво як новий соціальний стан поза традиційною становою структурою Речі Посполитої. Проблема визнання козацького стану офіційною владою. Накопичення внутрішніх протиріч між козацькими амбіціями та обмеженими можливостями їх реалізації в рамках існуючої політичної системи. Закладення основ майбутньої козацької державності через створення автономної військової структури з власною юрисдикцією та територіальною окремішністю. Формування передумов для перетворення Війська Запорозького на вагомий політичний суб'єкт. Проблема поступової трансформації військової корпорації в державний організм як ключове питання історії України ранньомодерної доби.

Ключові дати

- **1492 р.** — перша достовірна згадка про козаків-християн (у листі князя Олександра до кримського хана Менглі-Герая)
- **1524 р.** — перший відомий проєкт створення козацького війська для оборони прикордоння
- **1533 р.** — проєкт Остафія Дашкевича наймання 2-тис. козацького війська і утримання його на дніпровських островах
- **1557 р.** — будівництво князем Дмитром Вишневецьким укріпленого замку на острові Мала Хортиця
- **1571 р., 9 липня** — перше документально зафіксоване наймання на державну службу окремого козацького підрозділу із 300 осіб
- **1578 р.** — збільшення чисельності реєстрового козацького війська до 500 осіб

- **1590-і рр.** — збільшення козацького реєстру до 1 тис. осіб
- **1625 р.** — встановлення козацького реєстру у 6 тис. осіб
- **1628 р.** — похід запорозького війська на чолі з Михайлом Дорошенком на підтримку братів Шагіна і Мехмеда Гераїв до Криму
- **1629 р.** — кампанія 20-тисячного козацького війська на підтримку братів Гераїв у Криму

Ключові поняття

- **Великий Луг** — плавневі ліси над Дніпром, територія з багатими природними ресурсами, де розвивалося козацтво
- **Гераї** — династія правителів Кримського ханства
- **Дике Поле** — степова місцевість під сезонним контролем кримських татар, зона господарської діяльності козаків-уходників
- **Кардаш-козак** — татарське окреслення стосовно козаків («брат-козак»), що відображало близькість культур
- **Козакування** — у XVI ст. сезонна військово-промислова діяльність прикордонного населення на Великому Лузі та у Дикому Полі
- **Козацький хліб** — евфемізм для позначення військової здобичі козаків
- **Реєстрове козацтво** — офіційно визнане державою козацьке військо, що мало особливі права та привілеї
- **Степові промисли** — господарська діяльність козаків (рибальство, мисливство, бджільництво та ін.) на території Великого Лугу й Дикого Поля
- **Уход** — територія промислів та спосіб сезонної господарської діяльності козаків-міщан у Великому Лузі

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Послання великого князя литовського Олександра Ягеллончика до кримського хана Менглі-Герая I (19 грудня 1492 р.)

Олександр, Божою милістю, великий князь, говорив: Що ти прислав до нас слугу свого Мусака, щоб дізнатися про наше здоров'я і розповісти про своє. Отже, ми милістю Божою, дав Бог, здорові є, а про твоє здоров'я, брате наш, почувши, раділи ми. Також писав ти до нас у ярлику своєму, що наші люди, кияни та черкаські, прийшовши Дніпром, під Тягинену корабель твій розбили, і 1 людину схопили, і багато майна і грошей забрали; а потім

іншу твою людину схопили, і кілька волів з ним взяли; а після того під Тягиною черкасі ж 10 коней взяли, а з людей схопили і з собою повели, але нам це невідомо, чи це сталося, бо сталося це без нашої волі. Тому послали ми до наших урядників українних, щоб того розшукали між козаками, а що знайдуть, віддали в руки слугі твоєму Мусаці, і людей, котрі будуть спіймані, і майно, що буде забране. А тих лихих людей, котрі це вчинили, наказали ми покарати, щоб надалі цього не було, а ти б, брате наш, також людям своїм наказав, щоб нашим українним людям шкоди не чинили; а що буде нашим людям від твоїх людей шкоди заподіяно, ти б наказав відшкодувати і заплатити, щоб у тому між нами братство і приязнь множилася.

Перекладено за виданням: Stosunki z Mendli-Girejem, chanem Tatarów Perekopskich (1469–1515): akta i listy / wydał i szkicem historycznym poprzedził Kazimierz Pułaski. Kraków–Warszawa: G. Gebethner i Spółka; Gebethner i Wolff, 1881.

Постанова коронного гетьмана Ю. Язловецького із запорозькими козаками (1571 р.)

Юрій Язловецький з Бучача, воєвода земель руських, коронний гетьман, любачівський, хмільницький, червоногородський і т.д. староста.

Всім разом і кожному зокрема, кому б це потрібно і належало знати, повідомляю, що я із волі та наказу К[ороля] Й[ого] М[ило-сті], пана свого, із шляхетним п. Валентієм Ольшовицьким, на цей час гетьманом і старшим над козаками низовими чи запорозькими, також з десятниками та іншими всіма, зараз і потім цими ж козаками будучими, учинив постанову таким способом.

Що цей згаданий п. Ольшовицький з іншими своїми товаришами, які на цей час при ньому були, самі за себе і за інше все своє товариство, що на своєму місці залишилося, як пан Ольшовицький за своє товариство, так і вони за Чорного присягли КИМ, пану своєму, і мені, коронному гетьманові на цей час, і на потім кожному коронному на вірність і в усьому на всілякий послух та до-тримання перемир'я з цісарем турецьким.

Що його підданим ніякої шкоди чинити не мають, але загальом, відповідно волі КИМ і наказу мого це все чинити і виконувати готові завжди мають бути, тобто сторожу на сімох перево-зах, почавши від порогів на Дніпрі, аж до Лиману (?), де вважають, що найпотрібніша, тримати, а про кожного ворога до Черкас давати знати повинні. Язики, про яких теж завжди старатися

мають, яких би дістали, тоді їх пану гетьманові своїми людьми відсилати мають. А КИМ на триста осіб має і повинен буде зі скарбу давати по дві копи., тобто на св. Марини по дві копи, а на Великдень також по дві копи ... і сукно рік за роком, служба котра вже їм почалася і триває від Великодня, що недавно минув.

А оскільки ми всі піддані смерті, яка, якщо би потім має того п. Ольшовицького..., ці ж козаки і товариші його, без волі і повідомлення моїм і потім інших гетьманів, жодного старшого собі обирати не мають, який такі ж повинність і послух повинен буде з товаришами своїми, як і цей згаданий п. Ольшовицький. Зверхності ніякої, нічиєї іншої над ними [не має] бути, тільки моя гетьманська, оскільки вони є служебні КИМ, а цей п. Валентій Ольшовицький відповідно до їх стародавнього звичаю і порядку ними керувати і управляти має, все ж, якщо б від них хто до Черкас приїжджає чи приїжджати буде, кому кривда [б] якась діялася, тоді служебник, мною у Черкасах поставлений, справедливість кожному з них чинити має і буде готовий, а замковий і міський уряд черкаський ні в що вступати не має.

Козаки також в усьому статечно поводитися мають, щоби причини до ніякої сваволі не давали. Все ж, де би показалося тут в Черкасах якесь їх порушення, тоді їх не хто інший, тільки служебник мій судити і справедливість з них чинити буде, для чого має використовувати уряд п. старости. А подарунків своїх ніяких не брати, тільки лицарським правом той гарац, як служебне КИМ.

І данину (?) з кожної здобичі, яку завжди на п. старосту повинні давати, раніше, і тепер, і потім також давати мають. А ті козаки, котрі дома мають в місті, як Меленя, та інші всі, хоч і домів не мають, ніякої кривди та утисків від уряду міського зазнавати не повинні., їх притягати, окрім повідомлення гетьманського, але загалом п. староста того пильно дотримуватися має, також і того, як би якось інші козаки на них для порушення миру з цісарем турецьким нічого шкідливого не чинили.

А ті уходники, котрі з... п. старости на уходи підуть, не мають пускатися урядом без присяги, і щоб вони ані на козацтво, ні на ватаги не збиралися, тільки за своїми уходниками наглядали. А котрі би того важилися, тоді таких цей згаданий п. Ольшовицький з товаришами своїми там на Низу і острожках забирати і карати буде, а п. старост[а в] місті зі (?) слугою п. гетьмана їх карати має. Але також цей п. Ольшовицький зі своїми товаришами підданим КИМ на уходах їх ні заважати, ані кривди чинити не має, котрі б зі... п. старости ходити туди, крім, якщо б вони щось інше задумати хотіли.

А для кращої віри і певності підтверджуючи це, печатку свою притиснути я наказав і рукою власною поставив підпис.

Писано в Черкасах дня 9 липня р[оку] Б[ожого] 1571.

Подано за публікацією: Ковалець Т. «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача з козаками низовими запорозькими року Божого 1571». Невідома постанова першої козацької комісії. [в] Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна / ред. С. Копилов, В. Прокопчук, Л. Марчук. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. XI.

СЕМІНАР

пропоновані питання

1. Територіально-адміністративний поділ, структура та офіцерський склад Війська Запорозького у XVI — першій половині XVII ст. Склад козацьких клейнодів
2. Козацький виступ 1630 р.
3. Козацькі повстання 1637 та 1638 рр.

рекомендована література

- Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. Київ: Дніпро, 1991. 333 с.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.
- Історія українського козацтва: Нариси у 2-х томах. Т. 1. Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. 799 с.
- Ковалець Т. Козацька стратегія у повстанні 1630 р. в Україні. [в] Питання історії України: зб. наук. статей. Чернівці, 2013. Т. 16. С. 156–162.
- Ковалець Т. Козацькі повстання 1625 та 1630 рр. в Україні за матеріалами діаріуша Анджея Кості-Збіроховського. [в] Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 15. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2015. С. 363–399.
- Ковалець Т. Організаційна структура запорозького війська у повстаннях 20–30-х рр. XVII ст. в Україні. [в] Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія історична та філологічна. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. IX. С. 39–46.

- Козацьке повстання 1638 року — наступ «приречених» [Інтерв'ю з Борисом Черкасом]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29136095.html>
- Кукса В. Козацькі клейноди та їхня доля. [в] *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2010. Вип. 31. С. 26–37.
- *Сергійчук В. Національна символіка України*. Київ, 1992. 109 с.
- *Українське козацтво: Мала енциклопедія*. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 568 с.
- *Чухліб Т. Гетьмани Руси-України*. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2012. 304 с.
- *Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ: Критика, 2005. 584 с.

При розгляді першого питання необхідно проаналізувати розвиток адміністративно-територіальної структури Війська Запорозького. Слід детально висвітлити дві системи устрою, котрі панували на «волості» та на Запорожжі, функції та повноваження старшин різних рівнів, особливості військової ієрархії у Війську. Окрему увагу варто присвятити символам влади — клейнодам, їх значенню, типології та способу використання у козацькому війську.

Друге питання має розкрити причини, перебіг та наслідки козацького виступу 1630 р. Важливо показати соціальну базу повстання, вимоги повстанців, основні битви, тактику бойових дій, а також представити зміст міфу «Тарасової ночі». Необхідно проаналізувати умови Переяславської угоди та її значення для подальшого розвитку Війська Запорозького.

У третьому питанні слід розглянути козацькі повстання 1637 та 1638 рр. як кульмінацію ряду виступів Війська Запорозького проти Речі Посполитої, котрі передували Хмельниччині. Важливо висвітлити діяльність Павла Бута (Павлюка), Якова Острянина і Дмитра Гуні, з'ясувати передумови,

хід, результати і причини поразки повстань, умови й наслідки «Ординації Війська Запорозького» 1638 р.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

**Повідомлення щоденника
Андрея Кості-Збіроховського про події
Переяславської битви 1630 р. (фрагменти)**

Дня 7 [травня]. У вівторок під Переяслав табором прийшли і 8-го там сутичку з козаками мали. Роздвоїли їх: одні до міста втекли, а інші до табору свого окопаного відійшли. Ніч зробила, війсьско наше наступного дня ближче підійшло під їх табір обозом.

Із 9 на 10 вночі з табору до Переяслава козаки увійшли.

Дня 10. Обоз наш став над річкою і окопався.

Дня 11. У суботу козаки Антона гетьманом обрали, а Тараса скинули.

Дня 14. Вівторок. Сторожа наша. За річкою ганялися ми з ними і кількох убили.

Дня 15. Середа. На сторожі козака на коні за шибеницею я впіймав. Того ж дня соломую і сіно з обозу вивозили.

Дня 16. У четвер козаки табором в поле о полудню. Вийшов Антон. Бій з ним двічі був, але ми їм нічого не могли порадити на вози. Дуже багато шкоди в лицарстві і конях того дня вчинено. П. Рушковського, який своїм коштом хоругву привів[547], убито, і мене поранено. П. хорунжого підстрелено [...] і з товариства нашого кількох, не згадуючи про інших, яких сила загинула і поранено. З іншого боку за річкою під обоз наш, але вискочившийого частину, і взяли були би весь, якщо була б підмога [...]. Кинулися грабувати, хоч нічого не здобули, крім сухарів.

Дня 17. Вночі відступив із табору до міста [...].

Дня 25. Субота. Й[ого] м[илість] п[ан] гетьман [Конєцпольський] сам ходив на чату із половиною війська добувати 600 козаків і добув їх, але козаки, одразу [стояв], [ми] ж вийшовши, вдарили [козаки] на шанець, що під шибеницею [...] і захопили. Гармати 2 і гаківниці 2 взяли, частину [ми] відбили, але на волосок обозу не захопили. Хоругви полку п. К[...] змусили, а майже у вогні [...] кривали, з Божою допомогою відбили їх, але з великою шкодою своєю.

Товариства дуже багато загинуло, інших підстрелено, коней набито. П. ротмістра мого підстрелено, хорунжого убито,

товариства настріляно, піді мною коня убито. І так аж до ночі би-
лися, а потім п. гетьман повернувся по всьому.

Текст подано за виданням: Проект «Україна». Повстання
Війська Запорозького 1630 року: док. і матеріали / упоряд., передм.,
прим. Т. Ковалець, худ. оформ. Л. Вировець. Харків: Фоліо, 2017.

Опис битви під Кумейками 16 грудня 1637 р. від Шимона Окольського (фрагменти)

Хто придивився до наступаючого селянства, що табором у 6 рядів справно йде, на чолі гармат 4, посередині пару, позаду пару провадить, а люду середину возів тисячами 23 полками і сотнями добре поділеними керує, не може назвати це *belluat, quasi non haberet caput* (військо, що ніби не мало голови), але слушно назве *belluat*, що проти достоїнності й[ого] к[оролівської] м[илості] п[ана] свого милостивого, проти Речі Посполитої, проти гетьмана, війська коронного, так сміло, так охоче, так вміло йдуть.

Плакав на цей вид ревний у грецькій релігії й[ого] м[илість] п[ан] підкоморій, кажучи: «Гарне гроно людей і дух міцний, але якби це проти ворога Святого Хреста, а не проти пана і короля свого, Речі Посполитої і вітчизни, було б що там хвалити, але тут є що ганити». Наступали як вороги вітчизни, заповзялися з найгіршим наміром — скинути шию з ярма королівського [...].

Йшли, отже, козаки, вимахуючи собі хоругвами, з гармат б'ючи, гук до неба підносячи, волаючи: «А далеко гетьман буде ночувати. Лащину, побіжиш до хацику», — а військо коронне на те ані порушилося, ані крику не починало [...].

І коли вже приходять до середини військового шику, а військо спокійно стоїть, думали деякі наші, які про те болото не знали, що їм допустять або до води зашанцюватися, або вітер опанувати. Гарна то їх ідея була, бо до щасливого шику цього потрібно [...]. Коли отже вже полк й. м. п. стражника лавою стає, і велику частину від поля чола ворожого і руки забирає, зрозумівши козаки, що далі поступити важко, з гармат почали випускати, і густу стрільбу з самопалів оголосили. Під такий дим, який на них обертався, заслоненим драгунам хоругви козацькі дозволили з наказу й. м. п. гетьмана поле, які давши вогню, давши далеко залпи і грізніше козакам заспівали, на яких подивившись козаки, а перед собою їх раніше не бачивши, і здивувалися і злякалися.

Тоді наступають другі відважніші козаки, полковники з гетьманами своїми, і охочіше до драгунів випаляють. Але охочіше до ворога й. м. Морель обер-лейтенант з його м. п. Жолкевським приступали. Привів до них й. м. п. гетьман польний у бік правий від чола піхоту й. м. п. Беґановського (який на той час за наказом

й. м. п. гетьмана вози провадив), щоб сила об'єднана була більшою, і таким способом були укріплені крила на битві.

Звернувши потім й. м. п. гетьман погляд до коронної артилерії, яку спорядивши до середини табору, там капітанові артилерії мати забавку розказав. Давав, правда, і ворог своїй артилерії вогню, але мало шкодив; гарніше їм з нашої артилерії грало, бо жвавіше скакали. А що тужно було й. м. так довго очікувати під хоругвами, бачачи що й. м. п. гетьман так багато знижується на шанець, запалені охотою просять, щоб їм й. м. наказав, що чинити. Дивиться він на табір козацький, аж та велика кількість коляс [невеликих возів. — Т.К.], ставши на полі битви, почала фортифікуватися в другі 6 рядів, щоб у 12 рядів були укріплені; тому щоб не прийшло про більшу трудність розривати табір зміцнений, там де ще тільки в 6 рядів коляси були, казав їм розривати, і найперше послав до сина свого й. м. Піотра, який на його місці при козацькій хоругві був, щоб насамперед хоругву цю собі довірену, до розірвання табору привів.

Охочий поручник, охочий до того і хорунжий, охоче і товариство, але охочіший тисячу разів новий жовнір і ротмістр на той час й. м. п. воеводич, гетьманський син, бо не зважаючи, що без панцира і бляхи, не дивлячись, що атакував приготовлених стріляти, не зважаючи, що водночас може втратити перемогу, літа і здоров'я, під спис розлюченого Марса поклавши, в одну мить пошкодувати, не тільки оперся довколо потуги табору, але у вогонь майже вскочивши, всю селянську лють на себе повернувши, втративши коло себе двох, чесного товарища п. Камінського, і й. м. п. Матеуша Чепельовського, мужньо хоругву кілька разів вів і відводив назад, доки з іншими хоругвами його мость табору обкладеного не розірвав.

Можу це визнати, й. в. м. п. гетьмане польний, що синочка заледве одного тільки в достойних літах маючи, його, як орел якийсь пробував, впроваджував, навчав, щоб потім кожен йому це визнав, що кров гетьманська, син великого командувача, для відважних діл і чесному дому своєму пристойних забав народжений. Але більше визнати мушу, що не іншим респектом, поводом і кінцем це вчинити зволив, тільки щоб показав, що в такій вазі в тебе достойність й. к. м. п. нашого милостивого, Речі Посполитої і вітчизни є, і була, щоб за неї померти, і який себе цілого дати, і в якій все твоє покласти, як би посвятити повинен.

Атакує друга хоругва й. м. п. гетьмана польного, яку веде й. м. п. Сковеський. Та, сміло вдаривши грудьми кінськими об коляси, мусила заплатити за ту сміливість шляхетним товаришем п. Коначецьким, і другим п. Бенецьким, бо і з гармат стіливши до них, там п. Бенецького під коліна поцілено, покладено і кілька челяді.

Атакувала хоругва й. м. п. краківського в. гетьм. коронного. Обертають всю силу свою вдвоє, козаки, одні до армати в чолі, другі вже самого розірвання табору боронять, тому за таким навалом козацьким трьох зі шляхетного товариства покладено, й. м. п. Гноїнського, й. м. п. Підкоцького, й. м. п. Магнуського. Дісталоя і й. м. п. поручникові потім, і двох челядників убито, кілька-надцятьох підстрелено.

Атакувала хоругва й. м. п. воєводи руського, і та втратила милого товариша й. м. п. Улеського, і вісьмох пострілених з поля звівши, забитих між челяддю сімох побачили. Потім не чекаючи й. к. м. хоругва без наказу скочила до табору [...]. Нарешті з рази всі хоругви обертаючи, а майже ногу до ноги приставляючи, і меч з мечем зводячи, і гребінь до гребеня, і шолом до шолома, і груди до грудей прикладаючи, ворога атакували. За ласкою Божою табір розірвали [...]. Там при вторгненні до табору й. м. п. староста богуславський, коли вів хоругву, водночас і він сам, і кінь пострілений постраждав, де, позбувшись коня, заледве уник долі бути пошматований коньми. Бачив, правда, лежачого й. м. п. секретар, п. Адам Казановський, але свою введучи хоругву, важко як мав рятувати [...].

Взагалі не було тієї хоругви, яка, влетівши в табір, цілою ви-йшла. Як то в реєстрі при нагробках побачити можеш. Дісталоя там і самому й. м. п. гетьманові польному, під яким двох коней пострілено і піхви в шаблі. Але що регіментарі особливу свою протекцію мають від Бога, бо славно перемагають, бо доблестю перемагають, тому здоровими виходять.

Але якщо від таборових така шкода в наших і в козаках, коли вже розірвався табір, певно, не менша. Бо коли вже тупіли палаші і шаблі, а в них не вистачало рогатин, багатьох їхньою ж зброєю попсовано. Казав один вояк: Гарно перемагати нападників особливо тими засобами, якими вороги найбільше себе хвалять. Загнавшись, отже, жовніри за козаками вигнаними з табору, дали часу, щоб табір козаки зменшивши, замкнули, і на той час п. Луля, слуга й. м. п. Кисіля, затриманий козаками, з табору втік. А бачачи й. м. п. гетьман, що на здобичі багато впало при малих вояках, щоб загрожувала їм небезпека від козаків, або від пороку, казав синові своєму порох козацький, виявлений на колясах, запалити, який скочивши до коляс, солону і сіно на колясах запаливши, догнав вогню аж до порохів, які і запалили.

Потім наказав своїй піхоті угорській, щоб зайшла на другу сторону табору козацького, а з тієї сторони густіше казав з гармат вдарити всередину, тому заметушені, і від армати і від піхоти, почали розриватися, де повтікала від них і старшина з Павлюком. Другі бачачи, що їм вже гинути, натиснули небезпечно на піхоту німецьку, і там п. Мореля і й. м. п. Жолкевського вбито, а

потім поручника й. м. п. обозного пострілено і й. м. п. Мочарського. Однак так охоче наступала піхота німецька, що їх від частини армати відстріляли, і принесла піхота п. Бегановського до обозу гармату козацьку і хоругву з орлом при древку, де скофія — було серце золотисте.

А коли знову до табору обернуло товариство, охочішими зробившись, наступали до табору новими полками аж до вечора. А бачачи козаки, що важко опертися мають, табором назад з парою гармат утікати почали. А оскільки вже мало мають порошу, всю надію в прийдешній ночі поклали. Утікають табором, а й. м. п. гетьман по коні до своїх возів послав, щоб відвезли гармати, і приведено гармат 4, а 5-у віддано й. м. п. Лащеві.

Потім стали в чолі коронних возів на долині по першій вночі, де, коли застановилися, окоп чинити почали. Потім, давши тому спокій, бо їх згори і вночі обертано, кільканадцять невеликих возів вибравши, о 3-й вночі вислизнули з парою гармат з того таборця, і розсипкою в ночі пішли до Мошен. Хотіли, правда, охочі жовніри скочити і штурмом взяти з нараженням здоров'я свого той таборець, але й. м. п. гетьман не допустив [...].

Зійти, отже, з поля всім наказав, сторожу звичайну поставивши. Там не стало куль до мушкетів чужоземських, бо їх вистріляли 50 тисяч у тій битві, цілу ніч кулі ляно, а вози як зранку запряжені стояли, так у возах і ночували.

День, отже, коли настав 17 грудня, а від ворога вільний залишався, відтрубили коней напувати, а в тому часі на побоїще багато їх мостей з й. м. п. гетьманом їхало. Давнє товариство визнавало, що ніколи в такому вогні й так довго не бували, і не бачили так багато на полі трупів. Тому що так і гордий і шкідливий ворог є від Бога малою пригорщею війська потовчений, і надія його вся через побрану артилерію, хоругви, печатки знищена, маєстатові Божему дякуючи, потім не собі, а найвищому гетьманові Богу перемогу приписати доводиться, і казати: «*Non nobis Domine, non nobis, sed nomini Tuo sit gloria*» (Не нам, Господи, не нам, але імені Твоєму хай буде слава).

Перекладено за виданням: *Dziaryusz transakcyi wojennej między Wojskiem Koronnem i Zaporoskiem w r. 1637 / przez ks. Szymona Okolskiego, Zakonu Dominika św. kaznodzieję wojskowego ; wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858.*

Тема 5

Епоха Хмельниччини. Козацька революція середини XVII ст. і відродження державності

***Мета:** Розглянути особливості національно-визвольної боротьби та соціальних катаклізмів в Україні у період Хмельниччини.*

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Причини і початок Хмельниччини.
Історична постать Богдана Хмельницького
2. Кампанія 1648 р. Жовті Води - Корсунь - Пилявці.
Облога Львова і Замостя
3. Бойові дії 1649 р. Збараж і Зборів.
Зборівський договір

основні тези

Системна криза державності Речі Посполитої як фундаментальна передумова конфлікту. Деградація інституту елекційної монархії та гіпертрофія шляхетських «золотих вольностей», що призвели до політичної анархії і неспроможності центральної влади виконувати основні правові функції. Ідеологія сарматизму як легітимація магнатського свавілля та зневаги до судової системи. Проблема накладання кількох ліній антагонізму: соціально-економічного (конфлікт фільваркової та козацької моделей господарювання), етно-національного

(політика колонізації та маргіналізації українського етносу) та релігійного (наступ католицизму та внутрішня криза православної ієрархії).

Феномен козацтва як дестабілізуючий фактор. «Ординація» 1638 року як спроба ліквідації козацької автономії та інкорпорації його у жорстку військову вертикаль, що спричинило накопичення вибухонебезпечного потенціалу в найбільш мілітаризованому прошарку українського суспільства. Проблема втрати національної еліти через колонізацію та біологічне згасання старих князівських родів, що створювало вакуум політичного представництва українців.

Постать Богдана Хмельницького як синтез суперечностей епохи. Інтегрованість у систему (шляхетич, вища освіта, військовий досвід на службі Короні) та водночас її продукт, що на особистому досвіді усвідомлював дисфункціональність держави. Трансформація особистого конфлікту в каталізатор повстання. Геополітичний зсув: укладення союзу з Кримським ханством та розрив з парадигмою «козацтво — щит християнства»; перехід до прагматичної політики.

Колапс військово-адміністративної машини Речі Посполитої як визначальна риса першого року війни. Стратегічна недалекоглядність коронного командування, що свідчила про нерозуміння масштабу та соціальної глибини конфлікту. Психологічний перелом після перших перемог: битва під Жовтими Водами як руйнація міфу про непереможність польської армії; розгром під Корсунем як фізичне «обезголовлення» польського командування та створення вакууму війська і влади у Речі Посполитій, що уможливило стрімке розширення козацького виступу.

Проблема трансформації характеру війни. Переростання локального козацького виступу на

повномасштабну національно-визвольну війну із залученням інших станів — селянства, міщанства та православної шляхти. Битва під Пилявцями як символ воєнного і морального банкрутства Речі Посполитої.

Еволюція політичних цілей повстання. Похід на захід як перехід від боротьби за станові права до прямої військово-політичної дії на загальнодержавному рівні. Облога Львова та отримання контрибуції — демонстрація прагматизму та усвідомлення важливості збереження економічної інфраструктури. Стояння під Замостям — прямий тиск на процес виборів короля, що засвідчило перетворення Хмельницького і козацької верхівки з військових ватажків на політичного суб'єкта, здатного впливати на долю всієї Речі Посполитої.

Зміна характеру війни у кампанії 1649 р. — перехід від маневрених боїв до позиційної боротьби на виснаження. Облога Збаража як зіткнення польської армії на чолі з Яремою Вишневецьким та козацького війська, що перетворило битву на криваве випробування стійкості сторін. Проблема логістичного та морального виснаження як ключовий фактор, що визначав подальший хід подій.

Тактичний триумф та стратегічна вразливість під Зборовом. Блискучий маневр Хмельницького та оточення королівської армії, що продемонструвало його полководницький талант. Водночас оголення фундаментальної слабкості — залежності від ненадійного союзника. Зрада кримського хана як прояв розбіжності геополітичних інтересів.

Зборівський договір як квінтесенція суперечливості. З одного боку — безпрецедентний успіх: перше в історії *de jure* визнання автономної козацької держави (Гетьманщини) з власною територією, військом та адміністрацією. З іншого — джерело глибокого внутрішнього конфлікту. Проблема

обмеженості договору: встановлення реєстру та кордонів по трьох воєводствах залишало поза правовим полем десятки тисяч учасників війни, перетворюючи їх на соціальну базу для майбутніх повстань. Нежиттєздатність компромісу: угода не задовольнила максималістських прагнень ані козацької еліти, ані польської шляхти, що відмовилася її ратифікувати, перетворивши мир лише на тимчасове перемир'я.

Ключові дати

- 1647 р. — напад Данієля Чаплінського на хутір Суботів
- 1647 р., листопад — втеча Богдана Хмельницького на Микитинську Січ
- 1648 р., квітень — виступ козацького війська із Січі, початок збройного повстання під проводом Б. Хмельницького
- 1648 р., 29 квітня — 16 травня — битва над Жовтими Водами.
- 1648 р., 26 травня — битва під Корсунем
- 1648 р., 21—23 вересня — битва під Пилявцями
- 1649 р., 10 липня — 22 серпня — облога Збаража
- 1649 р., 15—16 серпня — битва під Зборовом
- 1649 р., 17 серпня — укладення Зборівського договору

Ключові поняття

- **Сарматизм** — філософсько-ідейний комплекс польської шляхти, за яким вона ототожнювала себе із войовничими сарматами, тому володіла особливими правами та привілеями
- **Фільваркове господарство** — багатогалузеве господарство, засноване на використанні праці залежних селян. Конфліктувало з козацьким, фермерським типом господарювання
- **Посполите рушення** — шляхетське ополчення в Речі Посполитій
- **Зборівський мир** — угода між Б. Хмельницьким, польським королем та кримським ханом, що легітимізував автономну козацьку державу в межах трьох воєводств Речі Посполитої

Джерельний матеріал для аналізу (зразок)**Фрагмент листа поручника коронного війська
Клобуковського до брацлавського воєводи
А. Киселя (20 травня 1648 р.)**

Надійшла звістка 20 травня, що наш табір, який був обложений ордою над Жовтими Водами, вже взятий Хмельницьким та ордою. Вони трималися б у таборі довше, але ті козаки, що пішли човнами на Низ, перебивши своїх старших, приєдналися до Хмельницького [...] і вони сильно й наполегливо наступали на наш табір, і ті козаки, яких було 2 тисячі реєстрових, у таборі зрадили і перейшли до Хмельницького разом із драгунами його милості пана Шенявського, через що в них сил дуже поменшало.

А не дочекавшись від нас підмоги, мусили вести з ними переговори, бо Хмельницький щодня надсилав до них вимогу, щоб видали всі гармати, королівську хоругву, булаву та комісара. На це наші жодним чином не хотіли погоджуватися, але коли не змогли дочекатися від нас підмоги, Хмельницький прислав удесяте з такою пропозицією: «Я вже не вимагаю ні комісара, ні гармат, ні хоругви, ні булави, лише нехай його милість пан каштелянич, гетьманський син, підпише угоду на таких умовах, які ми мали під Куруковим. Тоді нехай ідуть вільно». На це бідолахи мусили погодитися, але зрадники, як зазвичай, слова не дотримали, бо взяти їх, коли вони стояли на місці, було важко, і [козаки] мусили б понести втрати.

Тож вони чекали, щоб ті рушили з табором. І коли вони рушили з табором з місця, за чверть милі [козаки] вдарили на них з усіх боків, відірвали передню частину табору, а потім і решту взяли біля Княжих Байраків, виливши всю свою лють — і орда, і козаки. Пил дуже заважав нашим, бо один одного не бачили, багатьох убили. Пана каштелянича Хмельницький взяв до себе, і пана поручника нашого, і пана Сапеґу, а комісару шию втяли. Інших усіх орда забрала в полон і відіслала до Криму.

Перекладено за виданням: Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. / упоряд. Ю. Мицик. Київ, 2014.

Т. 1: 1648—1649 рр. С. 22

Фрагменти польського щоденника облоги Збаража (1649 р.)

7 серпня (субота)

Зранку, близько 8-ї чи 9-ї години, відбулася наша нещаслива вилазка з квартири пана белзького [Анджея Фірлея]. Було вбито кількох товаришів і більше десятка челяді без жодної шкоди для ворога через наш поспішний і невпорядкований наступ. Потім протягом усього дня з замку вели вогонь з гармат по їхніх шанцях, завдаючи ворогу втрат. Ніч минула без збройних сутичок, але з перемовками. Тим часом, поки затих брязкіт зброї, вони за ніч насипали навколо нас сім шанців, вищих за наш вал.

8 серпня (неділя)

Зранку з цих шанців почали стріляти стрільці, яких туди привели найдобріших, і одразу завдали шкоди нашим, особливо тим, хто необережно йшов до возів по провіант. Займали майдан, тобто територію навколо табору. Опівдні ворожий табір почав пересуватися до Старого Збаража до мурованої церкви і рухався туди до вечора в долину [...].

15 серпня (неділя, день Успіння Пресвятої Богородиці)

На світанку челядник від гусарської хоругви князя [Самуеля Кароля] Корецького перейшов до козаків. Він розповів про свято цього дня — що рівно зі світанком усі відійдуть від валів для богослужіння, буде добра нагода напасти на наших. Через це від світанку наші стояли у великій готовності біля валу, доручаючи себе Господу Богу, бо мало кому вдалося послухати святу месу, особливо коли побачили, що козацька кіннота була в готовності і піхоту з валів зовсім не пускала до табору. Але цей їхній задум зруйнував сильний дощ, який з невеликими перервами тривав три години.

Рівно зі світанком, коли після причастя йшов князь [Єремія Вишневецький] до валу з замку, стрільнули по ньому з шанця і трохи позаду нього вбили пса. Господь зберіг князя здоровим; за що хвала Захиснику Господу, який захистив оборонця Речі Посполитої. Близько полудня в ту ж неділю було похмуро без дощу, потім прояснилося. Обидва війська мовчать, рідко хто стріляє. З гармати кілька разів стріляли по наших, але без шкоди. Того ж дня під вечір підкопалися в наш вал навпроти квартири пана хорунжого коронного [Александра Конєцпольського], але наші це помітили. Увечері тріумф як учора. Ніч спокійна, але сварлива.

16 серпня (понеділок)

У день руського Спаса, тобто Преображення Господнього. Ясна погода, зранку тихо. Перед полуднем ворог кілька разів вистрілив з гармат на Старому Замку, потім почали густо стріляти з ручної зброї по замку. Наші від радості почали швидко збиратися до валів, думаючи, що наша підмога б'є ворога з тилу, від чого він відбивається. Коли ми почали збиратися юрбами, по нас густо стріляли як з гармат, так і з ручної зброї, але з Божої ласки без шкоди. Про цей ворожий маневр різні різне [казали]: одні — що радіють через прибуття свого війська; другі — що їх король розбив і, не бажаючи показувати свого горя, веселяться. Треті — що це вони вдають, ніби відбиваються від нашої підмоги, щоб виманити нас далеко в поле, а потім всіх оточити.

Об 11-й годині або саме опівдні виманили челядника з нашого табору під приводом передачі листа і схопили його. Перед вечором був їхній тріумф — бо був вчорашній день битви Короля Його Милості під Зборовом, з успіху якої вони тріумфували. Таким способом, хоч і підступно, прикрився Козак; передав нам лист, в якому Хмель до Чарноти, свого обозного, з датою з Озерної, поруському пише, повідомляючи, що військо Його Королівської Милості розгромив і полонених, найзначніших панів 500, веде. Нас наказує пильнувати, щоб жоден не втік, після чого почали хлопи кричати, щоб ми поклонилися пану Хмелю і йому піддалися, оскільки йому і Король Його Милість не дав відсічі, але то були вигадані речі [...].

Коли вони копаються в наші вали, наші теж новий вал ближче [...] сиплють для відступу, де наших 12 челядників, що копали, вбито зі сторожових веж, але той вал закінчили на вечір. Увечері наш тріумф як вчора і позавчора. Ніч спокійна, але сварлива. Кажуть нам, що Короля Його Милість оточили, що Пелку вбито, що пана Жолкевського схопили, але ми тому не вірили. День цей був погожий цілий, але дуже вітряний.

18 серпня (середа)

Копають у чотирьох місцях наш вал навпроти хоругви пана Коссаковського, підсудка брацлавського, і коли вкопалися в наш вал, б'ються ціпами через вал з нашими навпроти кватири пана хорунжого коронного [Александра Конєцпольського], також пана белзького [Анджея Фірлея] і пана підчашого коронного [Міколая Остророга]. А оскільки вони раніше завдавали нам великої шкоди зі штaketів, то наші захистилися від них наметовими плотами з

кватири пана хорунжого коронного і пана підчашого коронного, бо там найбільше стріляли з нашими втратами. Сьогодні пан Шваршевський Ярош, вчора пан Ягільницький, слуги князя [Єремії Вишневецького] з-під гусарської хоругви, були вбиті. Часто протягом дня стріляють, але без шкоди; день був ясний і тихий.

Перекладено за виданням: *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648—1651) / red. M. Nagielski. Warszawa, 1999. S. 149—153.*

СЕМІНАР

пропоновані питання

1. Формування органів державного управління козацької держави у ході Визвольної війни
2. Перебіг і наслідки битви під Берестечком 1651 р. та під Батогом 1652 р. Зміст молдавського проекту Богдана Хмельницького.
3. Характер Переяславської ради. Зміст та історичне значення «Березневих статей» 1654 р. Продовження Хмельниччини у 1654—1657 рр.

рекомендована література

- Бойко О. Історія України. Київ, 2007. 685 с.
- Брехуненко В. Програна битва виграної війни: битва під Берестечком 1651 року. Київ, 2013. 116 с.
- Губрик В. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б. Хмельницького (1656—1657 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 57–86.
- Закоморний Я. Битва під Берестечком: Переломний момент національно-визвольної війни (1648—1657 роки). *Молодий вчений*. 2016. № 3. С. 316–319.
- Ковалець Т. Маловідомі щоденники облоги Замостя 1648 р.: публікація джерел. [в] *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 25. Київ, 2016. С. 256–264.
- Прицак О. Так званий Переяславський договір 1654 р. і його проблеми. *Східний світ*. 2005. № 1. С. 75–84.

- Сергійчук В. Військово-територіальна організація народної армії в перший період визвольної війни. Український історичний журнал. 1982. № 7. С. 85–93.
- Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999. 351 с. (Серія «Україна крізь віки». Т. 7).
- Усатенко І. «Сарматська Катинь». Образ страти польських бранців після Батозької битви 1652 року в історіографії та колективній пам'яті Польщі. [в] Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія, (1 (44)). С. 185–195.
- Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького і формування його політичної програми: 1648 — вересень 1649 рр. Львів, 1993. 68 с.
- Федорук Я. Переяслав 1654: передумови, історико-правовий зміст і наслідки в епоху Хмельниччини. [в] Історіографічні дослідження в Україні. 2014. Вип. 25. С. 290.

У першому питанні необхідно простежити процес еволюції військової організації козацтва у повноцінну державну систему і сталі інститути влади. Адміністративно-територіальну модель Гетьманщини належить представити, показавши, як саме військовий полково-сотенний устрій був адаптований для потреб цивільного управління. Також варто визначити компетенції та реальний вплив гетьмана Хмельницького, загальної військової та Генеральної військової ради, порівняти їхні повноваження у військовій, адміністративній, судовій, фінансовій та дипломатичній сферах. Окремо треба розглянути питання взаємодії козацької адміністрації з традиційними органами самоврядування річпосполитського зразка. На завершення варто визначити джерела наповнення державної скарбниці й правові засади системи держави.

Наступна питання вимагає аналізу причин, стратегічних наслідків та взаємозв'язку між ключовими воєнними кампаніями 1651-1652 рр. та

зовнішньополітичними ініціативами. Розглядаючи битву під Берестечком, належить реконструювати перебіг битви, акцентуючи увагу на її поворотних моментах та рішеннях командувачів, а також висвітлити умови Білоцерківського перемир'я. При розгляді битви під Батогом потрібно не тільки показати її хід, а й обґрунтувати, чому її вважають і блискучою, і в той же час неоднозначною за військово-політичними і культурними наслідки. Щодо молдавського проекту гетьмана, варто розкрити його геополітичні, династичні та військові цілі, етапи реалізації і вплив на подальший вибір зовнішньополітичних пріоритетів гетьмана.

Останнє питання семінару присвячене одному з найбільш дискусійних питань в історії України, котре вимагає ретельного критичного аналізу. Насамперед належить відтворити міжнародну та внутрішню ситуацію в Гетьманщині наприкінці 1653 р., дослідити перебіг Переяславської ради і висвітлити її основні наукові інтерпретації. При аналізі «Березневих статей» варто провести ретельний розгляд текстів цього документа, що містить опис державного устрою, повноважень гетьмана, козацького війська, військо, фінансів та інших зрізів існування Гетьманщини. Розглядаючи період 1654–1657 рр., зосередьтеся на динаміці зовнішньополітичних стосунків козацької держави. Окресліть основні воєнні кампанії Війська Запорозького цього часу, ключові дипломатичні угоди та зміну політичної орієнтації Гетьманщини в останні роки Хмельниччини.

Джерельний матеріал для аналізу (зразок)**Опис першого етапу битви під Берестечком —
із листа Анджея Мясковського до приятеля
(3 липня 1651 р.)**

Вже на початку липня я послав повідомлення його милості королевичу і вашій милості про те, яка була битва в середу, четвер і п'ятницю, описав, як ми хана і татар відбили.

В суботу ми оточили козаків. Хмеля татари з собою забрали, після чого вони обрали собі за гетьмана Джеджалія, який до цього часу то милосердя просить, то війною погрожує, і щоб при Зборівських пактах залишились, наполягає. Полковник Криса постійно виїжджає на переговори. Його милість король, бачачи їхню хитрість, наказав привезти зі Львова і Бродів великі облогові гармати, і завтра, дасть Бог, на світанку будуть пробувати гарматами.

Пан Убальд обіцяє, що швидко їх взяти зможе, і ми вкоренимося під ворога і підступимо. Про хана є відомість, що в семи милях помер від поранення, коли тікав, однак чекаємо підтвердження від кульгавого [!]. З цих воєводств — Сандомирського, Краківського, Ленчицького — найбільше загинуло. Врешті-решт велика їх кількість загинула.

Подано за виданням: Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. / упоряд. Ю. Мицик. Київ, 2013.

Т. 2: (1650—1651 рр.). С. 200.

**Уривок зі спогадів С. Друшкевича
про події під Батогом (1652 р.)**

Козаки з ордою під час наступу знесли [польське] військо. Гетьман загинув і сила загинула панянт. Дуже пощастило [мені], що втік, тих, кого живцем взято до полону, наступного дня відразу ж усіх витяли.

Нурadin-солтан був з ордою, молодим на той час, а Карашбей був заступником у нього, великий ворог народу нашого. Той, змовившись з Хмельницьким, схилив до того султана, що усіх наказав витягти в'язнів і скільки у той час було добрих кавалерів, всі загинули. І мене у цей час було взято живцем, обухом з коня збито, сильно в чоло через міськурку.

Півроку кров текла вухами, а цілий рік, як у дзвоник, дзвонило в голову.

Подано за виданням: Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. / упоряд. Ю. Мицик. Київ, 2014.

Т. 3: 1651—1654 рр. С. 180—181.

Фрагмент «Літопису землі Молдавської» Мірона Костіна про облогу Сучави 1653 р.

Коли все відбувалося в Сучаві [...], (Ян Казимир) направив полковника Динова [Денгофа — Ю. М.] і 600 німців, чотири легкі гармати і одну важку. А від Ракоці прибув його гетьман Кемені Янош з шістьма тисячами воїнів. Першими прибули німці й розташувалися на горі, напроти замку, на дорозі, яка веде з міста попід замком. Вони виставили гармати — легкі і важку облогову — прямо під табором і дуже докучали козакам, бо навіть в їхні землянки ядра влучали. Вони незабаром скоротили й дні Тимоша. Пізніше Кемені Янош, який прибув з військом трансільванського князя, підійшов до того місця, де стояв Петкі Іштван, і розташував увесь угорський табір ще ближче до козацьких валів.

Козакам тепер було дуже скрутно з харчами. Оточені з усіх боків, вони варили собі навіть шкіри загиблих коней і постолои, їли різне коріння, відчували постійну втому від того, що стояли на чатах, і від безперервних обстрілів. Тимош загинув від гарматного ядра, коли спав у своєму наметі. Й хоча він лежав на землі, ядро влучило прямо в ногу. Від цього на третій день він помер. Після смерті Тимоша козаки обрали гетьманом одного на ім'я Федорович. Але в них уже не було сили, бо вони були перелякані можливою загибеллю [...].

Німці польського короля напали на козацький вал за три дні до поранення Тимоша [...] рушили німці й спочатку захопили добрий шматок валу. Але угорці й наші зі своїх місць не підтримали цей наступ і не налякали козаків. Тож усе козацтво з Тимошем посунуло до тієї ділянки, яку захопили німці, і, навіть не стріляючи з мушкетів, а дрючками, дишлами, голоблями й прикладами відігнали їх від валу. Вони гнали їх до яру з того боку, де йде шлях до міста (попід замком). Тоді загинуло чимало німців; яр був набитий їхніми трупами [...].

Приблизно в той же час голодним і обстрілюваним козакам набридло жити під замком. Вони домовилися з господарем Штефаном та Кемені Яношем (бо Кондрацький захворів і поїхав до Кам'янця) і віддали Штефанові замок з дружиною та всім майном господаря Василя. А самі, скільки їх лишилося, рушили назад невеликим табором. Дехто з них купив собі коня в угорців, інші — у наших чи в вляхів. Потім одразу пройшли через місто, а далі — вздовж Сучави вниз до Сірета. Вони прихопили із собою у господаря Штефана людей в аманат [заложники — Ю. М.], щоб спокійно подорожувати. Отак і закінчилася козацька війна під Сучавою».

Подано за виданням: Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. / упоряд. Ю. Мицик. Київ, 2014.

Т. 3: 1651–1654. С. 208–209

**Фрагмент листа шляхтича Семена Павші
до віленського воєводи Януша Радзивіла
(7 лютого 1654 р.)**

Тепер від хоругви пана смоленського, за такої нагальної справи, взявши товариша, зі слущкою поштою посилаю цього листа до вашої княжої милості; через якого вашій княжій милості доношу як про річ певну, — наче б ваша княжа милість самі на це зволили дивитися власними очима, — що той зрадник Хмельницький склав присягу цареві московському в Переяславі з задніпровськими полковниками 22 січня і отримав від московського царя через тих чотирьох воєвод і п'ятого архімандрита дарунки, а саме: шаблю, булаву та кілька пар сороків [40 шт. — Т.К.] соболів. Полковникам — по сороку соболів дано, а сотникам — по дві пари соболів, отаманам — по парі.

Після складання тієї присяги, переяславських міщан погнали до присяги, чому вони дуже противились. А тамтешній війт, захворівши, коли його, хворого, наказали привести до церкви Пречистої Матері, мусив скласти присягу і з розпачу на третій день після тієї присяги помер. Хмельницький добровільно відступив з усіма своїми статками й пожитками, забравши скількись гармат, пішов до Миргорода, а звідти всі табуни та худобу перегнали за Самару.

Своєму свояку Тетері він наказав провести з Переяславським та Ніжинським полками трьох воєвод до Києва для прийняття замку, міста та присяги від міщан. Вони третього дня, 6 лютого, увійшли до Києва в числі 6000 козаків та 500 московитів. Хто був старшим воєводою, знати не можу, лише мої [люди], яких я вирядив ще перед Різдом до його милості отця-митрополита, доповіли мені, що старшого звали Мікіта Мікітич. Цей зупинився у київського війта Сумковича; другий, Василь Васильович, зупинився у Левка, цехмістра кравецького, на Широкій вулиці. А третій став у міщанина біля Вишгородської брами. Для них із Борисполя, Баришівки, Воронкова та інших міст привезли небагату стацію, яку майже до Києва доставили й москві віддали. Коли москва в'їжджала, полковник Пішко наказав стріляти з гармат, він їх у місті приймав і всім необхідним забезпечував.

Наступного ж дня сповістили весь київський магістрат та поспільство, щоб ішли до присяги. Вони дуже тому противились і йти не хотіли, але козаки гнали їх, наче худобу. Магістрат склав присягу в мурованій церкві Пречистої Богоматері на ринку згідно з виданим їм московським текстом присяги, і той архімандрит їм ту присягу читав. Поспільство ж складало присягу за тим

самим текстом: одні — у [церкві] Святого Спаса, другі — у Святого Микити, треті — у Святої Пречистої на Берізках. Але [присягали], називаючи себе не власними хрещеними іменами, і після тієї присяги сильно на неї нарікали й просять Господа Бога, аби якнайшвидше прийшли війська його королівської милості, [тоді вони] охоче обіцяють здатися. А ту царську волю, яку їм оголосили, прийняли з невдоволенням, а саме: дана їм умова, щоб простий люд не носив ошатного одягу та не ходив у жовтих чоботях, окрім постолів, а жінки так само — у сіряках, окрім як за своєю роботою. Бавовняні або крамні полотна наказали не використовувати. На все це поспільство не погодилося і чекає військ його королівської милості, як Бога.

Його милість отець-митрополит не погодився на присягу, так само і отець-архімандрит та все духовенство, виправдовуючись тим, що не маємо згоди від константинопольського патріарха. Не можу знати, чи не змусили їх цими днями, бо, як би там не було, знаю, що такою була їхня заява.

А Уманський та Брацлавський полки не схотіли мати справ із Хмельницьким, і між тією Україною та [Правобережною] стався розрив.

Із Києва ж мали два воєводи 6-го дня цього місяця виїхати до Чорнобиля, залишивши там, у Києві, свого воєводу. А після взяття Чорнобиля та залишення в ньому залоги — дуже доброї задніпровської Броварської сотні, другої — Вишгородської мирської, а третьої — Димерської, та якогось старшого московита, — і доброго укріплення Чорнобиля, звідти Київський полк має вести воєводу, не знаю котрого, на воєводство Чернігівське.

Перекладено за виданням: Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648—1658 рр. / упоряд. Ю. Мицик. Київ, 2014.

Т. 3: 1651—1654 рр. С. 141—142.

Тема 6

Феномен Руїни в українській історії. Культурний вимір «козацької епохи»

***Мета:** Простежити особливості внутрішньо-політичного та міжнародного становища українських козацьких держав. З'ясувати характерні риси розвитку української культури епохи козаччини.*

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Громадянська війна і поділ козацької України на два гетьманства. Гетьманування Івана Виговського та Юрія Хмельницького.
2. Політичний розвиток Війська Запорозького в часи правобережного гетьмана Павла Тетері та лівобережного Івана Брюховецького.
3. Поглиблення руйнації української державності в роки другого гетьманування Юрія Хмельницького, Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича.
4. Культурний вимір періоду Руїни.

Геополітичне становище козацької держави після смерті Богдана Хмельницького. Руїна: причини, характерні ознаки, періодизація. Місце Руїни в історії України, Московії, Польщі та Туреччини.

Прихід до влади Івана Виговського та основні напрями його державної політики. Початок громадянської війни: повстання Мартина Пушкаря та

Якова Барабаша. Гадяцький договір 1658 р.: умови та правові засади. Російсько-українська війна 1659 р. Конотопська битва. Прихід до влади Юрія Хмельницького. Переяславські статті 1659 р. Розбіжності між «Березневими статтями» Б. Хмельницького та «Переяславськими статтями» Ю. Хмельницького. Чуднівська катастрофа і Слободищенська угода 1660 р. Ю. Хмельницького: причини та наслідки.

Розкол Гетьманщини. Боротьба за владу на Лівобережжі 1660–1663 рр.: Яким Сомко, Василь Золотаренко, Іван Брюховецький. Чорна рада 1663 р. в Ніжині та її наслідки. Деградація ідей Гетьманщини за І. Брюховецького. Московські статті 1665 р.: політико-правова оцінка угоди. Перший перепис населення Гетьманщини (1666 р.) та діяльність податкових російських чиновників. Спроби правобережного гетьмана Павла Тетері об'єднати Україну. Порушення територіальної цілісності України. Андрусівське перемир'я 1667 р. — поділ Гетьманщини між Московією та Річчю Посполитою.

Повстання 1668 р. на Лівобережжі — спроба вийти з-під російської зверхності. Гетьманування Дем'яна Многогрішного. Глухівський компроміс 1669 р. та його правова основа. Арешт Д. Многогрішного та розправа над ним.

Обрання гетьманом Лівобережної України Івана Самойловича. Конотопські статті 1672 р. «Великий згін» 1679 р. — руйнування соціальної структури Правобережжя.

Кримсько-турецький чинник на Правобережжі. Друге гетьманування Юрія Хмельницького. Чигиринські походи 1677–1678 рр. — зруйнування першої гетьманської столиці. Російсько-турецька війна: Бахчисарайський мир 1681 р. — причини

укладення, умови та наслідки. «Трактат про вічний мир» 1686 р. — остаточне закріплення поділу України та відмова московського царя від зобов'язань 1654 р. щодо Гетьманщини. Перший Кримський похід 1687 р. і усунення від влади І. Самойловича.

Запорозька Січ та її роль в суспільному і державному житті України (друга половина XVII ст.). Кошовий отаман Іван Сірко. Боротьба Запорозької Січі з Кримським ханством.

Політико-адміністративний устрій Гетьманщини (територіально-адміністративний устрій, органи влади, фінансова система, судочинство, збройні сили). Московські установи і Гетьманщина. Гетьманські столиці періоду Руїни.

Підпорядкування української православної церкви московському патріархату (1686 р.) та його негативні наслідки для релігійного та культурного життя Гетьманщини. Зв'язок культури з козацтвом. Освіта: школи при козацьких полках, Києво-Могилянська колегія. Література: «Синопис» (1674 р.), релігійно-філософська поезія, Л. Баранович, В. Ясинський, Д. Туптало. С. Яворський, Ф. Прокопович. Діяльність Києво-Печерської та Чернігівської друкарень.

Ключові дати

- 1657 р., вересень — 1659 р., вересень — гетьманування Івана Виговського.
- 1658 р., червень — антигетьманське повстання під проводом полтавського полковника Мартина Пушкаря та кошового отамана Запорозької Січі Якова Барабаша.
- 1659 р., вересень — 1663 р., січень — перше гетьманування Юрія Хмельницького.

- **1663 р., січень — 1665 р., червень** — гетьманування Павла Тетері на Правобережній Україні.
- **1663 р., червень — 1668 р. червень** — гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережній Україні.
- **1665 р., жовтень — 1676 р., вересень** — гетьманування Петра Дорошенка на Правобережній Україні.
- **1668 р., грудень — 1672 р., березень** — гетьманування Дем'яна Многогрішного на Лівобережній Україні.
- **1672 р., червень — 1687 р., липень** — гетьманування Івана Самойловича на Лівобережній Україні.
- **1677-1681 рр.** — друге гетьманування Юрія Хмельницького на Правобережжі під османським протекторатом.
- **1686 р.** — Київська митрополію Константинопольського патріархату була приєднана до Московського патріархату.
- **1687 р.** — Кримський військовий похід московсько-українських військ проти Кримського ханства, який був здійснений у відповідності з підписанням «Вічного миру» 1686 р. та вступом Московського царства до «Священної ліги» — коаліції Священної Римської імперії, Венеції й Речі Посполитої, що боролися проти агресії султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства.

Ключові поняття

- **Андрусівське перемир'я** — це договір від 9 лютого 1667 р. між Московським царством і Річчю Посполитою, що завершив війну 1654-1667 рр. за українські землі та поділив Гетьманщину по Дніпру: Лівобережна Україна та Київ відійшли до Московського царства, а Правобережна Україна до Речі Посполитої. Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав.
- **Бахчисарайський мирний договір** — угода про 20-ти річне перемир'я між Османською імперією, Кримським ханством і Московським царством укладена в січні 1681 р., яка завершила російсько-турецьку війну 1676-1681 рр. Договір встановив кордон між Османською імперією та Московським царством по річці Дніпро, а також закріпив поділ українських земель між двома державами.
- **Бучацький мирний договір** — мирна угода між Річчю Посполитою і Османською імперією, укладена 28 жовтня 1672 р. в місті Бучачі чи його околицях і ділила Правобережну Україну між Польщею, Туреччиною, гетьманами Петром Дорошенком і Михайлом Ханенком.
- **Великий згін** — жорстока акція знищення сіл та насильницьке переселення мешканців Правобережної України на

Лівобережжя організоване гетьманом Іваном Самойловичем у 1678-1679 рр. за наказом московського уряду для позбавлення можливості отримувати поповнення військових сил для османських залог та козацьких військ протурецького правобережного гетьмана Юрія Хмельницького.

- **Вічний мир** — договір, укладений між Річчю Посполитою та Московським царством 6 травня 1686 р. у Москві. За цим договором, Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запорозжя, Чернігово-Сіверську землю та Смоленщину. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Речі Посполитої. Поділля залишалося під владою Османської імперії. Частина Київщини та Брацлавщини, спустошена війнами, мала стати нейтральною територією.
- **Гадяцький договір** — угода, укладена 16 вересня 1658 р. під містом Гадячем з ініціативи гетьмана Івана Виговського між Річчю Посполитою і Гетьманщиною.
- **Глухівські статті** — договір, підписаний 6 березня 1669 р. у місті Глухові між гетьманом Лівобережної України Дем'яном Многогрішним і московським урядом.
- **Козацьке бароко** — мистецький стиль, що був поширений на українських землях Війська Запорозького у XVII–XVIII століттях. Виник унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського бароко.
- **Конотопська битва** — битва під Конотопом між військами гетьмана Івана Виговського та Кримського ханату з одного боку і московським військом з іншого в червні-липні 1659 р. Завершилась розгромом московитів.
- **Конотопські статті** — договір між Іваном Самойловичем і російським царем, підписаний 17 червня 1672 р. у Козачій Діброві поблизу Конотопа. Договір визначав основні принципи відносин між козацькою автономією Гетьманщини та Московською державою.
- **Корсунська угода** — українсько-турецький договір, підписаний у м. Корсуні 12 березня 1669 р. між гетьманом Правобережної України Петром Дорошенком і султаном Мегмедом IV про підпорядкування України султанській владі на умовах протекторату.
- **Московські статті** — договір підписаний у Москві у жовтні 1665 р. між гетьманом Лівобережної України Іваном Брюховецьким і царським урядом, який значно обмежував політичні права України, посилював її військово-адміністративну і фінансову залежність від московської держави.
- **Переяславський договір** — козацько-московська міждержавна угода, укладена 17 жовтня 1659 р. в Переяславі між гетьманом Юрієм Хмельницьким та представниками московського уряду на чолі з князем Олексієм Трубецьким.

- **Руїна** — період історії України наприкінці 50-х — 80-х рр. XVII ст., який характеризується руйнуванням Української козацької держави, значним занепадом, збройним громадянським протистоянням та агресією сусідніх держав щодо українських земель. Переважно під Руїною розуміють період від смерті гетьмана Богдана Хмельницького (1657 р.) до початку гетьманства Івана Мазепи (1687 р.).
- **Слободищенський (або Чуднівський) трактат** — договір, укладений гетьманом Юрієм Хмельницьким з Річчю Посполитою в Слободищі, коло міста Чуднова 17 жовтня 1660 р., який привів до територіального розколу Гетьманщини.
- **Чигиринські походи** — військові кампанії, що відбувалися у 1677-1678 рр., коли Османська імперія, Кримське ханство з допомогою васала Порти Юрія Хмельницького намагались захопити Правобережну Україну та зруйнувати гетьманську столицю Чигирин.
- **Чорна рада** — загальнокозацька рада, що відбулася в червні 1663 р. на околицях міста Ніжина для виборів гетьмана Війська Запорозького, в результаті якої гетьманом Лівобережжя був обраний кошовий Іван Брюховецький.

СЕМІНАР

Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави

пропоновані питання

1. Вступ Петра Дорошенка на гетьманство та його прагнення стабілізувати внутрішнє становище Правобережної України.
2. Під турецьким протекторатом.
Буцацька угода 1672 р.
3. Загострення політичного протистояння між Московією та Туреччиною в 1674-1676 рр.
Зречення Петра Дорошенка від гетьманства.

рекомендована література

- Історія України. Хрестоматія. Київ: Наукова думка, 2013.
- Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Матеріали до українського дипломатарію. Київ–Львів: НТШ 2004.
- Бойко О. Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Вид. центр «Академія», 2018.
- Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. Київ: Вид. дім Альтернативи», 1999.
- Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Київ: Глобус, 1992.
- Лазарович М. В. Історія України: навч. посіб. / 3-тє вид., стереотип. Київ: Знання, 2013.
- Плохій Сергій. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності / Перек. з англ. Р. Ключка. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016.
- Руїна, друга половина XVII ст. / Упоряд. і передм. О. І. Гуржія. Київ: Україна, 1996.
- Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.
- Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.

електронні ресурси:

- [Верховна Рада України. Бібліотечно-бібліографічні ресурси.](#)
- [Енциклопедія історії України.](#)
- [Замки і храми України.](#)
- [Ізборнік. Історія України IX–XVIII. Першоджерела та інтерпретація.](#)
- [Історія козацтва XV–XXI ст.](#)
- [Руїна: друга половина XVII ст.](#)
- [Руїна.](#)
- [Україніка.](#)
- [Українська армія.](#)
- [EXLIBRIS: українська електронна бібліотека історія, публіцистика, художня література.](#)

При розгляді першого питання слід охарактеризувати становище Правобережної України на середину 60-х рр. XVII ст., розкрити основні віхи

козацького життя П. Дорошенка та особливості обрання його гетьманом. Слід проаналізувати реформи, які при підтримці київського митрополита Й. Тукальського, втілив у життя П. Дорошенко. Звернути увагу на: відновлення скликання козацьких рад, що сприяло зміцненню єдності суспільства; створення регулярного найманого війська; карбування власної монети; утвердження козацького господарства без польських вельмож; організація на степовому прикордонні Торговицького полку; прагнення повернути всі козацькі права і привілеї; створити окремий Український патріархат, ліквідувати унію та повернути все майно українським церквам.

Для розкриття другого питання слід звернути увагу на особливості зовнішньополітичної та військової діяльності гетьмана. Дати оцінку спробам звільнення території Правобережжя від польських військ під час Підгаєцької компанії 1667 р.; проаналізувати похід на Лівобережну Україну і возз'єднання її з Правобережною в 1668 р., розкрити причини повернення на Правобережжя і боротьбу з претендентом на гетьманську булаву запорозьким писарем П. Суховієм.

Слід з'ясувати причини орієнтації гетьмана П. Дорошенка на Османську Порту та дати оцінку Корсунській раді в березні 1669 р., яка схвалила прийняття турецького протекторату. Розкрити реакцію Польщі на ці події, оцінити Острозьку угоду 1670 р., якою поляки визнали гетьманом правобережної України уманського полковника М. Ханенка та почали бойові дії проти П. Дорошенка в 1671 р. З'ясовуючи перебіг бойових дій П. Дорошенка з польськими залогами та козацькими військами М. Ханенка, потрібно розкрити і участь турецьких та

татарських військ у цій військовій компанії, яка завершилась підписанням в 1672 р. Бучацького мирного договору. При аналізі цього мирного договору зверніть увагу на територіальні зміни в політичній карті Гетьманщини.

Розглядаючи третє питання розкрийте дії московських військ та козацьких формувань лівобережного гетьмана І. Самойловича в 1674-76 рр., спрямовані проти утвердження на Правобережжі Туреччини та П. Дорошенка. Охарактеризуйте драматизм ситуації для П. Дорошенка після складання присяги на вірність І. Самойловичу та Москві 10 правобережних полків і пропольського гетьмана М. Ханенка. Дайте оцінку капітуляції П. Дорошенка, його зреченню від гетьманства та подальшій долі.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Гадяцький трактат. 16 вересня 1658 р. (Витяги)

...Релігія грецька стародавня, така, з якою стародавня Русь долучилася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослуження по всіх містах і містечках, селах в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, так далеко, як сягає мова народу руського...

Академію в Києві його королівська милість і стани коронні дозволяють заснувати, яка буде користуватися такими прерогативами і вільностями, як Краківська Академія...Другу таку ж Академію його королівська милість наш милостивий пан і стани коронні й Великого князівства Литовського дозволяють заснувати там, де для неї підшукають відповідне місце... Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, можна буде закладати безперешкодно, вільно в них науки викладати й усілякі книги друкувати, але не ображаючи королівського маєстату і без зневаги до короля його милості...

Чисельність Війська Запорізького має бути тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі

(супроти їхніх стародавніх вольностей під владою гетьмана Руського, а яке буде на Русі наймане військо, то також під владою гетьмана має залишатися)... Найманого війська буде десять тисяч, яке так, як і Запорізьке, має бути під владою того ж гетьмана, і платити тому війську слід з ухвалених на сеймі податків з Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств, а також з інших від Речі Посполитої... Окремо, кого гетьман Війська Руського подасть його королівській милості як гідних шляхетських гербів для більшого заохочення до служби його королівській милості, тих усіх без перешкод буде нобілітовано, з наданням усіх шляхетських вольностей, так, однак, міркуючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих...

Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства. Однак наймані війська, які перебуватимуть під владою гетьмана Військ Руських, можуть брати хліб з королівських і духовних маєтків у згаданих воєводствах, за наказом того ж гетьмана руського. А якщо війна якась розпочнеться на руських кордонах і треба буде послати туди коронне військо на підмогу, тоді ця підмога буде перебувати під регіментом гетьмана Військ Руських...

Для підтвердження й більшої певності цих пактів гетьман Військ Руських до кінця свого життя буде Гетьманом Військ Руських і першим сенатором у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах...

Монетний двір для биття всіляких грошей має бути закладений у Києві, або де придасться. Гроші будуть однієї якості й металу і з королівською особою... Спільна рада і спільні сили всіх тих народів будуть проти кожного неприятеля. Ці три народи мають спільно всілякими способами старатися, щоб Річ Посполита мала вільну навігацію на Чорному морі...

А вже від того часу гетьман з Військом Запорізьким (теперішній і наступні), відступивши від всяких сторонніх протекторів, більше з ними в'язатися не мають, навпаки мають вічно перебувати у вірності, підданстві й послушенстві найяснішого маєстату Польського Королівства та його наступників і всієї Речі Посполитої, однак нічим не порушуючи братерства, досягнутого з його милістю кримським ханом...

Жодних сторонніх посольств гетьман приймати не буде, а якщо такі трапляться, має їх відсилати до його королівської милості. Також ні війська стороннього вводити не буде, ні жодного порозуміння зі сторонніми державами мати не буде на шкоду Речі Посполитій, хіба що після повідомлення його королівській милості...

А для судочинства різних справ як кримінальних, так і поточних буде у всіх трьох воєводствах діяти окремий трибунал, згідно з таким порядком, який вони самі собі виберуть...

Якби дійшло у його королівської милості, станів коронних і Великого князівства Литовського до укладення пактів з московським царем, має бути застережена непорушність вельможного гетьмана, Війська Запорізького й нинішньої постанови...

А щоб ця комісія мала вічну вагу й повагу у всьому своєму змісті від початку до кінця, то буде включена в право посполите, в конституцію, ухвалену сеймом, і буде вважатися за вічне й незмінне право...

*Джерело: Гадяцька унія 1658 року.
Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2008. С. 22–30.*

Переяславські статті гетьмана Юрія Хмельницького. 17 жовтня 1659 р. (Витяги)

...За указом і повелінням великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Русі, його царської величності, завжди бути готовими до государської служби гетьманові з усім військом...

Також, де укаже великий государ, послати на його, государеву службу кілька полків, і йому, гетьманові, посилати ті полки без жодної відволоки...

Гетьманові бути вірним і навіки невідступним і не зваблюватися ніякими лядськими оманками...

Без указу і без повеління великого государя, його царської величності, самому гетьману з усім Військом Запорозьким у війну нікуди не ходити, й нікому з навколишніх держав не допомагати, і не посилати на допомогу великими й малими полками людей Запорозького війська, щоб через ті заповоги Запорозьке військо не зменшувалося, а коли хто піде на ту війну самоправно, без гетьманського відома, то тих карати смертю...

Великий государ, його царська пресвітла величність, наказав бути у своїх, царської величності черкаських містах: в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Брацлавлі, в Умані своїм, його царської величності воєводам з ратними людьми для оборони від ворога...

У городах, містах і містечках у Білій Русі нині й надалі не бути черкаським залогам, щоб не чинилося тим самим сварок поміж великоруських та білоруських ратних людей. А хто називатиметься Запорозьким військом Білоруським, Старобихівським та Чаусовським, то тих висилати з їхніми пожитками в государеві черкаські міста...

Коли гетьман буде встановлений на гетьманування за указом його царської величності і за вибранням усього війська, а тоді вчинить якийсь переступ, то війську без указу його царської величності самим гетьмана не змінювати... також і гетьман не може без ради й поради усієї черні вибирати когось у полковники й інші керівні люди...

У Запорозькому війську надалі не можна бути в начальниках людям деяких інших вір, крім православних християн, аби не було від того ніяких сварок і оман. Не можуть бути в керівних людях і новохрещені іноземці...

Щоб жінку й дітей зрадника Івашка Виговського гетьман та військо віддали за його зраду царській величності... та тих, хто були у змові зі зрадником Івашком Виговським...

При гетьмані має бути збіроч Дніпра по судді, по осавулу і по писарю...

Щоб полонені обох боків були вільні. Хто де захоче бути, то тих не неволити на обидва боки. Щоб без найменшої затримки були віддані в Київ узяті під Конотопом прапори, гармати й велика верхова гармата...

Щоб гетьман і Запорізьке військо звеліли, розшукавши збіглих людей, віддати тих злодіїв та втікачів їхнім поміщикам та вотчинникам і надалі учинити міцний наказ, щоб в черкаських містах нікого не приймали з тих боярських людей та селян, які й надалі втікатимуть у черкаські міста... А коли хто прийматиме тих збіглих людей і селян, то тих карати на смерть...

Щоб у всіх містах брати з вийтів, бурмістрів та міщан харч і півводи для тих людей, які будуть послані від великого государя до гетьмана Запорозького війська і його, царської величності, бояр воевод та наказних людей, чи послів і посланців в інші держави, чи в які городи й міста Малої Русі для якихось государевих справ з грамотами...

А коли хто із старших чи будь-якого чину, чи з козаків і міщан у Запорозькому війську не вчинить присяги по святій непорочній євангельській заповіді його царській величності і буде розкрито це достеменно, то таких людей за військовим правом карати смертю... А коли хто ці статті, постановлені військом, порушить і не виконуватиме, то керівна людина, чи козак, чи міщанин, усі вони будуть карані на горло...

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши ці статті, постановили бути цим статтям так, як написано.

Слободищенський договір. 17 жовтня 1660 р. (Витяги)

... 1. Їх милості пани гетьмани повинні підтвердити своєю присягою Гадяцьку угоду, тобто все, що в ній знаходиться. Що ж належить до тих пунктів, які стосуються до князівства Руського, то вони менше необхідні для вільностей Війська його королівської милості Запорозького і менше служать в непорушності вічного миру.

2. Його милість пан гетьман запорозький, зі всім своїм Військом повинен відступити від царя московського і від військ його, що знаходяться в Україні, як з Шереметевим, так і зі всіми іншими. У такій же мірі він повинен відмовитися в сучасний і майбутній час від всякого заступництва як царя московського, так й інших сторонніх власників.

3. А для визволення українських фортець, що знаходяться у володінні Москви і під її захистом, його милість пан гетьман Війська його королівської милості Запорозького, повернувшись в Україну повинен використати свої полки для остаточної поразки Шереметева і московського війська.

4. Хоча Тетеря, наказний гетьман, ще більше образив його королівську милість і Річ Посполиту, піднявши руку з задніпровськими полками на свого повелителя, при військах московських, то йому це пробачають і він зобов'язаний спрямувати свою зброю проти зазначеного неприятеля, і тим довести доброзичливість свою до його милості короля і Речі Посполитої.

5. Полки Ніжинський і Чернігівський, які в даний час залишаються при Москві, ...зобов'язані відступити від Москви і повернутися у підданство його королівської милості.

6. Прикордонні міста і всі володіння хана кримського повинні бути безпечні від будь-яких нападів і шкоди від Запорозького Війська, і в усьому повинно бути збережено мирне сусідство, як того вимагає приязнь, що існує між королем його милістю і Річчю Посполитою та його милістю ханом і царством Кримським. У переходах, так як вони були дозволені за давніми звичаями, і тепер не повинно бути ніякої перепони ордам.

7. Її милість пані воеводина київська з іншими господинами, а саме з пані Грушиною та іншими повинно бути добровільне і безпечне з усім майном і особами, що при них знаходяться.

8. Полонені різного звання..., взяті як за Дніпром, так і під Могилевом і тут в даний час, де тільки знаходяться, повинні бути звільнені, як наші, так і татарські.

Московські статті гетьмана Івана Брюховецького. 22 жовтня 1665 р. (Витяги)

...Щоб Україна з малоросійськими містами, і містечками, і слободами, і селами, і з усяких чинів жителями в них під його царської пресвітлої величності і його государських дітей, благородних государів-царевичів, і їх государських наслідників, високодержавною і сильною рукою, в безпосередньому і справжньому підданстві стройно перебуваючи і звичну повинність з міст і сіл в державну казну віддаючи, при сильній і від ворогів в непохитній обороні государській вічно перебували...

Також великому государеві, його царській пресвітлій величності, б'є чолом гетьман з Військом Запорозьким про вільності козацькі, про суди, про маєтки і про плату Війську Запорозькому... Щоб дома і хутори козацькі, що є по всіх містах і селах, від усяких постойів відповідно до стародавніх вільностей і прав козацьких вільні були і щоб усякий боярин і воєвода, що з військом через міста проходить чи в містах стоїть, у домі козацькому ні сам не зупинявся, ні ратних людей становити не велів, але по домах міщанських і по селянських постой ратним людям, що через місто проходять чи в місті стоять, бути мають...

Якщо судом божим нинішньому і майбутньому гетьманові смерть трапиться, то щоб проміж війська Запорозького козацького, а не з іншого якогось народу і війська, справжнього козака гетьманом по стародавніх правах військових обирати на гетьманство по указу великого государя, його царської пресвітлої величності, при особі, від престолу його государського присланий, вільно Війську Запорозькому було; а обраний гетьман в Москву їздити і великого государя пресвітлі очі бачити повинен буде так, як нині гетьман нинішній за своєю обіцянкою учинив...

Щоб уся волость Гадяцька при булаві була так, як за покійного Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького, було...

По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, в містах при воєводах має бути ратних людей: у Києві — п'ять тисяч, в Переяславі — дві тисячі, а з тих двох тисяч у Канів п'ятсот чоловік переміною ходити мають, в Чернігові — тисяча двісті, в Ніжині — тисяча двісті ж, в Новгородку триста, в Полтаві — тисяча п'ятсот, і з них на Запорожжя тисяча піде, в Кременчуку — триста, на Кодаку — триста, в Острі — триста з Києва, також і до Мотовилівки триста з Києва ж ходити мають, при гетьмані сто чоловік...

Як перед цим без государевої волі до чужих навколишніх земель, тобто до хана кримського і до інших, не посилав гетьман своїх посланців, так і надалі, пам'ятаючи присягу з цілуванням хреста, гетьман виконувати з військом готовий...

По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, привілеї королівські, міщанам на магдебурзьке право надані, гетьман, відібравши в міщан, подав у Приказ Малої Русі...

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши ці статті, гетьмана Івана Брюховецького, і старшину, і все Військо Запорозьке пожалував, велів бути по їх чолобиттю.

*Джерело: Гавриленко О. А., Логвиненко І. А., Новікова Л.В.
Історія держави і права України: хрестоматія-практикум.
Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 114–117.*

Розпорядження російського уряду про проведення перепису населення українських міст і сіл для обкладення його податками. Січень, 1666 р. (Витяги)

...За государя, царя і великого князя Олексія Михайловича... велено стольникові Олександрові Тимофійовичу Ізмайлову їхати в малоросійські міста і сказати тих міст жителям, війтам, і бурмистрам, і радникам, і лавникам, і всяким жилацьким, і промисловим, і ремісничим людям і поселянам, що великий государ із свого государського милосердного розсуду і за чолобиттям боярина і гетьмана Війська Запорозького Івана Мартиновича Брюховецького і всього Війська Запорозького, і війтів, і бурмистрів, і всяких чинів малоросійських жителів наказав у своїй господарській споконвічній отчині в малоросійських городах, містах і в містечках переписати всяких чинів жилацьких, промислових і тяглих людей, і в селах, і в поселеннях, і бобилів по іменах, ...і звичайну повинність, хлібні і грошові побори, наказав великий государ на них накласти для своїх, великого государя, ратних людей, які тепер є і надалі будуть у малоросійських містах для оборони..., і в тих городах, містах, і містечках, і слободах велено переписати всяких чинів жилацьких тяглих людей двори і в них людей..., хто саме якими угіддями володіє і скількима волами чи кіньми землю оре..., а після того, як це все буде зроблено, велено писати в книги окремо по статтях, та ті книги за своєю рукою і за обкладчиковими руками і роспись привезти у Москву і подати в Приказ Малої Росії.

*Джерело: Історія України: Хрестоматія.
Київ: Наука, 2013. С.251–252.*

Глухівські статті гетьмана Дем'яна Многогрішного. 6 березня 1669 р. (Витяги)

...Великий государ, його царська пресвітла величність, указав, щоб були в малоросійських містах воєводи і ратні люди для оборони від ворогів і щоб надалі в малоросійських містах нестійкості і зради ні від кого ніякої не було, і указав бути воєводам і ратним людям в містах відповідно до попередніх статей і тепер знов підтвердити в статтях, а воєводам бути в Києві, в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Острії; а в права їх, і в вольності, і суди, і всякі діла воєводам втручатися не указав, як київському воєводі, так і іншим воєводам, а указав мати начальство над ратними людьми, які прислані для захисту «во всяком строении»...

А про побори з малоросійських міст указав, щоб було, як завжди, що написано в статтях гетьмана Богдана Хмельницького...

А в яких полковників і в начальницьких людей є маєтки, і на ті їх маєтки жалувані великого государя грамоти дані, і тих, підданих полковникам і всяким начальницьким людям власникам маєтків судити їх їм, і приноси вільні від них приймати і сіно і дрова готовити; а побори з них на жалування козакам збирати порівну. А до архієпископських, і єпископських, і монастирських підданих в податках на військо діла нема...

Як перед цим заслужені пожалувані були честю дворянською, щоб вони при цьому ж чині і честі й надалі перебували; а які надалі заслужать і гетьман і старшина стануть бити чолом про них, то щоб царська пресвітла величність їх до тої ж дворянської честі зволив пожалувати. А кому гетьман і старшина за службу дадуть млин або село і універсали свої дадуть і стануть бити чолом царській пресвітлій величності, то щоб царська величність пожалував на ті маєтності свої царської величності грамоти...

По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, і за згодою всього Війська Запорозького цієї сторони Дніпра на раді в Глухові боярин і воєвода і намісник белгородський князь Григорій Григорійович Ромодановський з товаришами та гетьман Дем'ян Ігнатів, і обозний, і судді військові, осавули, писар, і полковники, і вся старшина, і козаки поста-новили: писати на ту сторону Дніпра, до королівства Польського і Великого князівства Литовського, до гетьмана війська запорозького Петра Дорошенка, і до всієї старшини, і до козаків сповіщаючи про перехід у підданство до його царської пресвітлої величності і про обрання гетьмана Дем'яна Ігнатова Війська Запорозького цієї сторони Дніпра, що він, гетьман Дем'ян, і вся старшина, і військо,

залишивши всякі сварливі і непотрібні слова і пораду лукаву зрадника Івашки Брюховецького, і пізнавши справжню милість і благодіяння великого государя, його царської пресвітлої величності в провинах своїх били чолом на вічне підданство непоручне; і за це заспокоєння і за милість великого государя, його царської пресвітлої величності склавши подяку всемогутньому богові, постановили, щоб між собою ця сторона з тією стороною Дніпра війни не вели і перебували в любові і в згоді, а свавільців, які, залишивши спокій і тишину, радіють з війни міжусобної, щоб утихомирювати. А як по указу обох великих государів, великого государя нашого, його царської пресвітлої величності, і королівської величності, великих і повноважних послів і комісарів рішення прийнято, щоб від хана кримського їм відлучитися, то щоб після цього з ними (татарами) ніякої ради не мати; а якби стали сили хана кримського наступати, то з допомогою всемогутнього бога проти тих сил об'єднано міцно і непохитно стояти.

Джерело: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ–Львів: НТШ, 2004. С. 458–474.

Конотопські статті гетьмана Івана Самойловича. 17 червня 1672 р. (Витяги)

Великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович... велів учинити в Конотопі раду... і обрати козакам гетьмана, кого вони поміж себе облюбують... Статті вказав учинити за їхнім чолобиттям... і учинити віру на вічне й вірне підданство... І обозний, і судді, і писар, і полковники, і вся старшина, й козаки обрали за своїми правами й вольностями гетьманом Івана Самойловича.

А після того запису приведений до віри гетьман Іван Самойлович, і той запис — під статтями.

1. Про підданство Запорозького війська.

Бути в підданстві у великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича... новообраному гетьману Івану Самойловичу, обозному, суддям, писарю, полковникам, сотникам, усій старшині і всьому Запорозькому війську, людям усякого чину й віку, і черні за попередніми статтями, які постановлено при колишніх гетьманах, і за Глухівськими статтями, постановленими й ствердженими, і за обіцянкою гетьманською, всієї старшини та всього Запорозького війська, закріпленою перед святим Євангелієм і підписаною руками на тому, що ті статті самі в собі тримають.

2. Про мир з Коронаю Польською і про Київ.

За указом великого государя, його царської величності, був учинений і потверджений договір на перемирні літа. Місто ж Київ через порушення з боку королівської величності великий государ, його царська величність, ніколи не велітиме відступити.

3. Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав.

Били чолом великому государю його царській величності, генеральні — обозний Петр Забіла, судді Іван Самойлов та Іван Домонтов, писар Карп Мокрієв, — полковники, сотники, вся старшина і все Запорозьке військо, щоб вони не терпіли ніякої неволі й жорстокості від нашого новообраного гетьмана, як то було від зрадника Демка, і щоб він над ними не чинив ніякого суду без поради всієї старшини і безневинно. А за переступ, коли хто в тому об'явиться, судом і доказом військовим [карав і відставляв від чину, коли хто того чину буде недостойний, також і з іншим військовим товариством] 586, і посполитим народом чинив не за волею, а за судом і правом. Великий государ... велів бути цій статті за їхнім чолобиттям.

4. Щоб гетьман без відома царської величності і всього Запорозького війська ні про що не листувався з жодним стороннім монархом і з гетьманом Дорошенком та не чинив усних змовлянь.

Вони ж, генеральна старшина, обозний, судді, писар, і все Запорозьке військо били чолом великому государю..., щоб той — таки новообраний гетьман без указу великого государя, його царської величності, і без поради їхньої, старшини, ні про що не писав до сторонніх монархів та до інших государів, а найбільше до Дорошенка, також не смів входити і в усні змовляння. Великий государ... тій статті вказав бути за їхнім чолобиттям.

5. Про розмову польських послів у Москві, що гетьман Дем'ян Ігнатов найжджав на численні міста у Мстиславському воєводстві по річку Сож.

Тож, коли трапиться, що піддані великого государя... малоросійські жителі у землі королівської величності по річку Сож, заїхали у ті міста, то з тих міст тим людям відступити і надалі не заїжджати земель та всіляких угідь королівської величності, не чинити ніяких зачинів і зачіпок, а жити з людьми королівської величності спокійно.

6. Про Дорошенкову зраду польському королю і щоб йому не допомагали.

Відомо великому государю..., що Дорошенко, зрадивши свого государя, його королівську величність, піддався з усією купою турському султанові і починає з королівською величністю війну... Новообраному гетьманові, всій старшині і всьому Запорозькому війську в той час аж ніяк не допомагати Дорошенкові начальними людьми чи чимось іншим..., щоб у великого государя, його царської величності, не було через те розбрату з королівською величністю.

7. Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад.

Постановлено: малоросійським жителям не приймати і не тримати в себе служивих людей, солдат, драгун і всілякого чину людей, що не захотіли служити великому государю, його царській величності, також боярських людей і селян, які, вчинивши вбивство, чи розбій, чи що інше вкравши, прибіжать у малоросійські міста.

8. Про повноважних послів і комісарів московських і польських чи якихось інших, щоб при тих договорах і комісіях бути по-слам Запорозького війська.

Коли в царської величності учиниться комісія з будь-яким государем, чи з королівською величністю, чи з кримським ханом і тут згадуватиметься про Запорозьке військо, то щоб царська величність ударував, дозволив бути при своїх, царської величності, комісарах, їхнім висланим...

9. Про новий земляний вал в Чернігові і про нову греблю на річці Стрижі, щоб обидві були знесені.

Великий наш государ... звелів гетьману, всій старшині і війську сказати свій, царської величності, указ, щоб той млин знести, а греблю розкопати і відновити проїзд на тій річці, як колись. А вивід і розкати біля Чернігова з тієї ж причини відломати і надалі на річках, де є до міст водяний шлях, гребель не робити, щоб через те не було ущемлення в малоросійських містах людям царської величності і водяний шлях був чистий для перевозу хлібних запасів, а про те заказати суворо.

10. Про тисячний охоцький полк компанійців Новицького, щоб його не було.

А зараз б'ють чолом великому государеві, щоб його царська величність ударував їх, гетьмана, полковників і козаків, указав не бути тисячі чоловік компанії полку Новицького через те, що від таких компаній чиниться жителям малоросійських городів, міст, містечок та сіл всілякі розори та образи.

Джерело: Ізборник // URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel3o.htm>

Універсал Юрія Хмельницького
до захисників Чигирини із закликом здати місто.
3 липня 1677 р. (Витяги)

Вельможність ваша, пане воєводо, і всі ратні люди його царської величності, а також і нашої Малої Росії України Військо Запорозьке, що в Чигирині, столиці нашій перебувають, прочитавши наш універсал з поклоном дружнім відізвуться ясновельможному султану турецькому і нам те місто Чигирин з усіма укріпленнями віддадуть без пролитої крові без розорення Церков Божих та міста. А якщо милість ваша буде тому чинити опір і людей чесних які бажають здати місто з приязню і підписати договір, не пришле, то проти командирів його царської величності і вас, чигиринських жителів, будуть послані війська і ви чинитимете опір і розв'яжете битву, зруйнуєте місто, чого я вам не бажаю, самі себе від меча згубите і в неволі опинитесь, тоді ні на кого не нарікайте.

Джерело: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ–Львів: НТШ, 2004. С. 184–185.

Тема 7

«Мазепинська доба» та згасання козацьких автономій у кінці XVII — другій половині XVIII ст.

***Мета:** Представити феномен Івана Мазепи в історії Гетьманщини. Простежити процес занепаду українських козацьких держав у XVIII ст.*

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Феномен Івана Мазепи в історії Гетьманщини.
2. Пилип Орлик та його боротьба за Українську державу. Історичне значення «Договорів і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького» (Конституція)».
3. Гетьманування П. Полуботка та Д. Апостола.
4. Реформи останнього гетьмана — Кирила Розумовського.

Перший Кримський похід та обрання Івана Мазепи на посаду гетьмана Лівобережної України. Коломацькі статті 1687 р. та їх особливості. Другий Кримський похід. Основні напрямки культурно-просвітницької політики гетьмана Івана Мазепи. Зміни в соціально-економічному житті Гетьманщини за час правління І.Мазепи. Основні напрями зовнішньої політики. Північна війна та участь України. Українсько-польсько-шведські перего-

вори. Українсько шведський договір (1708 р.), як спроба І.Мазепи отримати незалежність. Війна маніфестів. Позиція кошового Костя Гордієнко до зміни вектору в зовнішній політиці гетьманом Іваном Мазепою. Полтавська битва (27 червня 1709 р.) та її наслідки для України. Смерть гетьмана І. Мазепи та формування першого уряду України в еміграції.

Обрання Пилипа Орлика — гетьманом України в екзилі. Перші дипломатичні кроки П.Орлика та його уряду. Затвердження «Договорів і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького» (5 квітня 1710 р.). Похід на Правобережну Україну та Прутський мир. Діяльність П.Орлика під час перебування на підвладній Туреччині території (1711–1714 рр.). Дипломатична діяльність гетьмана-емігранта. «Солунське сидіння» Пилипа Орлика.

Обрання П.Полуботка наказним гетьманом. Реформи П.Полуботка. Спроба гетьмана реформувати судову систему та ліквідувати корупцію. Коломацька петиція, як прояв сміливості та спроба повернути право вільно обирати гетьмана. Арешт та смерть П.Полуботка в Петропавлівській фортеці.

Причини та передумови обрання гетьманом Данила Апостола. Реформи Д.Апостола: земельна, судова, фінансова, торгівельна. Сприяння Д. Апостола щодо повернення козаків з підвладної Туреччині території та заснування Нової Січі.

Кирило Розумовський та його намагання перетворити Гетьманщину в державу європейського зразка. Особливості судової реформи гетьмана. Військова реформа та її втілення в життя. Відновлення гетьманської резиденції в Батурині та проєкт університету.

Ключові дати

- **1687 р., травень-липень** — Перший Кримський похід В. Голіцина (допомога І. Самойловича, якого звинуватили в невдачі)
- **1687 р., 4 серпня** на козацькій раді в селі Коломак Іван Мазепа обраний новим гетьманом Лівобережної України.
- **1687 р.** — Підписання Коломацьких статей новообраним гетьманом І. Мазепою
- **1689 р., березень-травень** — Другий Кримський похід. Завершився невдачею.
- **1692 р.** — Заворушення в Переяславському, Миргородському, Полтавському полках (переросло в повстання під проводом П. Іваненка-Петрика)
- **1698–1712 рр.** — П. Іваненко-Петрик — гетьман так званої Ханської України
- **1699 р.** — Карловицький мир між Польщею та Туреччиною (Правобережна Україна, якою володіли турки (в основі Поділля), перейшла до Польщі)
- **1700** — розпочато Північну війну між росією та Швецією
- **1702–1704 рр.** — Повстання С. Палія. Перехід І. Мазепа через Дніпро, зайняття Київщини й Волині, придушення повстання І. Палія
- **1704–1709 рр.** — Об'єднання Правобережної та Лівобережної України під владою І. Мазепа
- **1708, жовтень** — перехід І. Мазепа на бік Карла XII. Підписання українсько-шведського договору.
- **1708, жовтень-листопад** — знищення Батурина, суд у Глухові та Лебедині над прихильниками І. Мазепа.
- **1708–1722 рр.** — гетьманування І. Скоропадського
- **1709, квітень** — укладення договору між Карлом XII та кошовим отаманом Війська Запорозького К. Гордієнком
- **1709, 27 червня** — Полтавська битва. Повна поразка шведсько-українських військ.
- **1709, вересень** — в Бендерах помер гетьман Іван Мазепа.
- **1710, квітень** — гетьманом України в еміграції обрано Пилипа Орлика.
- **1710, 10 квітня** — затверджено першу українську Конституцію.
- **1711, березень** — похід П. Орлика на Правобережжя
- **1711, червень** — прутський мирний договір між Росією і Туреччиною
- **1711–1714 рр.** Пилип Орлик гетьман Правобережної України.
- **1711–1728 рр.** — існування Олешківської Січі (на території Кримського ханства)
- **1713 р.** — ліквідація козацтва на Правобережній Україні

- 1720 р. — укази Петра I: про реорганізацію Генеральної військової канцелярії, про укладання адміністративних документів російською мовою
- 1722-1727 рр. — діяльність в Україні I Малоросійської Колегії.
- 1722-1723 рр. — гетьманування П.Полуботка.
- 1727-1734 рр. — гетьманування Д.Апостола.
- 1727 р. — видання «Рішительних пунктів», які регулювали відносини між Росією та Україною.
- 1734 р. — заснування Нової (Підпільненської) Січі (кошовий отаман І.Білицький, край поділено на 8 паланок (округів)
- 1735 р. — скорочення урядом реєстровців; поділ козаків на заможних (виборних козаків), та збіднілих (підпомічників)
- 1734-1750 рр. — діяльність Правління Гетьманського Уряду.
- 1750-1764 рр. — гетьманування Кирила Розумовського.
- 1764 р. — зосередження повноти влади в руках Другої Малоросійської Колегії.
- 1768 р. — початок Коліївщини на Правобережній Україні.
- 1772 р. — Перший поділ Польщі. Приєднання до Росії Східної Білорусії, а Галичини — до Австрії.
- 1775 р. — ліквідація Катериною II Запорозької Січі.
- 1781 р. — ліквідація полкової системи на Гетьманщині. Утворення натомість намісництва за російським зразком.
- 1783 р. — царський маніфест про приєднання до російської держави Кримського ханства.
- 1783 р. — царський указ про закріпачення селян на Лівобережній та Слобідській Україні.
- 1785 р. — «Жалувана грамота» Катерини II дворянству, згідно з якою українська старшина зрівнювалась у правах з російським дворянством.
- 1787 р. — утворення групи автономістів на чолі з В.Капністом (відстоювали автономію Гетьманщини, виступали за відновлення козацького війська)
- 1788 р. — утворення Чорноморського козацького війська
- 1793 р. — другий поділ Польщі. До Росії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина.
- 1795 р. — третій поділ Польщі. Росія включила до свого складу Західну Волинь. Західну Білорусію, Литву і Курляндію.

Ключові поняття

- **Виборні козаки** — такими козаками вважалися ті, котрі здатні були самі себе забезпечити зброєю, амуніцією, конем харчами для несення козацької служби. Термін був узаконений керівником Малоросійської Колегії О.Шаховським від 16 вересня 1735 р.

- **Генеральна військова канцелярія** — вища державна військово-адміністративна козацько-старшинська установа, за посередництва якої гетьман здійснював свою військову й цивільну владу. Загальне керівництво Генеральною військовою канцелярії здійснював генеральний писар, якому були підпорядковані канцеляристи та інший персонал. Із 20-х років XVIII ст., крім ведення діловодства, Генеральна військова канцелярія набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади. В роки між гетьманства (1724-1727) в її руках цілком зосереджувалося державне управління Гетьманщиною. Діяла до ліквідації гетьманства в 1764.
- **Генеральний суд** — найвищий судовий орган в Українській козацькій державі. Розглядав справи осіб, що належали до генеральної старшини чи полкової старшини, а також справи про держ. злочини. Був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів, здійснював нагляд за виконанням універсалів гетьмана та указів царя. З часів гетьмана Д.Апостола Генеральний суд проголошено незалежним від Генеральної військової канцелярії. Складався із 6 осіб (по 3 представники від старшинського правління і царського уряду). Верховним суддею залишався гетьман. Згідно з овою реформою гетьмана К.Розумовського, Генеральний військовий суд очолювали два генеральні судді, а до його складу входили вибрані від козацької старшини представники кожного із 10 полків. Був органом нагляду за місц. судами, найвищою апеляційною інстанцією
- **Еміграція** — добровільне або вимушене переселення з батьківщини в іншу країну для тимчасового або постійного перебування. Причини еміграції мають політичний, економічний, релігійний характер.
- **Копний суд** — походить від слова «копа», що означало, зокрема, схід громади. Збирався за потреби в наперед визначеному місці або там, де було вчинено злочин. Судочинство здійснювали авторитетні й обізнані зі звичаєвим правом особи — «мужі добрі, віри гідні», яких обирали на початку суду. До компетенції Копного суду належали земельні спори, скарги про завдання шкоди польовим і лісовим угіддям, кримінальні справи тощо.
- **Малоросійська колегія** — адміністративний орган, утворений за наказом імператора Петра I в травні 1722 р.(перша). Поява колегії вмотивовувалася численними недоліками, які існували в судочинстві, податковій системі та в усьому внутрішньому управлінні Гетьманату. Базувалась колегія в Глухові. Проіснувала до 1727 р. відновлена в 1764 р. Катериною II, після відсторонення від гетьманства Кирила Розумовського. Ліквідована в 1781 р.

- **Маніфест** — особливий акт вищого органу державної влади або глави держави у формі урочистого письмового звернення до населення з приводу винятково важливої події в суспільно-політичному та соціально-економічному житті країни, вікомної дати.
- **Намісництво** — адміністративно-територіальна одиниця в Руській державі наприкінці XIII — на початку XX ст.
- **Повинність** — обов'язок, що покладався на людину державними законами або звичаєм у середні віки і Нову добу.
- **Полк** — територіально-адміністративний округ в Україні у XVII — XVIII ст.
- **Рангові маєтності** — категорія земельної власності й на ній посполитих у Гетьманщині та на Слобожанщині серед 17 — 18 ст., пов'язана зі службовим становищем представників соціальної еліти тогочасного українського суспільств (переважно козацької старшини).
- **Слобода** — окреме поселення або група поселень жителі яких за несення військової служби звільнялись від повинностей і податків.
- **Універсали** — особлива категорія документальних джерел, поширених в Україні та Речі Посполитій в XVI–XVIII ст., що мали характер публічно-правового акту. Видавались гетьманами, полковниками та іншими представниками центральної державної влади, а також гетьманами та кошовими отаманами Війська Запорозького.

СЕМІНАР

Процес занепаду української козацької держави у XVIII ст.

пропоновані питання

1. Ліквідація гетьманщини і затвердження Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду.
2. Запорозька Січ у 60–70-х рр. XVIII та її ліквідація царизмом.
3. Задунайська Січ. Особливості появи, статус, організація діяльності.

рекомендована література

- Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.).
- Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Відповідальний ред. І. Ситий.
- Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.
- Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр.
- Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба.
- Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля.
- Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба.
- «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. А. Смолій.
- Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.).
- Рафальський О. Українська держава. Витоки. Історична еволюція. Сучасність.
- Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ: Темпора, 2023. — 912 с.
- Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.).
- Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядн.: І. Бутич, В. Ринсевич.
- Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упорядн. В. Ринсевич.
- Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 — 1714 рр.
- Чухліб Т. Пилип Орлик.

рекомендована література

- Diasporiana Електронна бібліотека.
- Державна архівна служба України.
- Електронна бібліотека «Україніка».
- Інститут історії України Національної Академії Наук.
- Інститут всесвітньої історії НАН України.
- Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.
- Інтернет-архів.

Розкриваючи перше питання насамперед варто з'ясувати причини першої заборони обирати гетьмана. Варто пам'ятати що перши кроком для цього стало запровадження інститут резидента при гетьмані І.Скоропадському. Обов'язково також потрібно охарактеризувати діяльність Першої малоросійської колегії (1722–1727 рр.), особливо варто звернути увагу на взаємовідносини між керівництвом колегії та наказним гетьманом П.Полуботком. Проаналізувати діяльність такого органу як «Правління гетьманського уряду», який мав на меті встановити повний контроль за діяльністю козацької старшини.

При розкритті другого питання, необхідно пам'ятати, що справжньою причиною ліквідації Запорозької Січі була політика царизму, спрямована на остаточну ліквідацію автономного устрою Гетьманщини. Готуючи відповідь на дане питання зверніть увагу на такі моменти:

- скасування Катериною II в 1764 р. інституту гетьманства;
- зруйнування царизмом Запорозької Січі та доля останнього кошового Петра Калнишевського;
- становище козаків після знищення Січі;
- історичне значення Запорозької Січі.

В рамках цього питання також варто охарактеризувати діяльність Другої малоросійської колегії, як органу, який призвів до остаточної ліквідації козацтва та полково-сотенного уряду.

Під час відповіді на третє питання варто зосередити увагу на виборі території. Чому козаки, які не скорились політиці Катерини II відійшли до Дунаю, і знову опинились на кордоні з Турецькими територіями. Статус козаків у турецьких володіннях.

Кючук-Кайнаджирський мир та його наслідки для задунайських козаків. При розкритті даного питання рекомендовано звернути увагу на колонізацію українськими козаками земель розташованих у гирлах Дністра та Дунаю. А також варто висвітлити роль козаків у геополітиці Туреччини та росії.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Гетьман Іван Мазепа
Дума іли Пісня

Всі покою щиро прагнуть,
А не в єден гуж всі тягнуть;
Той направо, той наліво,
А все, браття, тото диво!
Не маш любви, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали.
Самі себе звоювали.
«Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І річами керовати.
На корабель поглядімо,
Много людей полічимо!
Однак стирник сам керує,
Весь корабель управує.
Пчулка бідна матку має
І оної послухає».
Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!

.....

Я сам бідний не здолаю,
Хиба тільки заволаю:
«Ей, Панове Єнерали,
Чому ж єсьте так оспалі!
І ви, Панство Полковники,
Без жадної політики,

Озмітеся всі за руки,
Не допустіть горької муки
Матці своїй больш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблі маєм права!»

Джерело: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба

З союзного договору між Україною і Швецією. 1708, жовтня 29 – 30. Гірки.

1. Й.К.В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли допоміжні цієї проситимуть князь і стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й.В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що воюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що — як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українському князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі Князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа законний князь України, жодним способом не може бути порушений у володінні цим князівством, по його смерті, яка — треба сподіватися — не наступить ще довго, стани України захищать всі вольності згідно з своїми правами стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України Й.К.В. не можуть ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки

тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Джерело: Універсали Івана Мазепи 1687–1709 рр.

Звернення Івана Мазепи до козаків

Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи терплять уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя.

....Моє міркування, чуже усім пристрастям і шкідливим для душі замірам, є таке: коли Король Шведський, завше непереможний, якого вся Європа поважає і боїться, подолає Царя Російського і зруйнує царство його, то ми, з волі переможця, неминуче причислені будемо до Польщі і віддані в рабство Полякам і на волю його створіння та улюбленця, Короля Лещинського; і вже тут нема й не буде місця договорам про наші права та привілеї, та й попередні на теє договори і трактати самі собою скасуються, бо ми, природно, пораховані будемо як завойовані, або зброєю підкорені, отже, будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від Поляків зазнали з таким горем, що й сама згадка про неї жах наганяє. А як допустити Царя Російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого Царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з Дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці Царській.

....Отже, застається нам, Братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я їх не маю і мати, звичайно, не можу, отже, непричетний єсьм в інтересах успадкування, і нічого не шукаю, окрім благоденства тому народові, який ушанував мене Гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою. Окаянний був би я і зовсім безсовісний, якби віддавав вам зле за добре і зрадив його за свої інтереси!

....Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, первинність і сама назва Русь од нас до них перейшло. Але ми тепер у них — яко притча во язицїх! Договори сїї з Швецією не суть

нові і перші ще з нею, але потверджують вони і поновлюють попередні договори та союзи, од предків наших з Королями Шведськими укладені.

....Ітак, нинішні договори наші з Швецією суть тільки продовження колишніх, в усіх народах уживаних. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ не ключимістю своєю подобиться воістину нетямущим тваринам, од усіх народів зневажаним.

Джерело: Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки

Договори і постанови прав і свобод військових між Яснowelьможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін

**Затверджені
при вільному обранні формальною присягою
від того ж Яснowelьможного Гетьмана
Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового**

В ім'я Отця і Сина і Святого Духа, Бога в Трійці Святій славімого.

Нехай залишиться на вікопомну славу і пам'ятку Війська Запорізького і всього народу малоросійського.

Дивний і незбагненний у долях своїх Бог, милосердний у довготерпінні, справедливий у покаранні, як завжди від початку світу, на праведному мірилi правосуддя свого — одні держави і народи возвеличує, а інші за гріхи і беззаконня — упокорює, одні поневолює, інші — звільняє, одні підвищує, інші — понижує. Так і стародавній хоробрий козацький народ, що раніше називався козарським, спочатку був піднесений славою безсмертною, розлогими володіннями та лицарськими відвагами, якими наводив страх не тільки на навколишні народи, а й на саму Державу Східну, тому східний володар, прагнучи жити вічно в мирі з ним, одружив свого сина з дочкою князя козарського.

Згодом той самий праведний Суддя — Бог за неправди та беззаконня, що збільшувалися, численними карами покарав той

народ козацький, понизив, упокорив і звергнув, а наостанок зброєю держави Польської через польських королів Болеслава Хороброго і Стефана Баторія уярмив.

І незбагненний та неосязний у правосудді своєму Бог, караючи, покарав наших предків незчисленими лихами. Проте, не до кінця прогнівившись, не на віки ворогуючи, а прагнучи, як за колишньої свободи, народ козацький з-під тяжкого на той час панування польського звільнити, висунув захисника святої православної віри, прав Вітчизни та стародавніх вольностей військових — звитяжного і хороброго гетьмана Богдана Хмельницького, який за всесильної і безперешкодної підтримки найяснішого короля Шведського — Карла Десятого та за сприяння Кримської держави і Війська Запорізького, а ще завдяки своїй розсудливості і відвазі визволив з польського підданства Військо Запорізьке і уярмлений та пригноблений народ малоросійський і добровільно піддався з ним під самодержавну руку великих государів-царів та князів російських, сподіваючись, що Московська держава як єдиновірна з нами дотримається своїх обов'язків, виписаних в угодах та підтверджених присягою, і вічно Військо Запорізьке та народ вільний малоросійський при правах та вольностях буде під її обороною. Але після смерті Богдана Хмельницького Московська держава численними винахідливими способами змогла права та вольності військові, нею ж підтверджені, порушити і щент зруйнувати, а на вільний козацький народ, нею ніколи не завойований, накинути невільниче ярмо. І скільки разів Військо Запорізьке в тому насильство терпіло, стільки ж разів змушене було кров'ю і відвагою боронити цілісність своїх прав, і цій обороні сам Бог, месник, сприяв.

Наостанок, за гетьманства Яснотельможного Івана Мазепи, Московська держава, бажаючи остаточно здійснити свої злі наміри і відповідаючи злом за добро, замість вдячності та пошани за ту вірну службу і збитки на неї, аж до останнього нищення майна, за відвагу та військову криваву службу неодмінно хотіла перетворити козаків на регулярне військо, міста приєднати до своїх губерній, права та вольності військові знищити, Військо Запорізьке Низове викоринити й ім'я це навіки стерти, про що свідчать докази та починання. Тоді Іван Мазепа, непокоячись за цілісність Вітчизни, права та вольності військові, маючи сердечне бажання в дні свого гетьманства бачити, а після смерті своєї для вічної пам'яті імені свого залишити, Вітчизну свою квітучою і в достатку, а Військо Запорізьке Городове і Низове не тільки в непорушних, а й у розширених вольностях, перейшов під незламну оборону Найяснішого короля Шведського — Карла Дванадцятого,

який з військом своїм вступив в Україну. Гетьман Іван Мазепа був послідовником та наступником свого попередника славної пам'яті звитязного гетьмана Богдана Хмельницького, котрий з Найяснішим королем Шведським, а Його Королівської Величності дідом — Карлом Десятим одностайністю та військовими справами у звільненні своєї Вітчизни від польського на той час тяжкого підданства, узгоджуючись, сподівався на не меншу допомогу у розірванні з силами польськими. Та невідомі долі Божі! Такі відчайдушні наміри Івана Мазеви через мінливу військову фортуна не здійснилися, а сам він помер у Бендерах.

Однак осиротіле після смерті свого попереднього Регіментаря Військо Запорізьке, не втрачаючи надії на бажану свободу і твердо покладаючись на Божу поміч, на протекцію Найяснішого Його Милості короля Шведського та на праведність своєї справи, котра звикла завжди тріумфувати, на підтримку її та покращення військових порядків, постановило на більшій нараді Генеральної Старшини, узгоджуючи свої дії з волею Найяснішого протектора Його Королівської Величності Шведської, вибрати собі нового гетьмана. Для такого обрання призначили термін і зібралися на відповідне такому акту елекційне місце під Бендерами на загальну раду з провідником своїм паном Костянтином Гордієнком, отаманом кошовим. Тоді всі спільно з Генеральною Старшиною та з послами Війська Запорізького Низового, що біля Дніпра залишалося, порадившись, за давніми звичаями й за правом військовим вільними голосами одностайно обрали собі гетьманом Його Милість пана Пилипа Орлика, гідного честі гетьманської і здатного з Божою поміччю і допомогою Найяснішої Королівської Величності Шведської, завдяки своєму розуму і умінню уряд гетьманський у такий тяжкий час утримувати та за інтереси Вітчизни Малоросійської дбати. І оскільки колишні гетьмани Війська Запорізького, залишаючись під самодержцями московськими, зважилися привласнити собі понад міру владу самодержавну, чим завдали значної шкоди давнім порядкам, правам та вольностям військовим, наклавши тягар на весь народ, тому присутня Генеральна Старшина і отаман кошовий з Військом Запорізьким, щоб запобігати такому безправ'ю, у найбільш сприятливий для того час, коли Військо Запорізьке під протекцію Найяснішої Королівської Величності Шведської прийшло і міцно її тримається, тільки для впорядкування та відновлення своїх прав і вольностей військових, домовились з Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом — новообраним гетьманом і постановили, аби не тільки його вельможність за щасливого свого гетьманського володарювання всіх

досягнутих постанов і договорів непорушно дотримувалася, але щоб і за інших, майбутніх гетьманів Війська Запорізького вони були збережені і дотримувалися так, як тепер складені.

I

Оскільки серед трьох добродієв богословських віра є найпершою, то і перший пункт про віру святу православну східного сповідання належить розпочати, про віру, якою народ звияжаний козацький, ще за володарювання каганів козарських, від столиці Апостольської Константинопольської, просвічений був, так і нині, непорушно в ній перебуваючи, жодним іновір'ям ніколи не спокушався. Не є таємницею, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорізьким повстав і розпочав праведну війну проти Речі Посполитої Польської за права та вольності військові, але насамперед за віру святу православну, яка різними тягарями влади польської силувана була до унії з костелом римським. А після викорінення іновір'я з Вітчизни нашої з Військом Запорізьким і народом малоросійським добровільно піддався і перейшов під захист Московської держави з єдиною метою — тільки заради єдиновір'я православного. І новообраний гетьман, коли Господь-Бог могутній у битвах допоможе щасливою зброєю королю Його Милості Шведському звільнити Вітчизну нашу — Малу Росію від ярма московського, повинен буде насамперед піклуватися, щоб жодне інше іновір'я у Вітчизні нашої не було впроваджено. Якщо таке таємно або явно з'явиться, тоді владою своєю мусить його викорінювати, а проповідництво й поширення його не допускати. Проживати іновірцям в Україні, а особливо зловір'ю юдейському, не дозволяти, а докладати всіх зусиль, щоб одна віра православна східного сповідання, під послушенням святішого Апостольського трону Константинопольського, навіки стверджена була, і з помноженням хвали Богові, святих церков та квітненням у науці серед звільнених синів малоросійських поширювалась і немов біла лілія в тернії між сусідніми іновірними державами процвітала. А для ще більшої ваги первісного в Малій Росії престолу митрополитського Київського та для зручнішого управління справами духовними ясновельможний гетьман після звільнення Вітчизни від іга московського має здобути у столиці Апостольській Константинопольській священноначальницьку первісну владу, щоб через неї відновилися реляції та послух синівський до згадуваного Апостольського Константинопольського трону, від якого проповіддю євангельської віри вселенської святої та влада удостоїлася зміцнення.

II

Оскільки будь-яка держава стверджується непорушною цілісністю кордонів, то й щоб кордони Малої Росії, Вітчизни нашої, утверджені пактами від Речі Посполитої Польської, найяснішої Порти і від держави Московської, особливо ті кордони, які по річку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького від тієї ж Речі Посполитої Польської до земель Гетьманських і Військових на віки віддані і пактами обумовлені, ніколи не були порушені, ясновельможний гетьман при домовленостях з Найяснішим королем Його Милості Шведським має піклуватись і, скільки Бог дасть сили та розуму, боронити, коли буде треба. Особливо ж має скаржитися про те до найяснішого маєстату Його Королівської Величності Шведської як оборонця і протектора нашого, щоб Його Величність не дозволяв нікому не тільки прав і вольностей, а й кордонів військових порушувати і привласнювати. Крім цього Ясновельможний гетьман по закінченні, дай Боже, щасливому, війни повинен буде просити у Королівської Величності Шведської такого трактату, щоб Його Величність та його спадкоємці найясніші королі шведські титулувалися вічними протекторами України, і справи їхні залишалися спрямованими на зміцнення могутності Вітчизни нашої та збереження її цілісності у наданих правах і кордонах.

Також Ясновельможний гетьман повинен буде просити у найяснішого королівського маєстату, аби у договорах Його Величності з державою Московською було викладено, щоб полонених наших, які нині в державі Московській знаходяться, по закінченні війни нам вільних повернули, а всі завдані Україні за теперішньої війни збитки Москвою були сплачені і справедливо відшкодовані. А особливо повинен просити у Найяснішої Королівської Величності, щоб усіх полонених наших, які в державі Його Величності залишилися, було звільнено і нам повернено.

III

Оскільки нам завжди необхідна сусідська дружба з Кримською державою, до чийої допомоги Військо Запорізьке для оборони своєї не раз вдавалося, то, на скільки на цей час це можливо буде, Ясновельможний гетьман через послів своїх до Найяснішої Його Милості Хана Кримського має дбати про відновлення давнього з Кримською державою братерства та єднання військового і підтвердження вічної приязні, дивлячись на яку сусідні держави не відважилися б прагнути поневолити Україну чи коли-небудь чинити над нею гвалт. Після закінчення війни, коли Бог допоможе, при бажаному й очікуваному нами мирі, новообраний гетьман,

осівши у своїй резиденції, має неухильно пильнувати, зобов'язавши до цього і уряд свій, аби ні в чому з державою Кримською дружба і побратимство не порушилися через наших свавільних та легковажних людей, які звикли не тільки сусідську згоду та приязнь, а й союзи мирні руйнувати.

IV

Військо Запорізьке Низове, здобувши собі славу безсмертну багатьма лицарськими подвигами на морі та суходолі, не меншими дарами винагороджено було для спільного свого проживання та промислу. Та держава Московська, шукаючи різні способи для утисків та знищення Війська Запорізького Низового, побудувала на власних землях та угіддях Війська то міста самарські, то фортеці по Дніпру, прагнучи чинити перешкоди Війську Запорізькому Низовому у рибних та звіриних промислах, завдавши тим самим нестерпної образи, праволомства та пригноблення. А наостанок гніздо військове — Січ Запорізьку військовим наступом розорила. Тому по закінченні, дай Боже, щасливому, війни (якщо тепер згадане Військо Запорізьке тих земель своїх та Дніпра від насильства московського не очистить і не звільнить) Ясновельможний гетьман при переговорах Найяснішого короля Його Милості Шведського з державою Московською повинен буде про мир дбати, щоб Дніпро від міст та фортець московських, а також і землі від володіння московського були звільнені і до первинної території Війська Запорізького повернуті. І там у майбутньому нікому ані фортець будувати, ані міст закладати, ані слободи осаджувати, ані яким-небудь іншим способом військових угідь спустошувати Ясновельможний гетьман не має дозволяти і зобов'язаний буде надавати Війську Запорізькому Низовому всіляку допомогу у їх обороні.

V

Місто Терехтемирів, яке здавна належало Війську Запорізькому Низовому і називалося його шпиталем, після звільнення, дай Боже, Вітчизни від московського підданства Ясновельможний гетьман має повернути Війську Запорізькому Низовому з усіма угіддями та з перевозом через Дніпро, що там залишається. У цьому місті для старих, зубожілих та ранами скалічених козаків за військовий кошт має бути збудований шпиталь, відтоді вони матимуть харчі та одяг.

Також увесь Дніпро — згори від Переволочної донизу, Переволочанський перевіз, саме місто Переволочну, з містом Керебердою і річкою Ворсклою з млинами, що знаходяться на території

полку Полтавського, і фортецю Кодацьку з усіма маєтностями повинен буде Яснowelьможний гетьман, а після нього його наступники з гетьманського уряду згідно з давніми правами та привілеями при Війську Запорізькому оберігати і нікому з духовної або світської влади не дозволяти загат на Дніпрі вниз від Переволочної будувати, рибуловити. Особливо поля, ріки, річки і всі угіддя аж до самого Очакова навіки мають належати нікому іншому, тільки Війську Запорізькому Низовому.

VI

У самодержавних державах зберігається такий хвалений і суспільно корисний лад, за якого завжди, і під час війни, і в мирний час, приватно та публічно проводяться ради щодо загального добра Вітчизни, на яких самі самодержці, присутні на них, не забороняють свої рішення міністрам та радникам піддавати обговоренню та ухваленню. То чому ж серед вільного народу такий добрий лад не може бути збережений? У Війську Запорізькому при гетьманах відповідно до давніх прав та вольностей він неодмінно зберігався, але деякі гетьмани Війська Запорізького, привласнивши собі несправедливо та протиправно владу самодержавну, самовладно узаконили таке право — як хочу, так і велю. Через таке самодержавство, неприйнятне гетьманському уряду, у Вітчизні та у Війську Запорізькому значно зросли порушення прав та вольностей, розорення, народний тягар, насильні та підкупні урядами військовими розпорядження, а відтак зростала зневага до генеральної старшини, полковників та значного товариства. Тому ми, Генеральна Старшина, кошовий отаман та все Військо Запорізьке, домовились і постановили з Яснowelьможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути вічно у Війську Запорізькому збережено: у Вітчизні нашої першість серед радників належить Генеральній Старшині — як через респект до їх урядів головних, так і постійній при гетьманах резиденції; після них ідуть городові полковники, які будуть пошановані за громадських радників. Крім того, до загальної ради треба вибрати по одній визначній, розсудливій та заслуженій особі від кожного полку. Генеральні радники обираються за згодою гетьмана. З усіма цими генеральними особами, полковниками та генеральними радниками теперішній Яснowelьможний гетьман та його наступники повинні будуть радитися про цілісність Вітчизни, її добробут та про всі справи публічні і нічого без їхньої волі своєю владою не розпочинати, не встановлювати і рішень не приймати.

Для цього тепер, при елекції гетьмана, одностайною ухвалою призначаються три генеральні ради щорічно, які мають відбуватися в гетьманській резиденції: перша — на Різдво Христове, друга — на Воскресіння Христове, третя — на Покрову Пресвятої Богородиці. На них не тільки пани полковники зі старшиною своєю та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й посли від Війська Запорізького Низового для вислуховування та обговорення, після отримання від гетьмана доручення, мають прибувати, дотримуючись призначеного терміну. Якщо від Яснотельможного гетьмана до загальної ради надійде яка-небудь пропозиція, то всі добропорядно, без своєї чи чужої користі, без душогубних заздощів та ворогування зобов'язані будуть радити так, щоб ці поради не призвели до шкоди для честі гетьманської, загальних тягарів Вітчизни, розорення та, не дай Боже, згуби.

Якщо ж виникнуть якісь громадські справи, що потребують швидкого управління та виправлення, тоді Яснотельможний гетьман буде повновладний у тому, щоб з радістю Генеральної Старшини такі справи вирішувати відповідно до своїх гетьманських повноважень.

Також якщо до Яснотельможного гетьмана будуть надіслані листи від закордонних держав, то Його Вельможність має оголосити про них Генеральній Старшині і відповіді, які відписуватимуться, висвітлити, не приховуючи від них жодної кореспонденції, передусім закордонної та такої, що може шкодити цілісності Вітчизни та добру громадському. А щоб на таємних та публічних радах між Яснотельможним гетьманом і Генеральною Старшиною, полковниками та генеральними радниками була дієва, обопільна довіра, кожен з них повинен буде скласти формальну присягу шляхом публічно здійсненої клятви на вірність Вітчизні, на відданість своєму регіментареві, на дотримання своїх повноважень відповідно до посади, яку вони коли-небудь обійматимуть.

Якщо у діях Яснотельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої регіментарської честі. На ті докори Яснотельможний гетьман не має ображатися та мститися, а навпаки, намагатися виправити недовладності.

Особливо ж генеральні радники, кожен у своєму полку, в якому буде обраний, владні будуть разом з городовим полковником стежити за порядком, а інші мають загальною радою управляти, заступаючись за кривди людські. Як Генеральна Старшина, полковники та генеральні радники мають поважати Яснowelьможного гетьмана, виявляти йому належні почесті та вірний послух, так і Яснowelьможний гетьман має взаємно шанувати їх за товариство, а не за слуг та робочих помічників і не змушувати навмисно для приниження їхньої гідності вистоявати перед собою, крім випадків, коли в тому буде потреба.

VII

Якщо б хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, особливо з черні, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився, то Яснowelьможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу. І яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його.

VIII

Доповідати Яснowelьможному гетьману про всі державні, військові справи повинні генеральні особи, які відповідно до служби постійно перебувають при гетьманові, а не слуги хатні, які жодними військовими справами не повинні цікавитися і не втручатися в державні інтереси.

IX

Оскільки раніше у Війську Запорізькому завжди були генеральні підскарбії, які військовим скарбом, млинами, прибутками до військової скарбниці завідували та з відома гетьмана ними розпоряджалися, то й тепер загальним договором встановлюється та неодмінно узаконюється такий порядок, щоб після звільнення, дасть Бог, Вітчизни нашої від ярма московського, за згодою гетьмана та загальним рішенням був обраний генеральний підскарбій — людина значна, заслужена, маєтна та добросовісна, яка б наглядала за військовим скарбом, млинами та завідувала усілякими прибутками державними і з гетьманського відома направляла їх на потреби громадські та військові, а не на приватні.

Сам же Яснowelьможний гетьман не повинен мати жодного відношення до військового скарбу і не витрачати ці кошти на

власні потреби, а має задовольнятися прибутками й доходами, передбаченими для гетьманської особи і булави. Це — індукти, збори з полку Гадяцького, сотні Шептаківської, маєтків Почепівських й Оболонських та інших, які здавна ухвалені та затверджені на уряд гетьманський. Більше ж державних маєтностей та угідь Ясновельможний гетьман не має права ані самовільно собі привласнювати, ані роздавати іншим людям, менш заслуженим у Війську Запорізькому, а особливо ченцям, попам, бездітним вдовам, дрібним громадським і військовим урядникам, слугам своїм та приватним персонам для якихось потреб.

Не тільки при гетьмані генеральний підскарбій, який пильнуватиме за військовим скарбом, має обиратися і залишатися там, де буде гетьманська резиденція, а й у кожному полку має бути два підскарбія. Це так само люди значні та багаті, які обиратимуться загальною ухвалою полковника, старшини військової та громади. Вони мають бути обізнані про полкові і міські прибутки та громадські податки, наглядатимуть за ними, матимуть у своєму розпорядженні та кожного року звітуватимуть. Полкові підскарбії, підлеглі безпосередньо генеральному підскарбію, повинні будуть у своїх полках про прибутки, що належать до скарбу військового, знати, збирати та у руки генеральному підскарбію здавати. Пани полковники також не повинні цікавитися скарбницями полковими, а задовольнятися своїми прибутками та маєтностями відповідно до їх посад.

Х

Ясновельможний гетьман за своєю посадою має дбати про лад у Вітчизні Запорізькій, а особливо повинен пильнувати, щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства, через які вони залишають своє житло і йдуть шукати прихистку у закордонні держави. Для цього треба, щоб панове полковники, сотники, отамани з усіма військовими та посполитими урядниками не наважувалися виконувати панщин та відробітки на своїх приватних господарствах силами козаків та посполитих, особливо тих, які ані до урядів їх, ані їм безпосередньо не належать: не примушувати до косіння сіна, збирання з полів урожаю та гатіння гребель, не віднімати та силою не змушувати продавати землю, не відбирати за будь-яку провину рухоме та нерухоме майно, не змушувати ремісників безоплатно виконувати свої домашні справи і козаків до розсилки приватної не залучати. Усе це Ясновельможний гетьман має владою своєю забороняти і сам того, як добрий приклад іншим, остерігатись і не чинити.

Найбільше ж на людей бідних чинять утиски і здирства та пригнічують їх тягарями владолюбні хабарники, які не за заслуги свої, а через ненаситну пожадливість прагнуть потрапити в уряди військові і посполиті для свого збагачення. Вони спокушають серце гетьманське, і завдяки корупції, без повного обрання та всупереч справедливості і закону, чи в уряди полковничі проникають, чи обіймають інші посади. Тому остаточно постановляється, щоб Ясновельможний гетьман жодними, хоч би й найбільшими, подарунками та респектами не спокушався, нікому за хабарі в урядах ні полковничих, ні інших військових чи посполитих посад не давав і насильно в уряд нікого не призначав. Завжди як військові, так і посполиті урядники, особливо полковницькі, мають обиратися вільними голосами, а по обранні — владою гетьманською затверджуватись. Однак елекції таких урядників повинні проводитися не без волі гетьманської. Такого ж закону і полковники повинні будуть дотримуватися та не допускати без вільного обрання цілої сотні сотників та інших посадовців за якісь респекти. А через власні образи не повинні також з урядів звільняти.

XI

Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають в походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися — так погоджено і ухвалено.

XII

Чималий тягар на міста українські лягає і через те, що багато сіл, які раніше їм належали і надавали допомогу у виконанні громадських робіт, до різних державців духовних та світських у приватне володіння повідходили. Жителі посполиті міст у малолюдстві залишилися, то мають тепер ті ж самі повинності виконувати, що раніше за допомогою відібраних сіл виконувались. Тому, як заспокоїться наша Вітчизна від смуту воєнної і після звільнення її, дай Боже, від підданства московського, спеціально обраними комісарами має бути проведена генеральна ревізія всіх маєтностей, що знаходяться у володінні можновладців, а результати її подані до Генеральної Ради, що при гетьманові. На ній і буде вирішено, хто має право, а хто не має права військовими угоддями та маєтностями користуватися та які повинності і послушення підданські можновладцями мають виконуватися.

Ще на людей бідних лягає додатковий тягар через те, що багато козаків оберігають людей зі статками від належних їм повинностей, приймаючи їх до себе у підсусідки, а купці маєтні, захищаючись то гетьманськими універсалами, то протекцією полковничою і сотничою, ухиляються від виконання спільних повинностей громадських і не хочуть допомагати в цьому людям бідним. Через те ясновельможний гетьман універсалами своїми повинен змусити як козаків, так і купців не занегаювати громадські повинності і заборонити їхній захист.

XIII

Стольне місто Київ та інші українські міста з магістратами своїми і з усіма правами та привілеями, законно їм наданими, повинні бути непорушно збережені. Це ухвалюється спеціальним актом і доручається підтвердити у подальшому гетьманською владою.

XIV

Найбільшим тягарем для простих людей в Україні було утримання проїжджих та надання їм підвод, для козаків — їх супроводження. Це доводило деяких людей просто до зубожіння. Тож тепер надання підвод та супроводження проїжджих мають бути повністю відмінені і ніхто з проїжджих не має права ніде вимагати жодної підводи, харчів, напоїв, хіба що хтось у справах громадських з поїздкою буде, наприклад за подорожньою від Ясновельможного пана гетьмана, але й у такому випадку не давати жодних дарів, а лише підводи, скільки в подорожній буде написано. Особливо ж щоб ні військові чи їхні слуги, ні слуги Ясновельможного гетьмана, переїжджаючи у приватних, а не у військових справах, не вимагали підвод, харчів, напоїв, поклонів та супроводження, бо через це міста розоряються, а бідний народ знищується. Будь-яка особа у приватній справі, а не військовій, без регіментарської подорожньої переїжджаючи, повинна усюди в містах і селах обходитися своїм коштом, а підвод та супроводжуючих не вимагати і силою ніколи не брати.

XV

Оскільки орендна плата для щорічної платні компанійцям та сердюкам, а також для інших військових видатків вважається громадським тягарем всіма обивателями малоросійськими військовими та простолюдинами, то й утримання постоїв сердюків та компанійців є обтяжливим для суспільства. А тому як орендні плати, так і згадані постої повинні бути зовсім відмінені.

На Генеральній Раді має бути вирішено і постановлено, як відновити, бідний для задоволення усіляких публічних та військових витрат, військовий скарб і скільки по закінченні війни Яснотельможний гетьман має тримати на військовій службі платних компанійців та піхотинців.

XVI

Часто люди бідні скаржаться на численні здирства з боку збирачів державних податків та податкових чиновників, а також ярмаркових об'їждчиків. Бідній людині взагалі неможливо на ярмарку продати будь-яку річ для полегшення своєї бідності та купити щось для власних потреб без ярмаркової плати. А не дай Боже, хоч чимось завинити, то будеш обідраним ярмарковими об'їждчиками з ніг до голови.

Тому нехай збирачі податків та податкові чиновники збирають до державної скарбниці тільки те мито і тільки з тих товарів, які будуть виражені у майнових угодах, нічого зайвого від купців не вимагаючи і людям бідним здирства не чинячи. Так само й об'їждчики ярмаркові повинні збирати мито з тих, кому належить його платити, а не з убогих людей, які прибули на ярмарок, щоб щось продати або купити для власних потреб. Справ жодних, не тільки кримінальних, а й поточних не відкривати і звичного здирства людям та містам не чинити. А сприяти цьому буде Яснотельможний гетьман своєю мудрою турботою та владою, котрому належить усі негаразди Вітчизни нашої виправляти, а права та вольності військові непорушно зберігати і охороняти.

Ці договори і постанови підлягають дійсному виконанню, що Його Вельможність зволив підтвердити не тільки підписом власноручним, а й формальною присягою та притисканням печатки державної.

Джерело

Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (10 листопада 1764 року)

Після всемилостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам.

Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майора Брандта і полковника князя Платона

Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам; малоросійських — генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг займати за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижче наведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея — генерал-майорським, генерального писаря Туманського — чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола — полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу — підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському — три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям — першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудками з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутності тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права, як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регламентом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів — повинен він чинити як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. З огляду ж на надмірні та надзвичайні витрати, що при цьому званні мають бути, наймилостивіше надаємо йому, графу Румянцеву, зверх належної на його чин платні, з тамтешніх прибутків по 4000 карбованців харчових грошей на рік та на генерал-губернаторський уряд село Кучерівку Кучерівського відомства з належними до нього селами й хуторами та село Середину Буду.

З маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі

Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданим цілої нашої імперії, що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорізьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

[...] Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десяти тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші давна належали.[...]

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії вони насмілились, не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати для них свавільно власні зимівники, більше того — виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорозжя всього 8000 душ, включаючи сюди і тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорялися їх сваволі.[...]

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але й людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і довести у себе власне хліборобство, в чому й досягали багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, тіж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що давна належали нашому Донському війську, непохитному в належній нам вірності, яке з великою мужністю ставиться до нашої служби і порядком і доброю поведінкою здобуло собі назавжди відмінну нашу височайшу монаршу прихильність. Вони забороняють донським козакам користуватись згаданими землями, які вже тривалий час знаходяться у їх володінні. Всяка твереза людина може легко зрозуміти, які лукаві наміри

запорозьких козаків, яка відчутна шкода від цього для держави. Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням, в надії, що нахил до розбещеного життя і до грабунків буде при внутрішньому достатку безперестанно оновлювати і збільшувати їх кількість.

[...]Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

Джерело

Тема 1

«Два світи»: українські землі у складі Російської та Австрійської імперій у XIX ст.

***Мета:** Розкрити особливості соціально-економічного становища українських земель у складі двох імперій. Окреслити політику імперського колоніалізму стосовно українських земель.*

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Геополітична ситуація в Європі в кінці XVIII — на початку XIX ст. Загарбання українських земель Росією та Австрією. Адміністративно-територіальний устрій на українських територіях.
2. Імперська політика стосовно українських земель. Порівняльний аналіз.
3. Реформи та модернізаційні процеси.
4. Особливості соціально-економічного розвитку.
5. Економічний стан українських земель напередодні Першої світової війни.

Загарбання українських земель Росією та Австрією. Вхідження до складу Російської імперії Слобожанщини, Лівобережжя, Правобережжя, Півдня України. Поширення назви Наддніпрянська Україна. Приналежність Галичини, Буковини та Закарпаття до Австрії (Австро-Угорщини). Усталення назви західноукраїнські землі.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у ХІХ ст. Генерал-губернаторства, губернії, повіти, волості в Наддніпрянській Україні. Королівство Галичини та Володимирії, герцогство Буковина, комітати (жупи) Закарпаття.

Правове, політичне, культурно-освітнє становище українців у Росії та Австрії (Австро-Угорщині). Політика правлячих кіл цих держав стосовно українців. Особливості становища українців у складі Росії. Валуєвський циркуляр. Емський указ.

Конституційні закони 60-х років ХІХ ст. в Австрії. Перетворення Австрії в дуалістичну монархію Австро-Угорщину та вплив цього на становище українців. Розвиток українського парламентаризму в Австро-Угорщині та Росії.

Соціально-економічні реформи в Австрії. Скасування кріпацтва в часи Йосифа ІІ. Звільнення селян Галичини і Буковини від панщини під час революції 1848-1849 рр.

Буржуазні реформи 60-70-х років ХІХ ст. на Наддніпрянській Україні. Скасування кріпосного права. Судова реформа. Земська реформа. — Реорганізація управління містами. Військова реформа. Реформи в галузі фінансів, освіти, цензури. Половинчастість реформ 60-70-х років ХІХ ст. Контрреформи 80-90-х років ХХ ст.

Соціально-економічний розвиток Наддніпрянської України в другій половині ХІХ ст. Розвиток товарно-грошових відносин і проникнення капіталізму у сільське господарство. Диференціація сільських виробників. Індустріалізація. Становлення важкої промисловості. Залізничне будівництво. Економічні піднесення і економічні кризи. Поява нових промислових центрів. Вплив іноземного капіталу. Економічне піднесення 90-х років

XIX ст. Розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Нерівномірність економічного розвитку регіонів Наддніпрянської України. Зміни в соціальній та етно-національній структурі населення.

Особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель. Становлення нафтовидобування та розвиток інших галузей промисловості. Невирішені проблеми організації сільськогосподарського виробництва. Шляхи сполучення та торгівля. Відставання західноукраїнських земель від економічного розвитку центральних регіонів імперії Габсбургів. Трудова еміграція українців у країни Європи та Північної і Південної Америки.

Кризові явища в Російській імперії на початку XX ст. Наростання соціальної напруженості. Економічна криза 1900-1903 рр. на Наддніпрянській Україні. Повстання селян в Полтавській і Харківській губерніях.

Революція 1905-1907 рр. у Росії і її вплив на українські землі. Особливості столипінської аграрної реформи в Україні. Українці в I і II державних Думах Росії. Їхні вимоги.

Розгром революції і посилення реакції в Росії. Наростання антиукраїнської політики в правлячих колах імперії Романових. Особливості виборчих законів для III і IV державних Дум і розстановки політичних сил в них.

Боротьба за поглиблення адміністративних реформ в Австро-Угорщині. Реорганізація виборів до австрійського парламенту. Зміна виборчого закону до Буковинського сейму. Боротьба за реорганізацію Галицького сейму.

Порівняльний аналіз суспільно-політичного та соціально-економічного становища українців та українських земель загалом у складі Росії та Австро-Угорщини.

СЕМІНАР

Суспільно-політичні та економічні реформи в Австрії (Австро-Угорщині) та Росії в XIX ст. та їх наслідки для українських земель

пропоновані питання

1. Аграрна реформа 1848–1849 рр. в Галичині та на Буковині.
2. Конституційні закони 60-х років XIX ст. і утворення Австро-Угорської дуалістичної монархії. Наслідки цього для українських земель.
3. Особливості та наслідки селянської реформи 1861 року в Наддніпрянській Україні.
4. Реформи місцевого управління та судочинства 60–70-х років XIX століття на Наддніпрянщині.
5. Військова реформа.
6. Реформи в галузі освіти та цензури

рекомендована література

- Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: Навчальний посібник / За заг. ред. М. М. Мудрого. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с: іл.
- Грицак Я. Й. Нарис історії формування модерної української нації XIX–XX ст. К., 2019.
- Грицак Я. Й. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал 2021. 424 с.
- Грицак Я. Й. Пророк у своїй вітчизні. К.: Критика, 2008.
- Єкельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. К.: К.І.С., 2010.
- Плохій С. Козацький міф. Історія і націотворення в епоху імперій. Харків, 2018. 400 с.
- Плохій С. Брама Європи. Від скіфських воєн до незалежності. Розділ III. Між імперіями. К., 2016. СС. 182–286.
- Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). К.: Ін-т історії України НАН України. 2003. 340 с.

- Ресент О.П. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець ХVIII – перші десятиліття ХХ ст.). Нариси. Кн. 1. Київ, 2021. 846 с.; Кн. 2. Київ, 2021. 818 с.
- Сарбей В. Українське національне відродження. К.: Вид. дім Альтернативи. 1999. 336 с.
- Терещенко Ю. Довге ХІХ століття: спротив асиміляції. Київ, 2022. 840 с.
- Україна: процеси націотворення. Під редакцією А. Каппелера. К.: К.І.С., 2012.
- Україна в ХІХ столітті: доба модернізації / Валентина Шандра, Олена Аркуша. Київ, 2022. 706 с.
- Україна в ХІХ столітті: людність та імперії / Валентина Шандра, Олена Аркуша. Київ, 2022. 436 с.

додаткові електронні ресурси

- [Diasporiana Електронна бібліотека.](#)
- [Державна архівна служба України.](#)
- [Електронна бібліотека «Україніка».](#)
- [Інститут історії України Національної Академії Наук.](#)
- [Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.](#)
- [Інтернет-архів.](#)
- [Чтиво.](#)

У першому питанні потрібно проаналізувати становище селян на західноукраїнських землях на середину ХІХ століття. Варто звернути увагу на загострення соціальних конфліктів на селі в цей час і визначити причини цього. Необхідно пояснити ставлення українців Галичини та Буковини до революції 1848–1849 рр. і вимоги, які висувалися ними. Як ухвалювалося рішення про скасування панщини? Вказати на особливості скасування селянських повинностей. Чому сервітути залишалися платними? В чому полягала викупна система за селянський повинності? Вказати на половинчастий характер аграрної реформи в Австрії. Як це відбилося на відносинах між селянами і великими землевласниками.

Розглядаючи друге питання, необхідно показати, що характерною рисою законів 60–70-х років XIX століття в Австрії (Австро-Угорщині) було декларування загальнодемократичних і національних прав народів імперії. Проголошувалася рівність усіх громадян перед законом, право представників усіх народів імперії обіймати державні посади, утворювати національні спілки й товариства. Дозволялося проведення страйків. Скасовувалася попередня цензура. Гарантувалася таємниця листування. Особливо вказати на проголошення рівноправності усіх народів щодо здобуття освіти рідною мовою, використання національних мов у державних установах і громадському житті. Разом з тим, потрібно звернути увагу, що в результаті утворення Австро-Угорщини, Галичина і Буковина опинилися в австрійській частині монархії, а Закарпаття — в угорській. Необхідно порівняти становище українців у обох частинах держави.

Аналізуючи селянську реформу 1861 р. варто визначити причини проведення цієї реформи. Висвітлити особливості проведення реформи в окремих регіонах Наддніпрянщини. Визначити, яку мету переслідував царизм, ліквідовуючи кріпосне право? Вказати на позитивні і негативні аспекти проведеної реформи 19 лютого 1861 р. Як змінилося становище селян після проведення реформи? Що таке тимчасовозобов'язаний стан?

У четвертому питанні варто вказати на зміни у місцевому самоврядуванні в результаті земської реформи. Як запровадження земств (місцевих органів влади) та створення земських установ вплинуло на розвиток місцевого самоврядування та ріст громадської активності? Чому на Правобережжі земську реформу було проведено лише у 1911

році? Причини проведення міської реформи? Які нововведення були здійснені при її реалізації? Пояснити, чому нова система міського самоврядування була більш демократичною ніж міське законодавство часів Катерини II? Що стало причиною введення нового судового устрою, заснованого на принципах незалежності суду, гласності та рівності перед законом? Доведіть, що завдяки реформі був започаткований новий судоустрій і в чому це проявилось? Яку роль виконували окружні палати та скільки їх було в Україні?

Розглядаючи п'яте питання, потрібно визначити причини військової реформи. Варто наголосити, що поразка у Кримській війні прискорила ухвалення рішення про проведення реформи. Які завдання ставилися перед реформою? Охарактеризувати основні положення нового військового статуту. В чому різниця між рекрутськими наборами і загальною військовою повинністю? Чи можна вважати військову реформу модернізацією армії?

Для розкриття шостого питання перш за все необхідно пояснити в чому полягала сутність реформи в галузі освіти? При відповіді використати текст «Положення про початкові народні училища». Про що йде мова в університетському статуті 1863 р. та статуті 1864 р., які передбачали реформування вищої та середньої освіти? Які нововведення передбачала реформа цензури? Розкрити роль Головного управління у справах друку та Центрального комітету іноземної цензури.

Підсумовуючи, необхідно дати загальну оцінку модернізаційних процесів на Наддніпрянській Україні та на західноукраїнських землях.

Ключові дати

- **1772 р.** — Перший розділ Речі Посполитої: Королівство Пруссія отримало землі у пониззі Вісли, Російська імперія — східну Білорусь, Австрійська імперія — Галичину.
- **1775 р., 7 травня** — Константинопольська конвенція, австро-османська угода, за якою до Австрійської імперії перейшла частина Північної Молдови, на яку австрійська влада поширила давню українську назву Буковина.
- **1793 р., 23 січня** — Другий поділ Речі Посполитої: Королівство Пруссія отримала Познань, а Російська імперія — Правобережну Україну із Східною Волиню.
- **1795 р., 26 жовтня** — Третій поділ Речі Посполитої: Австрійська монархія — Холмщину і Західну Галичину, Російська імперія — Західну Волинь.
- **1848-1849 рр.** — Революція в Австрії. Скасування панщини в Галичині та на Буковині.
- **1861 р., 19 лютого** — Маніфест про скасування кріпосного права в Росії.
- **1861 р.** початок роботи Галицького і Буковинського сеймів
- **1863 р.** — Валуєвський циркуляр
- **1864 р.** — Початок здійснення земської та судової реформ
- **1874 р.** — Проведення військової реформи в Російській імперії.
- **1876 р.** — Емський указ Олександра II
- **90-ті роки XIX ст.** економічне піднесення на Наддніпрянській Україні
- **1900-1903 рр.** економічна криза на Наддніпрянській Україні
- **1905-1907 рр.** буржуазно-демократична революція в Україні.
- **1906 р.** початок столипінської аграрної реформи.

Ключові поняття

- **Буковинський сейм.** Вищий орган місцевого самоврядування герцогства Буковина в 1861-1918 рр.
- **Галицький сейм.** Вищий орган місцевого самоврядування Королівства Галичини і Володимирії в 1861-1918 рр.
- **Генерал-губернаторство** — адміністративно-територіальна й політична одиниця Російської імперії, яка поєднувала військове і цивільне управління. На території Наддніпрянської України було створено Київське (1832-1914 рр.), Малоросійське (1802-1856 рр.), Новоросійське (1822-1874 рр.) генерал-губернаторства

- **Герцогство Буковина** адміністративна одиниця, коронний край Австрії (Австрійської частини Австро-Угорщини) з центром у Чернівцях у 1849–1918 рр. Більшу частину населення становили українці.
- **Губернія** — адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії
- **Довге ХІХ століття в історії України.** Те ж саме, що модерна історія України.
- **Західноукраїнські землі.** Українські території, які входили до складу Австрії (Австро-Угорщини) — Галичина, Буковина та Закарпаття.
- **Індустріалізація** — процес створення великого, переважно машинного виробництва у промисловості.
- **Королівство Галичини і Володимирії** адміністративна одиниця, коронний край Австрії (Австрійської частини Австро-Угорщини) з центром у Львові в 1772–1918 рр., який включав у себе українські і польські етнічні землі. Більшу частину населення становили українці.
- **Модерна історія України.** Період в історії України, який охоплює час від останньої третини ХVІІІ ст. до 1914 р. Характеризується входженням українських земель до складу двох держав Росії та Австрії (Австро-Угорщини), модернізаційними процесами, національним відродженням, формуванням модерної української нації.
- **Модернізація** — низка перетворень, яких зазнає спільнота на шляху розвитку від традиційного аграрного до індустріального суспільства.
- **Наддніпрянська Україна** — українські землі, що входили до складу Російської імперії в ХІХ — на початку ХХ ст. (Слобідська, Лівобережна, Правобережна та Південна Україна)
- **Поділи Речі Посполитої** — зовнішньополітичні дії щодо польської держави Речі Посполитої з боку Росії, Австрії та Пруссії в 1772, 1793 і 1795 роках. В результаті цих поділів значна частина українських земель перейшла у володіння Росії та Австрії.
- **Революція 1848–1849 рр. у Австрії.** Соціальна революція в Австрійській імперії, яка отримала значний відгук на західноукраїнських землях.
- **Революція 1905—1907 в Україні** — загальнонародна демократична революція, частина революції 1905–1907 в Російській імперії. Була спрямована на ліквідацію феодальних пережитків у економіці, демократизацію суспільно-політичних відносин, забезпечення соціальних та національних прав українського народу.
- **Реформа** — докорінні перетворення у різних галузях державного або суспільного життя.

- **Сервітут** — установлена законом або звичаєвим правом можливість користуватися (частково або спільно) чужою власністю. На правах сервітутів на українських землях селяни разом із поміщиками користувалися лісами, пасовищами, луками тощо.
- **Тимчасовозобов'язаний стан** — становище селян після скасування кріпосного права в Російській імперії. Селяни отримували свободу, але продовжували виконувати повинності аж до того часу поки не переходили на викуп своїх земельних наділів. Після переходу на викуп вони ставали селянами-власниками.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

ІМПЕРАТОРСЬКИЙ ПАТЕНТ ВІД 17 КВІТНЯ 1848 РОКУ ПРО СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ

(Витяг, переклад з німецької)

З моменту нашого вступу на престол добробут королівств Галичини та Володимирії, довірених нашій опіці, є одним з найважливіших питань, яким ми постійно приділяємо особливу увагу. Перш за все, необхідною передумовою будь-якого істотного поліпшення для нас було усунення тих перешкод, які гальмують створення і розвиток добробуту та впорядковане внутрішнє управління цією країною.

З огляду на ці обставини, які абсолютно не дозволяють відкласти виконання вжитих Нами заходів, та керуючись щирим бажанням ще повніше закріпити добробут сільського населення шляхом повного скасування натуральної панщинної праці та інших підданських сільських обов'язків, ніж це було б досягнуто за допомогою регулювання натуральної роботи, а також з доброзичливим наміром якомога більше захистити землевласників від згубних потрясінь їхнього матеріального становища, нарешті, для зміцнення громадської безпеки провінції та тривалого задоволення душ, Ми наказуємо наступне:

По-перше. Усі панщинні та інші піддані роботи, як земельних власників, так і селян та мешканців, мають бути припинені з 15 травня 1848 року.

По-друге. Існуючі сервітути залишаються незмінними, але піддані зобов'язані, якщо вони хочуть виконувати сервітут на землях панів, сплачувати за це відповідну винагороду, розмір якої спочатку визначається за доброю угодою підданих з їхніми панями.

По-третє. Якщо піддані виконують обов'язки, що випливають із підданої угоди, в результаті поділу майна на земельних ділянках, що не належать до їх безпосереднього феодалного володіння, то це сервітутне право повинно залишатися в силі, однак піддані зобов'язані сплачувати податок за користування цим сервітутним правом у розмірі, який буде визначено відповідно до попереднього абзацу, до державної скарбниці, яка звільняє їх від їхніх зобов'язань за урбарієм.

По-четверте. З 15 травня 1848 року феодали звільняються від:

- а) сплати урбаріального податку; податок з церковних десятин і надалі сплачуватиметься тими, хто має на це право
- б) обов'язку підтримувати своїх нужденних підданих.
- с) зобов'язання, де досі не існують земельні книги, створити та вести їх;
- д) обов'язку представляти своїх підданих у судових справах;

Sr. k. k. Majestät Ferdinand des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für sämtliche Provinzen des Österreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen. Sechs und siebenziger Band, welcher die Verordnungen vom 1. Januar bis 2. Dezember 1848 enthält. Wien, 1851. S. 612–616.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЗАКОН ВІД 21 ГРУДНЯ 1867 РОКУ ПРО ЗАГАЛЬНІ ПРАВА ГРОМАДЯН ДЛЯ КОРОЛІВСТВ І ЗЕМЕЛЬ, ПРЕДСТАВЛЕНИХ У РЕЙХСРАТІ

(Витяг, переклад з німецької)

4. Вільне пересування осіб та майна в межах території держави не підлягає жодним обмеженням.

Всі громадяни, які проживають у громаді та сплачують там податок на нерухоме майно, доходи або прибуток, мають активне та пасивне виборче право до представництва громади на тих самих умовах, що й члени громади.

Свобода еміграції обмежується державою лише обов'язком військової служби.

Виїзні збори можуть стягуватися тільки на основі принципу взаємності.

5. Власність є недоторканною. Вилучення власності проти волі власника може відбуватися тільки в випадках і в порядку, визначених законом.

6. Кожен громадянин може проживати та мати місце проживання в будь-якому місці державної території, набувати нерухоме майно будь-якого виду та вільно розпоряджатися ним, а також займатися будь-яким видом діяльності, що відповідає законодавчим умовам.

8. Свобода особи гарантується.

Чинний закон від 27 жовтня 1862 року про захист особистої свободи цим оголошується складовою частиною цього Основного закону.

9. Право власності на житло є недоторканим. Чинний закон від 27 жовтня 1862 року про захист права власності на житло цим оголошується складовою частиною цього Основного закону.

10. Таємниця листування не може бути порушена, а конфіскація листів, за винятком випадків законного арешту або обшуку, може здійснюватися тільки у воєнний час або на підставі судового наказу відповідно до чинного законодавства.

11. Право на подання петицій має кожен громадянин.

12. Громадяни Австрії мають право збиратися та утворювати товариства.

13. Кожен має право вільно висловлювати свою думку в межах, встановлених законом, словом, письмово, друком або зображенням.

Преса не може бути піддана цензурі або обмежена системою концесій.

14. Кожному гарантується свобода віросповідання та совісті.

15. Кожна законно визнана церква та релігійна громада має право на спільне публічне відправлення релігійних обрядів, самостійно регулює та управляє своїми внутрішніми справами, залишається у володінні та користуванні своїми установами, фондами та фондами, призначеними для культових, освітніх та благодійних цілей, але, як і будь-яке суспільство, підпорядковується загальним законам держави.

16. Прихильникам невизнаної законом релігійної конфесії дозволяється сповідувати релігію вдома, якщо це не суперечить закону та не порушує моральних норм.

17. Наука та її викладання є вільними.

18. Кожен має право вільно обирати професію та здобувати освіту для її досягнення, як і де він бажає.

19. Усі народи держави рівноправні, і кожний народ має непопуще право зберігати і розвивати свою народність і мову.

Держава визнає рівноправність усіх крайових мов у школі, державних установах і громадському житті.

В краях, де проживає декілька народів, навчальні заклади повинні бути організовані так, щоб без застосування насилья до вивчення іншої крайової мови, кожний з цих народів отримав необхідні можливості для освіти своєю рідною мовою

ЗАГАЛЬНЕ ПОЛОЖЕННЯ ПРО СЕЛЯН, ЩО ВИХОДЯТЬ З КРІПОСНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

(Витяг, переклад з російської)

Вступ

1. Кріпосне право на селян, які проживають у поміщицьких маєтках, та дворових людей скасовується назавжди, у порядку, зазначеному в цьому Положенні та в інших, разом з ним вида-них, Положеннях і Правилах.

2. На підставі цього Положення та загальних законів селянам і дворовим людям, які вийшли з кріпосної залежності, надаються права, стани вільних сільських мешканців, як особисті, так і щодо майна. У користування цими правами вони вступають у тому порядку і в ті терміни, які вказані в Правилах про введення в дію Положень про селян і в особливому Положенні про дво-рових людей.

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм зе-млі, надають, за встановлені повинності, в постійне користу-вання селянам, їх садибну осілість, і, крім того, для забезпечення їх побуту і для виконання їх обов'язків перед урядом і поміщиком ту кількість польової землі та інших угідь, яка визначається на підставах, зазначених у місцевих положеннях.

4. Селяни, за відведений, на підставі попередньої статті, наділ, зобов'язані відбувати, на користь поміщиків певні, визначені в місцевих положеннях повинності: роботою або грошима.

5. Пов'язані з цим обов'язкові поземельні відносини між по-міщиками і селянами визначаються правилами, викладеними як в цьому Загальному, так і в особливих місцевих положеннях. Примітка. Ці місцеві положення є: 1) для тридцяти чотирьох гу-берній Великоросійських, Новоросійських і Білоруських; 2) для Малоросійських губерній: Чернігівської, Полтавської та частини Харківської; 3) для Київської, Подільської та Волинської губерній; 4) для Віленської, Гродненської, Ковенської, Мінської та частини Вітебської губерній.

6. Надання селянам землі та інших угідь, а також пов'язані з цим обов'язки на користь поміщика, визначаються переважно за добровільною угодою між поміщиками та селянами, з дотри-манням лише таких умов:

1) щоб наділ, що надається селянам у постійне користування, для забезпечення їхнього побуту та справного виконання ними державних обов'язків, не був меншим за той розмір, який ви-значений з цієї метою в місцевих положеннях;

2) щоб ті повинності селян на користь поміщика, які виконуються працею, визначалися не інакше, як тимчасовими договорами, на термін не більше трьох років (при цьому не забороняється, однак, поновлювати такі договори в разі бажання обох сторін, але також тимчасово, не більше, як на трирічний термін..є

У всіх тих випадках, коли добровільні угоди між поміщиками і селянами не відбудуться, наділ селян землею і виконання ними повинностей здійснюються на точній основі місцевих положень.

7. На цих підставах складаються «статутні грамоти», в яких повинні бути визначені постійні земельні відносини між кожним поміщиком і селянами, що проживають на його землі. Складання таких статутних грамот надається самим поміщикам. Як на складання таких грамот, так і на розгляд та введення їх в дію, призначається два роки з дня затвердження цього Положення.

9. Після введення в дію цього Положення з поміщиків знімаються: 1) обов'язки щодо продовольства і піклування про селян; 2) відповідальність за сплату селянами державних податків і виконання ними грошових і натуральних повинностей; 3) обов'язок клопотати за селян у цивільних і кримінальних справах і 4) відповідальність за них у всіх казенних стягненнях, як-то: штрафах, митах, та ін.

11. Селянам надається право викуповувати у власність садибну їх осілість, шляхом внесення певної викупної суми і з дотриманням правил, викладених у місцевих положеннях.

12. За згодою поміщиків селяни можуть, крім садибної осілості, набувати у власність, на підставі загальних законів, польові землі та інші угіддя, відведені тим селянам у постійне користування. З таким придбанням селянами у власність їх наділу, або визначеної в місцевих положеннях частини його, припиняються всі обов'язкові земельні відносини між поміщиками та зазначеними селянами.

14. Щоб полегшити селянам придбання у власність відведених їм у постійне користування земель, у разі добровільної на те згоди між поміщиком і селянами, або у разі вимоги самого поміщика, уряд надає допомогу, в тому розмірі і тим порядком, які визначені в особливому Положенні про викуп селянами садибної осілості і про сприяння уряду до придбання ними у власність польових угідь.

15. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, але перебувають в обов'язкових поземельних відносинах з поміщиками, іменуються «тимчасовозобов'язаними селянами».

16. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності і придбали у власність земельні угіддя на підставах, викладених у Положеннях, іменуються «селянами-власниками».

17. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, утворюють, у господарських справах, сільські товариства, а для найближчого управління і суду об'єднуються у волості...

20. Для введення в дію Положень про селян і для вирішення особливих справ, що виникають з обов'язкових поземельних відносин між поміщиками і тимчасовозобов'язаними селянами, засновуються в кожній губернії: 1) губернська з селянських справ Присутність; 2) повітові мирові з'їзди, і 3) мирові посередники. Склад, предмети відомства, межі влади і порядок дії цих установ визначаються в спеціальному Положенні про них.

*Полное собрание законов Российской империи (далее — ПСЗ).
Собр. 2, т. XXXVI. Отделение 1. 1861. СПб., 1863. С. 141 — 144.*

ЗАСНУВАННЯ СУДОВИХ УСТАНОВ 1864 Р.

(Витяг, переклад з російської)

Ст. 1. Судова влада належить:

мировим суддям,
з'їздам мирових суддів,
судовим палатам і
правлячому Сенату як верховному касаційному суду.

Ст. 2. Судова влада зазначених у 1-й статті установ поширюється на осіб усіх станів і на всі справи, як цивільні, так і кримінальні.

Ст. 3. Мировий суддя є одноосібною владою, з'їзди мирових суддів, окружні суди, судові палати та Сенат є колегіальними установами.

Ст. 5. Мирові судді, їх з'їзди, окружні суди та судові палати розглядають справи по суті...

Ст. 6. Для проведення слідств у справах про злочини і проступки існують судові слідчі.

Ст. 7. Для визначення в кримінальних справах вини або невинності підсудних до складу судових місць у випадках, зазначених у статуті кримінального судочинства, приєднуються присяжні засідателі....

Ст. 10. Мирові судді обираються всіма станами в сукупності і затверджуються урядом. Присяжні засідателі призначаються особливим встановленим для цього порядком. Всі інші посадові особи судового відомства призначаються урядом. ...

Ст. 12. Мирові судді перебувають у повітах і містах. Повіт з містами, що знаходяться в ньому, складають мировий округ. ...

Ст. 14. Мировий округ поділяється на мирові дільниці...

Ст. 15. У кожній мировій дільниці знаходиться дільничний мировий суддя.

Ст. 17. Збори як почесних, так і дільничних мирових суддів кожного округу складають вищу мирову інстанцію, іменовану з'їздом мирових суддів.

Ст. 19. Мировими суддями можуть бути обрані ті з місцевих жителів, які:

по-перше, мають не менше двадцяти п'яти років від народження;

по-друге, отримали освіту у вищих або середніх навчальних закладах, або витримали відповідне випробування, або ж прослужили не менше трьох років на таких посадах, під час виконання яких могли набути практичних знань у провадженні судових справ, і

по-третє, якщо при цьому вони самі, або їхні батьки, або дружини володіють, хоча б і в різних місцях, або розміром землі вдвічі більшим за той, що визначений для безпосередньої участі у виборах гласних до повітових земських зборів, або іншим нерухомим майном ціною не нижче п'ятнадцяти тисяч рублів, а в містах нерухомою власністю, оціненою для стягнення податку: в столицях не менше шести тисяч, в інших же містах не менше трьох тисяч рублів. ...

Ст. 23. Мирові судді, як почесні, так і дільничні, обираються на три роки.

Ст. 24. Вибори мирових суддів проводяться на повітових земських зборах....

Ст. 51. З'їзди мирових суддів збираються в призначені терміни для остаточного вирішення справ, що підлягають мировому розгляду, а також для розгляду в касаційному порядку прохань і протестів про скасування остаточних рішень мирових суддів. ...

Ст. 77. Окружний суд засновується на кілька повітів і складається з голови та членів. ...

Ст. 81. Присяжні засідателі обираються з місцевих мешканців усіх станів....

Ст. 83. Для обрання присяжних засідателів складаються загальні та чергові списки. ...

Ст. 89. Загальні списки присяжних засідателів складаються по кожному повіту окремо спеціальними тимчасовими комісіями, що складаються з осіб, призначених для цієї мети щорічно повітовими земськими зборами. ...

Ст. 110. Судова палата засновується в кожному окрузі, що складається з декількох губерній або областей, за особливим розкладом. ...

Ст. 114. У складі правлячого Сенату утворюються для завідування судовою частиною в якості верховного касаційного суду два касаційні департаменти, один для кримінальних, інший для цивільних справ...

Ст. 125. При кожному окружному суді і при кожній судовій палаті є особливий прокурор і визначена штатна кількість помічників прокурора....

Ст. 153. Судові засідання для вирішення кримінальних і цивільних справ відбуваються публічно. Випадки, в яких не повинні бути до цих засідань допущені сторонні особи, визначаються в статутах....

Ст. 165. Про справи, що розглядалися в публічних засіданнях судових місць, дозволяється друкувати для загального відома. ...

Ст. 247. Судові пристави перебувають при касаційних департаментах урядового Сенату, при судових палатах і при окружних судах для виконання дій, покладених на них статутами кримінального і цивільного судочинства. ...

Ст. 353. Присяжні повірені перебувають при судових місцях для зайняття справами за вибором і дорученням сторін, обвинувачених та інших осіб, які беруть участь у справі, а також за призначенням у певних випадках рад присяжних повірених і голів судових місць.

Ст. 354. Присяжними повіреними можуть бути особи, які мають атестати університетів або інших вищих навчальних закладів про закінчення курсу юридичних наук. ...

Ст. 393. У кримінальних справах присяжні повірені беруть на себе захист підсудних або за згодою з ними, або за призначенням голови судового місця.

Судебные уставы 20 ноября 1864 г., с изложением рассуждений, на коих они основаны. – СПб., 1867. – Ч. III. – С. 13–252.

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ГУБЕРНСЬКІ І ПОВІТОВІ ЗЕМСЬКІ ЗАКЛАДИ

(Витяг, переклад з російської)

1. Для управління справами, що стосуються місцевих господарських інтересів і потреб кожної губернії та кожного повіту, утворюються губернські та повітові земські установи, склад і порядок діяльності яких визначаються цим положенням.

2. Справи, що підлягають віданню земських установ, в губернії або повіті за належністю, суть:

I. Управління майном, капіталами та грошовими зборами земства.

II. Облаштування та утримання будівель, інших споруд і шляхів сполучення, що належать земству, утримуваних за рахунок земства.

III. Заходи забезпечення народного продовольства.

IV. Управління земськими благодійними закладами та інші заходи опіки; способи припинення жебрацтва; піклування про будівництво церков.

V. Управління справами взаємного земського страхування майна.

VI. Піклування про розвиток місцевої торгівлі та промисловості.

VII. Участь, переважно щодо господарських питань та в межах, визначених законом, у піклуванні про народну освіту, про народне здоров'я та про в'язниці.

VIII. Сприяння запобіганню загибелі худоби, а також охорони хлібних посівів та інших рослин від винищення сараною, ховраками та іншими шкідливими комахами і тваринами.

IX. Виконання покладених на земство потреб військового та цивільного управління та участь у справах про поштову повинність.

X. Розкладка тих державних грошових зборів, розподіл яких по губернії та повітах покладається на земські установи, на підставі виданих про це узаконень або особливих розпоряджень, затверджених Височайшою владою.

XI. Призначення, розкладка, стягнення і витрачання, на підставі Статуту про земські повинності, місцевих зборів, для задоволення земських потреб губернії або повіту.

XII. Подання, через губернське начальство, вищому уряду відомостей і висновків з питань, що стосуються місцевих господарських потреб і потреб губернії або повіту, і клопотання з цих питань, також через губернське начальство; подання, на вимогу вищих урядових установ і начальників губерній, відомостей, що стосуються земського господарства.

7. Земські установи в своїх постановах і розпорядженнях не можуть виходити за межі зазначених їм справ; тому вони не втручаються в справи, що належать до кола дій урядових, станових і громадських властей та установ. Будь-яке їхнє рішення, прийняте всупереч цьому, визнається недійсним.

9. Начальник губернії має право зупинити виконання будь-якої постанови земських установ, що суперечить законам або загальним державним інтересам... Міністр внутрішніх справ, зі свого боку, в проміжок часу між двома термінами засідань земських зборів може зупинити постанову, що суперечить законам або державним інтересам; повідомляючи про це збори в перший призначений для їх засідань час.

13. Повітові земські заклади є: повітові земські збори та повітова земська управа.

14. Повітові земські збори складаються з земських гласних, які обираються: а) повітовими землевласниками, б) міськими громадами, в) сільськими громадами.

28. У міських виборчих з'їздах беруть участь: а) особи, які мають купецькі свідоцтва;

б) власники фабрик та інших промислових або торговельних закладів, що знаходяться на міській землі, річний оборот виробництва яких становить не менше 6 тисяч рублів;

в) особи, які володіють на міській землі нерухомим майном, оціненим для стягнення податку в міських поселеннях, що мають понад 10 тисяч жителів, не нижче 3 тисяч рублів і в усіх інших міських поселеннях — не нижче 500 рублів;

г) призначені ... повірені від приватних власників, а також від різних установ, товариств, компаній і товариств, які володіють закладами або майном, зазначеними в пунктах б) і в) цієї статті. [...]

30. З'їзди для обрання повітових гласних від сільських товариств утворюються з виборщиків, призначених волосними сходами зі свого середовища. Цих виборців має бути не більше третини від загальної кількості осіб, які мають право за законом брати участь у волосних сходах, з тим, щоб від кожного сільського товариства було в середовищі виборців не менше одного представника. [...]

43. У повітових земських зборах головує повітовий предводитель дворянства.

50. Губернські земські установи є: губернське земське зібрання і губернська земська управа.

51. Губернське земське зібрання складається з гласних, що обираються повітовими земськими зібраннями на три роки.

56. Губернська земська управа складається з голови та шести членів, які обираються на три роки губернським земським зібранням зі свого середовища. Обраний земським зібранням голова губернської управи затверджується на посаді міністром внутрішніх справ.

МІСЬКЕ ПОЛОЖЕННЯ 16 ЧЕРВНЯ 1870 Р.

(Витяг, переклад з російської)

1) Опіка над управлінням міським господарством та благоустроєм покладається на міське громадське управління, а нагляд за законним виконанням цього — на губернатора на точній основі правил цього Положення.

2) До предметів відомства міського громадського управління належать:...

Справи щодо зовнішнього благоустрою міста, а саме: піклування про облаштування міста відповідно до затвердженого плану; нагляд за облаштуванням і утриманням вулиць, площ, мостових, тротуарів, міських громадських садів, бульварів, водопроводів, стічних труб, каналів, ставків, канав і потоків, мостів, шлюзів і переправ, а також освітленням міста; справи, що стосуються добробуту міського населення: заходи щодо забезпечення народного продовольства, облаштування ринків і базарів; піклування ... про охорону народного здоров'я, про вжиття запобіжних заходів проти пожеж та інших бід і про забезпечення від завданих ними збитків; піклування про заснування та розвиток місцевої торгівлі та промисловості, про облаштування пристаней, бірж та кредитних установ; облаштування за рахунок міста благодійних закладів та лікарень і управління ними на засадах, зазначених для земських установ ...

15) Установи міського громадського управління є: 1) міські виборчі збори, 2) міська дума і 3) міська управа.

16) Міські виборчі збори скликаються виключно для обрання гласних міської думи через кожні чотири роки...

17) Кожен міський мешканець, до якого б стану він не належав, має право голосу у виборах членів міської думи за таких умов: 1) якщо він є російським підданим; 2) якщо йому не менше двадцяти п'яти років від народження; 3) якщо він, за цих двох умов, володіє в міських межах на праві власності нерухомим майном, що підлягає збору на користь міста, або утримує торговельний або промисловий заклад за свідоцтвом купецьким, або ж, проживши в місті протягом двох років поспіль перед проведенням виборів ... сплачує на користь міста встановлений збір зі свідоцтв: купецького або промислового на дрібний торг, або прикажницького 1-го розряду, або з квитків на утримання промислових закладів ... і 4) якщо на ньому не числиться недоїмок за міськими зборами. ...

24) Для проведення виборів у гласні в кожному місті з обивателів, які мають право голосу на виборах, утворюються три виборчі зібрання, з яких кожне обирає одну третину від загальної кількості гласних. Для цього мешканці вносяться до списку виборців у тому порядку, в якому вони йдуть за сумою належних з кожного з них до доходу міста зборів, що дають право голосу на виборах; потім особи, внесені до зазначеного списку, діляться на три розряди, або зібрання, таким чином: до першого розряду зараховуються ті з показаних на початку списку виборці, які, вносячи найвищі розміри зборів, сплачують разом одну третину загальної суми зборів, що сплачуються всіма виборцями; до другого зараховуються наступні за ними у списку виборці, які сплачують разом також третину всіх зборів; до третього — всі інші виборці. Складений на викладених підставах список з поділом виборців на розряди затверджується міською думою....

35) До гласних міської думи може бути обраний кожен, хто має право голосу на виборах... Кількість гласних з нехристиян не повинна перевищувати однієї третини загальної кількості гласних. ...

48) Міська дума складається з гласних під головуванням міського голови, які обираються на чотири роки. ...

72) На міську управу покладається безпосереднє керівництво справами міського господарства та громадського управління... Управа веде поточні справи з міського господарства, шукає заходи для його поліпшення, виконує рішення думи, збирає необхідні їй відомості, складає проекти міських кошторисів, стягує і витрачає міські збори на встановлених думою підставах і подає в призначені думою терміни звіти про свою діяльність. ...

Городовое положение 16 июня 1870. Санкт-Петербург; Москва, 1871

СТАТУТ ПРО ВІЙСЬКОВУ ПОВИННІСТЬ **1 СІЧНЯ 1874 Р.**

(Витяг, переклад з російської)

1) ...Чоловіче населення, без розрізнення станів, підлягає військовій повинності.

5) Збройні сили держави складаються з постійних військ і ополчення. Останнє скликається лише в надзвичайних обставинах воєнного часу....

9) Кількість людей, необхідна для поповнення армії і флоту, визначається щорічно в законодавчому порядку. ...

11) Вступ на службу за призовом вирішується жеребкуванням, яке проводиться один раз на все життя. Особи, за номером витягнутого ними жереба, які не підлягають вступу до постійних військ, зараховуються до ополчення.

12) До жереба щорічно призивається тільки один вік населення, а саме молоді люди, яким до 1 січня того року, коли проводиться набір, виповнилося двадцять років від народження.

13) Особам, які задовольняють певним умовам освіти, надається можливість відбутися військовою службою без жеребкування в якості добровольців....

17) Загальний термін служби в сухопутних військах для тих, хто поступає за жеребом, визначається в п'ятнадцять років, з яких шість років дійсної служби і дев'ять років в запасі...*

18) Загальний термін служби на флоті визначається в десять років, з яких сім років дійсної служби і три роки в запасі. ...

24) Від призову на службу із запасу звільняються особи, які займають посади в державній цивільній або громадській службі.

...

26) Особи, що належать до податних станів, звільняються під час перебування на дійсній службі від усіх податкових державних, земських і громадських зборів; так само вони звільняються і від натуральних повинностей. Щодо майна, яке їм належить, зазначені особи зобов'язані сплачувати податки та інші збори і виконувати наступні з цього майна повинності на загальній основі...

36) Державне ополчення складається з усіх, хто не числиться в постійних військах, але здатний носити зброю, чоловічого населення від призовного до сорокарічного віку включно. Від призову в ополчення не звільняються до цього віку і особи, звільнені із запасу армії і флоту. ...

62) Для влаштування майнових і господарських справ дозволяється відстрочувати, але не більше ніж на два роки, вступ на службу осіб, які особисто управляють власним нерухомим майном....

56) Для осіб, які досягли нижчезазначених ступенів освіти, при відбуванні ними військової служби за жеребкуванням встановлюються скорочені терміни служби на такий підставі:

1) ті, хто закінчив курс в університетах та інших навчальних закладах першого розряду або витримав відповідне випробування, перебувають на дійсній службі шість місяців і в запасі армії чотирнадцять років і шість місяців;

2) ті, хто закінчив курс шести класів гімназій або реальних училищ, або другого класу духовних семінарій, або ж курс інших навчальних закладів другого розряду, а також ті, хто витримав

відповідне випробування, перебувають: на дійсній службі рік і шість місяців і в запасі армії тринадцять років і шість місяців;

3) ті, хто закінчив курс або витримав випробування на знання курсу навчальних закладів третього розряду, перебувають на дійсній службі три роки і в запасі армії дванадцять років, і

4) мають свідоцтво про знання курсу початкових народних училищ... або курсу інших навчальних закладів четвертого розряду складають: на дійсній службі чотири роки і в запасі армії одинадцять років....

Сборник правительственных распоряжений по введению общей воинской повинности. Санкт-Петербург, 1874. Т. 1. С. 9–63.

ПОЛОЖЕННЯ **ПРО ПОЧАТКОВІ НАРОДНІ УЧИЛИЩА. 1864 р.**

(Витяг, переклад з російської)

Ст. 1. Початкові народні училища мають на меті утвердити в народі релігійні та моральні поняття і поширювати початкові корисні знання.

Ст. 2. До початкових народних училищ належать:

1) Відомства Міністерства народної освіти: а) парафіяльні училища в містах, посадах і селах, утримувані за рахунок місцевих громад і частково за рахунок казни та пожертвувань приватних осіб, і б) народні училища, засновані та утримувані приватними особами різного звання.

3) Відомства духовного: церковно-парафіяльні училища, відкриті православним духовенством у містах, посадах і селах, з допомогою і без допомоги казни, місцевих товариств і приватних осіб.

Ст. 3. Предметами навчального курсу початкових народних училищ є: а) закон божий (короткий катехізис і священна історія); б) читання за книгами цивільної та церковної друкарні; в) письмо; г) перші чотири дії арифметики і д) церковний спів там, де його викладання буде можливим.

Ст. 4. У початкових народних училищах викладання здійснюється російською мовою.

Ст. 6. До училищ можуть бути прийняті діти всіх станів без розрізнення віросповідання

Ст. 10. Для заснування початкових народних училищ міськими та сільськими товариствами і приватними особами потрібен дозвіл повітової училищної ради. Ці училища можуть бути

закриті за розпорядженням губернської училищної ради в разі безладу і шкідливого напрямку навчання [...]

Ст. 17. Спостереження за релігійно-моральним напрямком у всіх початкових народних і недільних училищах покладається на місцевого парафіяльного священика. У разі потреби він повідомляє свої зауваження вчителю та особам, які завідують училищем, а якщо його зауваження не були прийняті, доповідає про це повітовій училищній раді. [...]

*Положение о начальных народных училищах 1864 г.
Санкт-Петербург, 1864. 37 с.*

СТАТУТ ГІМНАЗІЙ І ПРОГІМНАЗІЙ **ВІДОМСТВА МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ.** **1864 Р. 19 ЛИСТОПАДА**

(Витяг, переклад з російської)

§ 1. Гімназії мають на меті надати вихованцям загальну освіту і водночас служити підготовчими закладами для вступу до університету та інших вищих спеціальних училищ.

§ 2. За різницею предметів, що сприяють загальній освіті, і за різницею цілей гімназійного навчання гімназії поділяються на класичні та реальні.

§ 3. У гімназії передбачається сім класів з річним курсом для кожного класу.

§ 4. Гімназії засновуються в таких містах і містечках, де за чисельністю і потребами населення вони визнані необхідними. У кожній губернії передбачається принаймні одна гімназія, але за потреби в одній губернії і навіть в одному місті може бути кілька гімназій.

§ 5. Крім гімназій там, де буде потреба і можливість, а також у місцях, що не мають гімназій, можуть бути засновані прогімназії, що складаються тільки з 4-х нижчих класів гімназії і поділяються також на класичні та реальні [...]

§ 8. Гімназії та прогімназії утримуються або за рахунок уряду, або за рахунок товариств, станів і приватних осіб [...]

§ 39. Навчальний курс класичних гімназій складають такі предмети: 1) закон божий, 2) російська мова з церковно-слов'янською і словесність, 3) і 4) латинська і грецька мови, 5) математика, 6) і 7) фізика і космографія, 8) історія, 9) географія, 10) природна історія (коротке наочне пояснення трьох царств природи), 11) і 12) німецька та французька мови і 13) чистописання, малювання та креслення.

§ 40. У реальних гімназіях викладаються: а) в однаковому обсязі з класичними: 1) закон божий, 2) російська мова з церковно-слов'янською і словесність, 3) історія, 4) географія, і 5) чистописання; б) у великому обсязі порівняно з класичними: 6) математика, 7) природна історія з приєднанням до неї хімії, 8 і 9) фізика і космографія, 10 і

11) німецька та французька мови (обидві обов'язково) і 12) малювання та креслення; в) зовсім не викладаються: латинська та грецька мови.

§ 53. У гімназії та прогімназії навчаються діти всіх станів без розрізнення звання та віросповідання. [...]

§ 55. До першого класу гімназії та прогімназії приймаються діти, які вміють читати і писати російською мовою, знають головні молитви та з арифметики додавання, віднімання і таблицю множення. При цьому слідкують, щоб до першого класу вступали діти не молодші 10 років. [...]

§ 59. Всі учні гімназій і прогімназій зобов'язані вносити плату за навчання напіврічно наперед протягом двох перших місяців кожного півріччя. Ті, хто не вніс плату в зазначені терміни, вважаються такими, що вибули із закладу. [...]

*Устав гімназий и прогимназий ведомства Министерства
народного просвещения от 19.11.1864 г.
ПСЗРИ. Собр. 2. Т. 39. Ч. 2. № 41472. С. 178–179.*

ЦИРКУЛЯР МІНІСТРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ П.О.ВАЛУЄВА КИЇВСЬКОМУ, МОСКОВСЬКОМУ І ПЕТЕРБУРГСЬКОМУ ЦЕНЗУРНИМ КОМІТЕТАМ ВІД 18 ЛИПНЯ 1863 Р.

(Витяг, переклад з російської)

Давно вже точаться суперечки у нашій пресі про можливість існування самостійної малоросійської літератури. Приводом до цих суперечок послужили твори деяких письменників, які відізнялися більш менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. Останнім часом питання про малоросійську літературу набуло іншого характеру внаслідок обставин суто політичних, які не мають жодного стосунку до інтересів власне літературних...

У С.-Петербурзі навіть збирають пожертвування для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд до С.-Петербурзького цензурного комітету. Чимало таких книжок подається і в Київський цензурний комітет. Цей останній особливо утруднюється з пропуском

згаданих видань, через такі обставини: навчання у всіх без винятку училищах проводиться загальноросійською мовою та вживання в училищах малоросійської мови ніде не допущено... Саме питання користі і можливості вживання у школах цього наріччя не тільки не вирішене, але навіть і порушення цього питання сприймається більшістю малоросіян з обуренням, часто висловлюваним у пресі. Вони вельми ґрунтовно доводять, що ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що наріччя, яке вживається простонароддям, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі; що загальноросійська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть набагато зрозуміліша, ніж тепер складена для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова...

З огляду на, з одного боку, справжнє тривожне становище суспільства, яке схвилюване політичними подіями, з другого боку, маючи на увазі, що питання навчання грамотності на місцевих наріччях ще не отримало остаточного дозволу у законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав необхідним, за погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором Синоду та шефом жандармів, щодо друкування книг малоросійською мовою, зробити за цензурним відомством розпорядження, щоб до друку дозволялися лише такі твори цією мовою, що належать до галузі витонченої літератури; пропуск же книг малоросійською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для первісного читання народу, призупинити.

*Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг.
Санкт-Петербург, 1904. С. 302–304.*

ВИСНОВКИ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ ЩОДО ПРИПИНЕННЯ УКРАЇНОФІЛЬСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ, ПІСЛЯ ВИПРАВЛЕННЯ ВІДПОВІДНО ДО ЗАУВАЖЕНЬ, ЗРОБЛЕНИХ ОЛЕКСАНДРОМ ІІ 18 ТРАВНЯ Ц.Р. В М. ЕМС.

(Витяг, переклад з російської)

Для припинення небезпечної для держави діяльності українофілів, належало б необхідним вжити надалі до розгляду таких заходів:

- а) По Міністерству внутрішніх справ.

1. Не допускати ввезення в межі імперії, без особливого дозволу Головного Управління у справах друку, будь-яких книг, що видаються за кордоном на малоросійській мові.

2. Заборонити в імперії друкування, на тому ж наріччі, яких би там не було оригінальних творів або перекладів, за винятком історичних пам'яток, але з тим, щоб і ці останні, якщо належать до усної народної творчості (як пісні, казки, прислів'я), видавалися без відступу від загальноросійської орфографії (тобто не друкувалися так званою «кулішівкою»)...

3. Заборонити разом з тим будь-які на тому ж наріччю сценічні вистави, тексти до нот і громадські читання (як такі, що мають в даний час характер українофільських маніфестацій) ...

5. Заборонити газету «Київський телеграф»...

б) По Міністерству народної освіти.

6. Посилити нагляд з боку місцевого освітнього начальства, щоб не допускати в початкових училищах викладання будь-яких предметів на малоросійській мові.

7. Очистити бібліотеки всіх нижчих і середніх училищ у малоросійських губерніях від книг і книжечок, заборонених 2-м параграфом цього проекту.

8. Звернути серйозну увагу на особовий склад викладачів у навчальних округах Харківському, Київському та Одеському, зажадавши від попечителів цих округів іменного списку викладачів з позначкою про благонадійність кожного стосовно до українофільських тенденцій та відзначених неблагонадійними чи сумнівними перевести у великоросійські губернії...

10. Закрити на невизначений термін Київський Відділ Імператорського Географічного Товариства.

в) По III Відділенню Власної Його Імператорської Величності Канцелярії.

11. Негайно вислати з краю Драгоманова та Чубинського як не виправних та справді небезпечних у краї агітаторів.

Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. Харків-Київ, 1930. С. 381-383.

Тема **2**

**«Із селян у націю»:
формування модерної
української ідентичності
та культурний вимір
українського відродження
у ХІХ ст.**

***Мета:** Простежити зародження та розвиток української національної ідеї.*

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Історіографічні концепції українського національного відродження ХІХ ст.
Три фази формування модерних націй у недержавних народів Центральної і Східної Європи.
2. Початки українського національного відродження.
Формування мовно-літературного та науково-історичного підґрунтя національної самоідентифікації
3. Період «патріотичної агітації» в українському русі в другій половині ХІХ ст.
4. Початок політичного етапу українського руху в 90-х роках ХІХ ст. Становлення ідеї української незалежної держави.

Теоретичні аспекти поняття українського національного відродження. Концепція українського

соціолога Ольгерда Бочковського та чеського історика Мірослава Гроха про етапи розвитку національних рухів у недержавних народів Центральної і Східної Європи. Осмислення українського національного відродження у творчості А.Каппелера, П. Магочія, Р.Шпорлюка, І.Колесник.

Початки українського національного відродження в кінці XVIII ст. «Енеїда» І.Котляревського і її значення для формування модерної української мови та літератури. Розвиток української літератури в першій половині XIX ст. П.Гулак-Артемівський, Г.Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка.

Т.Шевченко як будитель нації та пророк. Формування стандартів української мови та літератури у його творчості.

Історичні, етнографічні, фольклорні пошуки українських науковців у кінці XVIII — першій половині XIX ст. «Історія русів» — перший історико-політичний памфлет з обґрунтуванням права українського народу на самостійне існування. Дослідження минулого України в історичних творах Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича. Збирачі і популяризатори українського фольклору М.Цертелєв, М.Максимович.

Український інтелектуальний дискурс на західноукраїнських землях. І.Могильницький і його погляди на українську мову. Діяльність «Руської трійці» щодо збирання українського фольклору, популяризації української мови та історії

Кирило-Мефодіївське братство — перша українська політична організація на Наддніпрянській Україні. Програмні документи братства. Кирило-Мефодіївці про майбутнє України. Формування ідей українського месіанізму. Наукова і публіцистична творчість М.Костомарова.

Револуція 1848–1849 рр. і її вплив на формування національної програми українців Галичини. Головна Руська рада. Боротьба за поділ Галичини на українську і польську частини.

Початок нового етапу в українському русі в середині і другій половині XIX ст. Рух хлопоманів. В. Антонович. Значення його творчості і діяльності для розвитку українського руху. Громадівські гуртки 60-х років XIX ст. Київська громада. Українофільська діяльність журналів «Основа», «Кіевская старина». Науково-популяризаторська робота Одеського товариства історії та старожитностей, Київської археографічної комісії, Південно-західного відділення Російського географічного товариства. Популяризатори і творці українофільських ідей М. Драгоманов та О. Кониський. Особливості діяльності молодих громад.

Розвиток українського руху на західноукраїнських землях. Народовці і москвофіли. Їхні погляди на український народ, його минуле і майбутнє. Змагання між ними за вплив на селян. Москвофільство як хибна орієнтація українського суспільства. Формування українських товариств. Українська преса. Українські депутати в Галицькому та Буковинському сеймах, Австрійському парламенті. Українсько-польське суперництво в Галичині. Ю. Федькович і початки українського руху на Буковині.

Політичний етап українського руху в 90-х роках XIX — на початку XX ст. Братство Тарасівців як перша спроба переходу від культурництва до політичної діяльності. Загальна Українська Безпартійна Демократична Організація — спроба модернізувати культурницький вектор діяльності.

Формування українських політичних партій на західноукраїнських землях. Русько-Українська радикальна партія. Боротьба за утвердження гасла

незалежної України. Ю. Бачинський «Україна irredenta». Утворення Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини. Спроба поєднання марксизму з національними вимогами. Українська національно-демократична партія — найбільш впливова національна партія в Галичині. Українські політичні партії на Буковині.

І.Франко як провідник українства, його погляди на українську справу.

Формування українських політичних партій на Наддніпрянській Україні. Вплив революції 1905–1907 рр. на розвиток українського національного руху. Політичні і національно-культурні вимоги українців у Державних Думах.

Наступ російського чорносотенства на український рух напередодні Першої світової війни. Товариство Українських Поступовців і його політичні вимоги. Наукова та публіцистична творчість М.Грушевського. Її значення для розгортання українського руху.

Здобутки і проблемні питання українського руху напередодні Першої світової війни.

СЕМІНАР

Створення та діяльність українських політичних партій в кінці XIX — на початку XX століття

пропоновані питання

1. Формування палітри політичних партій на західноукраїнських землях в кінці XIX — на початку XX ст.
 - а) Русько-Українська радикальна партія (РУРП);
 - б) Українська соціал-демократична партія Галичини і Буковини (УСДП).

в) Українська національно-демократична партія (УНДП).

2. Перехід до політичного етапу українського руху на Наддніпрянщині.

а) «Братство тарасівців» та його ідеї;

**б) Утворення першої української партії на Наддніпр-
рянській Україні. Еволюція РУП
у 1900-1906 рр.**

**в) Українська Народна партія і її декларація
самостійності української держави;**

г) Українські ліберально-демократичні партії.

**е) Міжпартійне громадсько-політичне об'єднання
Товариство українських поступовців.**

рекомендована література

- Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: Навчальний посібник / За заг. ред. М. М. Мудрого. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с: іл.
- Грицак Я. Й. Нарис історії формування модерної української нації XIX-XX ст. К., 2019.
- Грицак Я. Й. Подолати минуле: глобальна історія України. К.: Портал 2021. 424 с.
- Грицак Я. Й. Пророк у своїй вітчизні. К.: Критика, 2008.
- Єсельчик С. Українофіли. Світ українських патріотів другої половини XIX століття. К.: К.І.С., 2010.
- Плохій С. Козацький міф. Історія і націотворення в епоху імперій. Харків, 2018. 400 с.
- Плохій С. Брама Європи. Від скіфських воєн до незалежності. Розділ III. Між імперіями. К., 2016. СС. 182-286.
- Ресент О. П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). К.: Ін-т історії України НАН України. 2003. 340 с.
- Сарбей В. Українське національне відродження. К.: Вид. дім Альтернативи. 1999. 336 с.
- Україна: процеси націотворення. Під редакцією А. Каппелера. К.: К.І.С., 2012.
- Україна в XIX столітті: доба модернізації / Валентина Шандра, Олена Аркуша. Київ, 2022. 706 с.
- Україна в XIX столітті: людність та імперії / Валентина Шандра, Олена Аркуша. Київ, 2022. 436 с.

додаткові електронні ресурси

- [Diasporiana Електронна бібліотека.](#)
- [Державна архівна служба України.](#)
- [Електронна бібліотека «Україніка».](#)
- [Інститут історії України Національної Академії Наук.](#)
- [Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.](#)
- [Інтернет-архів.](#)
- [Чтиво.](#)

Приступаючи до розгляду першого питання, проаналізуйте суспільно-політичну ситуацію в Галичині на початок 90-х років XIX ст. Чому першою утворилася саме Русько-українська радикальна партія? Визначте вплив ідей М. Драгоманова на формування цієї партії. На які соціальні верстви робили ставку радикали? Хто були лідери партії? Порівняйте завдання, які ставилися в програмі мінімум і програмі максимум. Зверніть увагу на утвердження в програмних документах партії ідеї незалежної України і працю Ю. Бачнського «Україна irredenta». Хто такі молоді радикали? В чому був конфлікт між старшим і молодшим поколінням партії?

Визначте особливості організаційних засад Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини. На які соціальні групи населення прагнула опиратися ця партія? Як партія намагалася поєднати марксистські ідеї та національні гасла?

Аналізуючи діяльність Української національно-демократичної партії, поясніть, чому саме ця партія стала найбільш впливовою в Галичині. Ідейні засади й програмні вимоги партії. Хто стояв біля витоків заснування партії? Участь національних демократів у передвиборчих кампаніях до Австрійського парламенту та Галицького сейму. Лідери партії та їх діяльність.

Розглядаючи друге питання перш за все порівняйте умови для партійного будівництва в Галичині та на Наддніпрянщині. Зверніть увагу на прихід до політичної діяльності на Наддніпрянщині нового покоління українських діячів. Як утворилося «Братство тарасівців»? В чому особливості їхньої програми? За що вони критикували старше покоління громадівців? Історичне значення появи «Братства тарасівців»

Розглядаючи утворення Революційної Української Партії, поясніть чому саме до М.Міхновського звернулися її засновники для написання програми. Проаналізуйте головні ідеї «Самостійної України». Чому цей політичний памфлет не був сприйнятий більшістю партії як політична програма. Еволюція РУП у бік соціал-демократії і остаточне перетворення її в Українську соціал-демократичну робітничу партію. Програмні засади партії. Взаємини партії з іншими соціал-демократичними організаціями та партіями Росії.

Характеризуючи Українську народну партію перш за все зверніть увагу, що до 1917 р. це була єдина політична партія на Наддніпрянщині, яка відстоювала ідею незалежної України. Дайте оцінку програмних документів партії, зокрема «Десять заповідей УНП». Чому партія залишалася нечисленною. Роль М.Міхновського в діяльності партії.

Свою нішу в палітрі українських партій Наддніпрянщини займали ліберали. В чому полягали їхні основні ідейні концепції? На що вони робили основну ставку? Організаційні зміни в ліберальних партіях. Їхні лідери.

Поясніть особливості суспільно-політичної ситуації в Україні після поразки революції 1905-1907 рр. Причини утворення міжпартійного гро-

мадсько-політичного об'єднання Товариство українських поступовців. Програмні засади об'єднання. Лідери товариства Українських поступовців. Діяльність об'єднання в передвоєнні роки.

На завершення зробить підсумок розвитку партійного будівництва на західноукраїнських землях та на Наддніпрянщині в 90-х роках ХІХ — на початку ХХ ст. Спільні та відмінні риси в функціонуванні політичних партій та напрямках їх діяльності. Яке значення мало утворення політичних партій для розгортання українського національного руху?

Ключові дати

- **1791 р.** — перебування у Берліні Василя Капніста і переговори з представниками прусських урядових кіл про надання допомоги українському національно-визвольному руху у випадку відкритого збройного виступу проти самодержавства.
- **1798 р.** — вихід друком першого видання «Енеїди» І. Котляревського.
- **1816 р.** — діяльність «Клерикального товариства» у Перемишлі.
- **1833 — 1837 рр.** — діяльність напівлегального громадсько-культурного об'єднання «Руська трійця».
- **1836 р.** — видання «Русалки Дністрової» у Буді.
- **1845 р., грудень — 1847 р., березень** — заснування політичної організації «Кирило-Мефодіївського братства».
- **1848 р., 2 травня** — створення Головної Руської Ради.
- **1848 р., 19 жовтня** — Собор руських учених, ухвалення єдиної граматики української мови.
- **1859 р.** — створення у Петербурзі першої української громади — культурно-освітньої організації.
- **1861 р.** — вихід першого українського часопису «Основа».
- **1859 — 1864 рр.** — виникнення народно-культурницької течії «Хлопоманство».
- **1863 р., 18 липня** — валуєвський циркуляр про заборону видання навчальної та духовної українськомовної літератури.
- **1866 р.** — проголошення москвофілами гасла національно-культурної єдності з Росією.
- **1868 р.** — заснування товариства «Просвіта».
- **1878 — 1882 рр.** — видання М. Драгомановим українського політичного журналу «Громада».

- **1885 р.** — створення «Народної ради» народовцями.
- **1890 р., 4-5 жовтня** — утворення першої української політичної партії — Русько-Української радикальної партії.
- **1892 р.** — утворення таємної студентської організації «Братство тарасівців».
- **1899 р.** — утворення Української соціал-демократичної партії Галичини та Буковини
- **1899 р.** утворення Української національно-демократичної партії Галичини.
- **1900 р.** — утворення Револуційної української партії.
- **1900 р.** — видання М. Міхновським брошури «Самостійна Україна».
- **1905-1907 рр.** буржуазно-демократична революція в Україні.
- **1908 р.** утворення Товариства українських поступовців.

Ключові поняття

- **Українське національне відродження** — процес, пов'язаний з пробудженням національної свідомості і формуванням модерної української нації.
- **Український національний рух.** Суспільно-політичний рух, який мав на меті захист національних прав та інтересів українців, боротьбу за створення незалежної української держави.
- **Кирило-Мефодіївське братство** — перша політична організація, створена на Наддніпрянській Україні у грудні 1845 р.
- **Головна Руська Рада** — українська політична організація, створена у Львові у 1848 р.
- **Москвофільство** — суспільно-політична течія, що відстоювала ідею національно-культурної єдності з Росією.
- **Народовство** — суспільно-політична течія, що виступала за розвиток української національної культури та мови, відстоювала ідею, що українці є окремим народом, підкреслювала єдність українців Наддніпрянщини та західноукраїнських земель.
- **Українофільство** — термін, поширений з другої половини XIX ст., на означення любові до України, українського народу, української культури та прагнення відстоювати інтереси українців.
- **Язичіє** — штучна мова, що поєднувала елементи української, російської, церковнослов'янської та інших слов'янських мов, яку москвофіли вважали літературною російською мовою.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)**ПРОГРАМА РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ**

(Витяг)

Зваживаши, що теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції такі, що обі наші старші партії — народовська і маскальофільська, — при свої основі і цілях, не в стані заспокоїти тих потреб, — ми, руско-українські радикали, порозумівшись приватно в днях 4 і 5 н. ст. жовтня 1890 р., виступаємо отсе яко нова партія під назвою Руско-українська радикальна партія з ось якою програмою:

А. ПРОГРАМА МАКСИМАЛЬНА

1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, Т. Є. хочемо колективного устрою праці і колективної власности средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходін і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, як найповнішого впливу на рішанє всіх питань політичного житя; автономії громад, повітів, країв, у справах, котрі тільки їх дотикають; уділення кождому народови можности як найповнішого розвою культурного.

3) В справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего народа.

Б. ПРОГРАМА МІНІМАЛЬНА

а) В справах економічних змагаємо до матеріального добробиту всіх робітних людей і усунена всякого визискування економічного. Щоби до того дійти, уважаємо потрібним перевести на разі отсі реформи:

І. Реформи в ділі повздержання скорого творення пролетаріату.

1) Знесене податку ґрунтового і в загалі річевого і заведене прогресивного податку доходового з узглядненем вільного від оподаткованя мінімуму істнованя;

2) Виняте з під екзекуції такої кількості ґрунту з приладами господарськими, котра для удержання при життю родини рільника є конечно потрібна (мінімум екзистенції);

3) Заборона екзекуції на субстанцію ґрунту а ограничене екзекуції тільки на дохід з ґрунту;

4) Супротивляємося заведенню неподільности ґрунтів селянських яко средству до витворення маси пролетаріяту рільничого;...

6) Супротивляємося заведенню цла на продукти рільні і всі продукти конечно потрібні до життя, бо се утруднює істнуванє біднійшим верствам, а допомагає тільки до збогачуваня заможних капіталістів; в загалі єсьмо противні всякому протегованю богатирів і капіталістів на шкоду бідних верстов.

III. Реформи в публичній господарці скарбовій.

1) Жадаємо, щоби через ограничене видатків на мілітаризм і відданє як найбільше діл адміністраційних в руки самих горожан, заведено як найбільшу ощадність ві всіх видатках публично-державних і тим способом улєкшено тягар біднійшим верствам і усунєно всі ті міри фіскалізму, що спиняють економічний поступ особливо клас біднійших;...

3) Жадаємо, щоби правительство причинювалося до економічного піднесеня краю — через регуляцію рік, охорону лісів, підпомаганє мас робучих, а не капіталістів і визискувачів.

б) В справах політичних

І. Зваживши, що руско-українській радикальній партії приходить ся поперед усього працювати в рамках Австрії, ми в общедержавних справах політичних будемо йти солідарно з усякою партією, котра змагати буде до отсих реформ політичних:

1) Заведєнє загального, безпосередного, тайного голосованя і усунєна всяких привілеґій політичних одних станів над другими, остаточно через знесенє курій виборчих при виборах до всяких репрезентацій державних, краєвих, повітових і громадських. Під правом голосованя розуміємо активне і пасивне право вибору. Право те повинно бути признанє як мущинам так і жєнщинам;

2) Реформа теперішного мілітаризму в такий спосіб, щоби виобразуванє військове сталося ділом школи, щоби війська постійні були знесені і натомість заведєнє людове ополченє та щоби Австрія як найдіяльнійше виступила в сучасних змаганнях до усунєня війн, в роді судів мирових міжнародних, розвою права міжнародного, зав'язуваня правдивих союзів мирових і т. і;

3) Запанованє у внутрішній політиці Австрії правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в як найкрасшім

культурнім і національним розвою провінцій і народностей і в задоволюванню всіх їх жадань, котрі змагають до сеї цілі;

4) Рішуча боротьба з усякими обмеженнями свободи одиниць, корпорацій, провінцій і народностей в заспокоюванню своїх матеріальних і духових потреб; боротьба, особливо через знесення всяких законів виємкових, з усякими реакційними, експлуататорськими і антигуманними змаганнями чи то одиниць, корпорацій, чи цілих систем урядових,

5) Популяризація юрисдикції через віддані справ дрібніших карних і цивільних до компетенції судів громадських, розширене атрибуції судів присяжних на всі важніші проступки і провини, знесення цензу при виборі судів присяжних і поручення вибору головної лїсти громадам, заведення як найкоротшої процедури усної в справах цивільних, безплатний вимір справедливості і відвічальність урядників за всяке порушення законів під час урядування — перед судом присяжних.

II. Зваживши, що руско-українській радикальній партії приходить ся працювати головню в східній Галичині ми в справах краєвих будемо йти солідарно з усякою партією чи групою, котра змагати буде до отсих реформ краєвих;

1) Як найширший розвій автономії краєвої так, щоби всі життєві справи краю були поладжувані в самім краю;

2) Усунення централізму і бюрократизму в справах автономічних і адміністративних і запевнене горожанам як найбільшого безпосереднього впливу на хід усіх справ адміністрації автономної і державної.

III. Зваживши, що розвій має народних можливий тільки на ґрунті національній, руско-українська радикальна партія в справах національних змагати буде до піднесена почуття національної самосвідомості і солідарності в масах усього руско-українського народу, через літературу, збори, зїзди, товариства, демонстрації відчити, печать і т. і.

в) В справах просвітних, руско-українська радикальна партія, вважаючи на те, щоби здобутки позитивної науки сталися власністю цілого народу, домагає ся:

а) Що до організації просвіти:

1) Цілковито безплатної науки по школах народних, середніх і університетах;

2) Організації державної публичної помочи для доставлення спроможности образуватися незаможним класам суспільним;

3) Можности користання з науки в школах народних, середніх і університетах для всіх без різниці пола.

4) Підвиспшення видатків на просвіту в загалі, а просвіту народну особливо.

б) Що до самої науки:

1) Переміни теперішньої системи шкільної з тим, щоби школи народні були уладжені в напрямі реальнім і подавали знане, більше відповідне вимогам життя громадского;

2) Переміни теперішньої системи шкільної в тім напрямі щоби розширено обсяг наук природничих, а обмежено класицизм по середних школах, щоби подавано здобутки позитивної науки і по питанням суспільним та природничим;

3) Усунена з науки шкільної всякого догматизму.

Не обмежаючися на науку шкільну, руско-українська радикальна партія буде старатися популяризувати здобутки позитивного всесвітнього знання, особливо наук про справи соціальні та економічні.

У Львові, 6 н ст. жовтня 1890.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. [Б.м.]. Сучасність, 1983. Т.1. С. 9–13.

PROFESSION DE FOI МОЛОДИХ УКРАЇНЦІВ

*(Читане на Тарасові роковини 1893 р.
в університетському місті на Україні)
(Витяг)*

Знаючи сучасний стан і рух української молодіжки по багатьох містах широкої Вкраїни, стежучи по змозі за рідною літературою, що має своїм осередком Галичину, і уважаючи на попередній, так званий, українофільський рух, ми молоді Українці, порадивши ся і погодивши ся поміж себе, поклали привселюдно в коротких словах висловити наші погляди і взагалі наше

Наука й життя Вкраїнського народу доводять нам, що Україна була, єсть і буде завсіді окремою нацією, і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу.

Національна праця існує скрізь, де єсть нація; але як дужий, нормальний чоловік користуєть ся з свого здоров'я, так і вільна нація користуєть ся з усіх своїх духових сил. Де-ж націю пригнічено, де їй заборонено користувати ся з своїх духових сил і коли в неї не зовсім ще убито духа, то вона почина протестувати проти такого насильства над її живою істотою. З'являєть ся національне питання й національні змагання. Нестемнісінько так, як і кожна поодинокa людина протестує, коли заслонюють їй сонця

світло, коли не дають для неї широкої волі особи, коли силою нищать її живого духа.

Україна під гнетом; і після закону людської психології вона підіймає свій національний прапор. Тим ми, як діти України, як сини свого народу єсємо націоналами і перед усім дбаємо о те, щоб дати своєму народови волю національну. Скоро Україна добуде сю волю, зміст національного прапору сам собою перемінить ся, бо людскість поступає і довічні ідеали чергують ся....

Українофільський рух починало багато, та не багато затримало ся людей на високості ідеї. Багато залежало се від тих тяжких обставин, що серед їх довело ся розвивати ся нашому національному рухови. Український нарід хоч і мав у собі такі основи, що відразу міг поставити на певний цілком нормальний ґрунт ідею культурно-національного відродження України, але у починаючих не було такої сили, щоб перемогти сі обставини, щоб відразу стати ся вкраїнською інтелігенцією, щоб зараз же збудувати і літературу і науку і всі інші здобутки культурного життя, щоб фактами і своєю істотою довести істновання Українців, яко окремої самостійної нації. От як би разом з ґенієм і апостолом слова Тарасом, з'явив ся у нас ґеній в політиці, то певна річ, він би показав інший шлях і усі-б пішли тим шляхом Тоді-б Україна, принаймні що до своєї культури, зараз би не залежала від сьогочасних обставин Але Кирило-Методієвське брацтво далеко не передбачало. Костомарів повів се брацтво справді в Україну, але не просто, не навпростець, а манівцями проз усю Московщину і за ним сім далеким і непевним шляхом пішло багато народу.

Не будемо довго спиняти ся тут на українофільстві. Що ми-нуло, те не вернеть ся. Скажемо коротко українофільство показало нам і цілому світови, що існує і нидіє якийсь зневолений, зрабований нарід, що зветь ся Українцями, воно поставило нашу ідею на науковий міцний ґрунт, воно стало підвалиною сучасних Українців. В сім його історична заслуга.

З усього, що досі сказано впливає й програма нашої практичної діяльності В словах її може й немає нічого нового, але тут нове те, що ми робимо власне в такому напрямі як далі висловлюємо.

Для нас свідомих Українців єсть один українсько-руський народ Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу і, аби була у нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї, духа розірвати на два шматки не можна, як нічим не можна спинити Дніпрової течії. Вона завсіди спинить ся у морі, які-б перепони не були.

Бажаючи поставити свою справу незалежно від російських обставин, ми осередок ваги нашої культурно-політичної справи переносимо в Галичину й користуємося з Австрійської конституції. Визнаючи широку критику нашої справи, ми не визнаємо партійної сварки й ворогування на Російській Україні. Бо з одного боку партії мають розумну підставу тільки там, де є політична воля слову й ділові і ми-б дуже бажали й раділи, як би у Галичині, коли це можливо, не було партійної розтрати, бо вона зменшує продуктивність наших сил...

Виховуючи свої діти, кожен свідомий Українець повинен вживати української мови, якої мови викладової з початку вчення, а як дитина піде до офіційної школи, вчитися української мови, історії, літератури дома окремо, щоб діти наші були вже стихійними Українцями...

Маючи-ж на увазі, що виховання найголовніше виробляє людей, ми дбаємо і будемо дбати про те, щоб узяти до своїх рук виховання й освіту на Україні, забираючи собі й пособляючи іншим Українцям забирати посади всякі, з яких можна впливати на просвіту, повертаючи її на український ґрунт. З усього, що досі було сказано, сама собою випливає й максимальна програма для нашої діяльності...

Ми бажаємо такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите задоволення усім моральним, просвітним, соціальним і політичним потребам Українського народу.

Досягаючи цього, мусимо працювати в дусі такого на моральному й науковому ґрунті заснованого ідеалу людського ладу, в якому немає місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація в ряд з усякою другою, користується однаково рівним правом. Через це ми маємо бути цілковитими прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля.

В справах соціально-економічних працюватимемо в дусі такого ладу, в якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце цілоросійській національній родині, що складається з рівних проміж себе правом, можливо однаково забезпечених, національно свідомих братів працівників.

В справі релігійній, якої в справі особистого сумління мусить панувати серед нас абсолютна толеранція, в справах відносин до інших націй ми будемо стільки толерантні, скільки наші сусіди й колоністи на нашій землі будуть толерантні до нас. Працюючи у цьому напрямку, ми єднаємося з усіма іншими

пригніченими націями в Росії, щоб гуртом боронити ся проти асиміляційних заходів і гуртом добувати волю. Єднаємо ся і з поступовими московськими гуртками не ворожими вкраїнству, але-ж ніколи не мішаючи ся проміж себе, а неодмінно, скрізь і завсіди мусимо ставати, яко виразно вкраїнська нація на федеративних основах повної реальної рівноправності, а коли поталанить в Росії на конституцію то, щоб про реальну рівноправність нашого народу, яко самостійної нації, не було ані найменшого змагання.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. [Б.м.]
Сучасність, 1983. Т.1. С. 19–25.

БАЧИНСЬКИЙ Ю. УКРАЇНА IRREDENTA (ПО ПОВОДУ ЕМІГРАЦІЇ) СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ СКІЦ.

(Витязь)

Отже ставовище, яке займе Україна взглядом Польщі, таке саме становище буде мусіла зняти вона і взглядом Великоруси. Як проти Польщи, так і проти Великоруси буде вона мусіла виступити до бою; проти обох тих націй, буде мусіла добивати ся політичної відрубности, політичної самостійности. Самостійність політична України, то *conditio sine qua non* еі економічного і культурного розвою, усліве в загалі — можности еі екзистенції..с. 72.

Мож собі тепер представити, яка тяжка, відчаяна борба жде Україну ; кілька посьвяченя, кілька енергії фізичної і духової прийде ся еі видобути з себе, кілька жертв матеріальних і крови, зложити на жертвеннику вітчизни ! Буде се друга воююча Ірландія. А період сей, найкрасший період жнтя української буржуазії. Україна — для себе ! От і еі девіза. Вільна , велика , політично самостійна Україна, одна, нероздільна від Сяну по Кавказ! — се, еі прапор! с. 74

Але по при борбу з російським абсолютизмом, потреба би вже і від тепер почати тій малій горстці свідомих вже Українців, будити серед української суспільности, о скільки се лише можливо, і думки про політичну самостійність України. Справа та і так, скорше чи нізнійше, мусить вийти на порядок денний, але чим скорше думка та прийме ся серед української суспільности, тим лекшою буде і борба за ню. Се дуже много буде залежати від того, як поставить себе Україна в даній хвили, при вибореню конституції в Росії, в квестії, яка сейчас стане на порядку деннім — в квестії реорганізації внутрішнього устрою Росії. Від становища, яке займуть тоді Українці і від результатів, яких зможуть вони

тоді добути, будуть і залежати лекші чи тяжілі услівя дальшої їх борби о Самостійність політичну України С. 131.

Я к же знова, стоїть справа з борбою о політичну самостійність України? — Одинока партія, що може підняти ся такої борби, то — партія радикальна. Судячи по людях, що входять в склад єї, і по єї теперішній радикальній тактиці політичній, се одинока партія, що в силі розпочати таку борбу, се одинока партія, у котрої суть і потрібні до такої борби завдатки. Питанє лише, чи така борба о політичну самостійність України згодить ся з єї основними економічними принципати і єї культурними змаганнями? Отже — власне, ті єї основні принципи економічні, я к і взагалі єї культурні змагання, не лише що згодять ся, але що більше, єще змусять єї, скорше, чи пізнійше взятись за ту борбу. Без політичної самостійності України неможливе здійснене тих основних бажань єї програми. С. 137

Друкується за: Бачинський Ю. Україна irredenta (по поводу еміграції) Суспільно-політичний скіц. Львів, 1895. 146 с.

ПРОГРАМА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО (НАРОДНОГО) СТОРОННИЦТВА (Українська національно-демократична партія)

(Витяг)

Ми галицькі Русини, часть українсько-руського народу, що мав колись самостійність державну, відтак боров ся віками за свої державно-політичні права, а ніколи не зрік ся і не зрікає ся прав народу самостійного, заявляємо, що остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднав ся з часом в одноцільний національний організм, в яким би загал народу на свою загальну користь орудував всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними.

Змагаючи до тої наконечної мети, а зважаючи на нашу приналежність до австрійської держави, ставимо собі для нашої народної роботи отсю програму: в межах Австрії, в справах політичних змагаємо до того, щоби в австрійській державі територія заселена Русинами становила одну окрему провінцію з як найширшою автономією в законодавстві і адміністрації; тим самим змагаємо до знесення дотеперішних краєвих статутів для Галичини і Буковини, до поділу Галичини на дві части: руську і польську і так само до поділу Буковини на часть руську і волоську, та

до утворення з руських частей Галичини і Буковини одної національної провінції з окремою адміністрацією і окремим національним соймом [...].

Будемо піддержувати, скріпляти та розвивати почуття національної єдності з російськими Українцями та змагати до витворення разом з ними культурно! одноцільности, будемо серед російських Українців піддержувати такі змагання, котрі ведуть до перетворення російської держави з абсолютної і централістичної в державу конституційно-федералістичну, оперту на автономії народностей

Та що до угорської Руси будемо змагати, щоби серед угорських Русинів викликати подібний рух національний, який є між галицькими і буковинськими Русинами, щоби загірті їх до уживання і плекання рідної мови, до борби проти винародовлювання, та до культурної, економічної і політичної діяльності в користь угорсько-руського народу, та в тій цілі будемо нав'язувати з угорськими Русинами тісніші взаємини і будемо старати ся зблизити їх до себе.

*Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914.
Ч. 1. Львів, 1926. С. 327–328*

МІХНОВСЬКИЙ М. **САМОСТІЙНА УКРАЇНА**

Ми визнаємо, що наш нарід тяж перебуває у становищі зрабованої нації.

Отже коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виливатись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духового і досягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишний розцвіт індивідуальности можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальности є метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин.

Отже виникає питання, чи визволення національне можливе для нас?...

Наші суперечники кажуть, що логіка подій, напрям і течія життя з непереможною силою пруть до повного вимирання, до повного винародовлення нашої нації.

Над нами висить чорний стяг, а на йому написано: «Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації?»»

Це не є самі слова: зміст їм відповідає.

Коли в української держави відібрано право бути державою, то поодинокі члени колишньої республіки позбулися усіх елементарних політичних прав людини. Колишній український республіканець має менше прав ніж нинішній найостатніший московський наймит. Правительство чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки наче в завойованій свіжо країні, висмоктує останні сили, висмикує ліпших борців, здирає останній гріш з бідного народу. Урядовці з чужинців обсіли Україну і зневажають той люд, на кошт якого годуються. Непокірливі тубольці погорджуються невимовно, а небезпечні з них засилаються на Сибір. Законами російської імперії зневажається право совісти, погорджується право свободи особистої, гнобиться навіть недоторканість тіла. Колишній протектор української республіки перемінився нині на правного тирана, якому належить право необмежене право над життям і смертю кожного з українців. Царський закон з 17 травня 1876 року валожив заборону на саму мову спадкоємців Переяславської конституції і вона вигнана зі школи й суду, церкви й адміністрації. Потомство Павлюка, Косинського, Хмельницького й Мазепи вже збавлене права мати свою літературу, свою пресу: йому загадано навіть у сфері духовій працювати на свого пана. Таким чином українська нація платить «данину» не тільки матеріальними добрими, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців. І не тільки панує над Україною цар-чужинець, але й сам Бог зробився чужинцем і не вміє української мови. Просвіта занедбана, культура знівечена і темрява панує скрізь по Україні. І через 247 років по Переяславській конституції «вільний і рівний» українець відграв ще гіршу роль ніж колишній ілот, бо в ілота не вимагали принаймні інтелектуальної «данини», бо від ілота не вимагали любови й прихильности до своїх гнобителів, бо ілот розумів свій гніт, українець же тільки відчуває його. Така то є логіка подій і такі її наслідки. І от посеред таких лихих обставин ми зійшлися докупі, ми згромадилися в одну сім'ю перейняті великим болем та жалем до тих страждань, що вщерть наповнили народню душу і — хай навпаки логіці подій ми виписали на своєму прапорі: «Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі».

Чи не захоплюємось ми?

Чи не є цей ідеал наш однією з тих пишних, святих ілюзій, якими живе людськість, на які сподівається та які розпливаються зараз, скоро схочеш їх здійснити?

Може наша пристрасна любов до України підказала нам думку безглузду, безпідставну?

І чи можемо ми надіятися на симпатії широкого суспільства українського?

І, головне, чи здійснення цього бажання буде хосенієм для нашої нації?...

Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули ніколи вже не вернуться. Третя українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Вона віддає себе на служення цьому великому ідеалові і доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна вважається також відповідною, як і боротьба, фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування. Нехай наша історія сумна й невідрадна, нехай ми некультурні, нехай наші маси темні, подурені, ми все ж існуємо і хочемо далі існувати. І не тільки існувати як живі істоти, ми хочемо жити як люди, як громадяни, як члени вільної нації. Нас багато — цілих 30 мільйонів. Нам належить будуччина, бо зовсім неможливо, щоб 1/30 частина усієї людности, ціла велика нація могла зникнути, могла бути задушеною, коли вона спроможна воювати з цілим світом! Ми існуємо, ми відчуваємо своє існування і своє індивідуальне національне «Я». Наша нація у своєму історичному процесі часто була не солідарною поміж окремими своїми частинами, але нині увесь цвіт української нації, по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією: «одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ». Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, через що були в нас і Берестечки і Полтава. Ми відродилися з ґрунту наскрізь напоєного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми висали з молоком наших матерей стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насилья над нами. Як не можна спинити річку, що зламавши кригу на весні бурхливо несеться до моря, так не можна спинити нації, що ламає свої кайдани, прокинувшись до життя. Наша нація ступила на новий шлях життя, а ми

мусимо стати на її чолі, щоб вести до здійснення великого ідеалу. Але ми мусимо пам'ятати, що ми тільки оповіщуємо його силу, ми тільки його післанці. Цей великий — увесь народ український.

Але як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і є партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ця мета — повернення нам прав, визначених Перелславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Наша надія довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція....

Нехай страхополохи та відступники йдуть, як і йшли, до табору наших ворогів, їм не місце поміж нами і ми проголошуємо їх ворогами вітчизни.

Усіх, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога — це доля борців за народну справу. Вперед і нехай кожний із нас пам'ятає, що коли він бореться за народ, то мусить дбати за увесь народ, щоб цілий народ не загинув через його не обачність.

Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!

Друкується за: Міхновський М. Самостійна Україна. Лондон, 1967. 34 с.

ПРОГРАМА УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ

(Витяг)

Прийнято на другому з'їзді УСДРП. Грудень 1905
[...] Українська с.-д. партія перш за все і головним чином вимагає:

1) демократичної республіки — в якій найвища державна влада у всіх міжнародних і тих внутрішніх ділах, що стосуються всієї Російської держави, належить виключно одному виборному законодавчому зібранню народних представників;

2) автономії України з окремою державною інституцією (сеймом), якому належить право законодавства у внутрішніх справах населення тільки на території України;

3) загального, рівного, прямого виборчого права з таємним голосуванням для кожного громадянина старше 20 років; права кожного виборця бути обраним у всяку представницьку

інституцію; пропорційного представництва; плати (удержання) депутатам дворічного парламенту;

4) народного законодавства;

5) виборності і відповідальності чиновників, права для кожного громадянина притягти до суду всякого чиновника за його незаконні вчинки по службі, звичайним судовим порядком, минувши безпосереднє начальство чиновника;

6) права кожної нації на культурне і політичне самовизначення;

7) широкого самоврядування (автономії) місцевого і крайового для всього населення держави;

8) необмеженої свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків (забастовок);

9) недоторканності особи, житла і листування;

10) права вільного переїзду, знищення паспортів, повної волі промисловості і розпорядження своєю власністю;

11) знищення усяких привілеїв класів, верств (сословій), походження, статі, релігії й нації;

12) рівноправності всіх мов у школах, судах, у крайових, громадських і державних інституціях;

13) проголошення релігії ділом кожного громадянина;

14) виборності і незалежності суддів; суду присяжних, знищення всіх виключних і спеціальних суддів, безплатного судопроїводства та юридичної допомоги;

знищення смертної кари, досмертного ув'язнення (замкнення в тюрму) і умовного осуду; матеріального забезпечення усім безвинно обвинуваченим, засудженим і арештованим;

15) заміни постійного війська народною міліцією;

вирішувати питання про війну і мир має право тільки народне представництво, а міжнародні конфлікти (сутички) — третейський суд;

16) безплатного обов'язкового світського, загального і професійного навчання для всіх дітей до 16 років; їжі, одежі і підручників — безплатно для всіх бідних; передачі всієї народної освіти на Україні Українському сеймові; відповідного числа шкіл для кожної нації;

17) знищення непрямих (косвених) податків; заведення прогресивного податку на доходи і спадщину^...>

Резолюція про автономію України.

Беручи до уваги:

1) що процес економічної централізації є тільки один бік економічного розвитку, а другий бік є економічна децентралізація, котра веде за собою політичну децентралізацію;

2) що політичні реформи прилагоджуються до індивідуальних, економічних, побутових і культурних особливостей кожної нації;

3) що демократизація державного ладу потребує децентралізації законодавства, адміністрації і суду;

4) що в інтересах знищення, наскільки це можливо в капіталістичному громадянстві, національного гніту, потрібно передати всі питання, в яких виявляються національні пригноблення до рук зібрання представників національно-територіальної одиниці, другий черговий з'їзд У.С.-Д.Р.П. для розвитку класової боротьби і продуктивних сил України приймає в свою програму домагання автономії України із законодавчим сеймом в ділах того населення, що живе на території України.

Примітка. Україну з'їзд визнає тільки в етнографічних межах. [...]

Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. - К., 1992. - С.9-10, 12.

ПРОГРАМА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПАРТІЇ

(Витяг)

1906 р.¹

Українська Народня Партія єсть партія робітницької маси українського народу; єсть партія Українського мійського і сільського пролетаріата.

Усіх Українців, хто виробляє, продукує, хто жиє з власної праці, усіх, кого визискують і кривдять: робітників фабрик і заводів, сільських і мійських, робітників, ремісників, робітників транспорту і торгівлі, робітників інтелігентних фахів, хліборобів наймитів і тих, хто робить на власному ґрунті але без наймової праці, усіх їх має об'єднати Українська Народня Партія для боротьби з пануючими, гнобленими і визискуваними.

Українська Народня Партія визнає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи, знищити визиск, безправ'є, знищить сучасний устрій, збудований на насиллі, примусі нерівності і панованні.

Цей ідеал такий: взагалі знаряддя виробу, фабрики і заводи на землі, оселеній українським народом, мусять належати Українцям робітникам, а земля (рилля) -Українцям-хліборобам.

¹ Дата опублікування.

1. Головні завдання Української Народньої Партії – просвітити, освідомити Українців–робітників і хліборобів з боку розуміння їх національних і класових інтересів.

2. Зорганізувати освічений і свідомий своїх інтересів український пролетаріат у Всеукраїнський союз Українців–робітників.

3. З'організувати так само Українців–хліборобів у Всеукраїнський союз хліборобів–Українців.

Необорна спільна сила з'єднаних українців–робітників і селян учинить захват політичної влади на Україні, знищить визиск, насилле, нерівність і утворить непідлеглу Україну–Республіку вільних працюючих людей.

Аби досягнути своїх завдань, Українська Народна Партія лічить необхідним і доконечним: Українці–робітники мають свої організації економічного і політичного характеру, мають свої каси і свій програм діяльності. Так само і хлібороби.

Українським робітникам¹ членам великого 30 мілі-онного народу, цілком не до речі виступати без своєї власної фізіономії, в російських робітницьких організаціях і служити покірною масою для виконання при-казів московських чи петербургських робітницьких організацій. Так само не до речі складати партію, яка б була хвостом, причепою російських² робітницьких партій.

Українські робітники складають свою незалежну робітницьку партію, яка в своїй діяльності не підлягає ніяким обмеженням і контролю, бо знають, що тільки свої власні організації, своя власна робітницька партія, можуть оборонити інтереси українського пролетаріата; що тільки свої власні організації дадуть українському пролетаріату політичну і економічну силу, яка забезпечить його від утисків і визиску. [...]

Свідомому робітнику–Українцю зовсім не секрет той факт, що робітники і селяне–поляки хочуть захватити політичну владу на своїй землі, Москалі на своїй, Літовці на своїй. Свідомий Українець–Робітник знає, що ніхто не прийде, аби захватити політичну владу на Україні, — віддати потім її до рук українського пролетаріата. Свідомий Українець робітник знає, що визволене українського пролетаріата єсть справа самого українського пролетаріата і нікого більше.[...]

ВІЛЬНА НЕПІДЛЕГЛА САМОСТІЙНА РЕСПУБЛІКА — УКРАЇНА РОБОЧИХ ЛЮДЕЙ

[...] Ми визнаємо тільки добровільні федерації народів; се значить добровільні федерації уже свободних народів. Росія, Австрія, Германія і інші, де рядом з пануючими живуть десятки

² * Руський, Росіянин, Москаль — це назви мають тож саме значіння. — Примітка док.

зневолених націй, мусять поперед розпастиись; федерації потім коли і зложаться, то зовсім не в межах сучасних держав, а в залежності од інтересів кожної нації. Можуть бути федерації українців і чехів, поляків і руських і т.д.

Треба пам'ятати: аби два, чи більш народів жило в згоді та любови, треба:

1. Аби вони користали рівними правами.

2. Аби оден нарід другому не тільки не перешкоджав, а помагав досягти його цілі.

Коли сего нема, — нема ніякої рації народам жити вкупі.

Таких ідеальних спілок зараз нема. Коли спілки і складались, то дужий нарід при нагоді підгортав слабшого.

Приклади: Річ Посполіта-Українсько — Літовсько-Польська Унія, Українсько-московська 1654.[...]

Ясно, що для України Російской вигідніше сама вузька автономія, як теперішнє безправє, як централізоване управління з Петербургу, коли податки з України повертаються на усе, тільки не на українців.

Ідучи до повної незалежносте українського народа, до здобуття останнім права повного самопризначення, ми підпіраємо і автономні вимоги українських партій. Але аби автономія була не фіктивною, а дійсною, треба:

Аби автономний український парламент, вибраний вселюдним рівним, прямим і тайним голосуванням, відав податкову справу, адміністрацію, суд і школу України, господарство края; аби українець відбував службу на Україні.

Така автономія України дасть змогу українському пролетаріату швидче зрозуміти своє національне і класове становище, швидче просвітитись, з'організуватись, аби, скинувши ярмо національне — рішучо і безповоротно подужати капітал.

Аби позбутись бюрократичної централізації, яка єсть ворог свободи взагалі, Самостійна Республіка України будучини, мусить бути спілкою вільних і самоуправних українських земель, що різняться умовами життя: такі - Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжє, Кубань, Чорноморіє, Полісся, Галичина і т.д.

Будуємо і боремося за Самостійну Україну зовсім не для того, аби в їй панували капіталісти, хоч і українські. Весь час боротьби не забуваємо, що єдине соціалістичний ідеал може остаточно задовольнити український пролетаріат і взагалі працюючий український люд.

Самостійна Україна буде республікою вільних людей, свободних від гніту і експлуатації, республікою людей свободної праці.

Тема 3

«Україна в огні і революції»: Відродження державності українського народу у першій чверті XX ст.

Мета: Розкрити хід та особливості боротьби за українську державність під час революційних подій 1917 — 1921 рр.

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Утворення Центральної Ради та державотворчі процеси в Україні у березні 1917 — квітні 1918 року. Проголошення чотирьох універсалів.
2. Боротьба за українську державність: національний і соціальний аспекти (1918–1921 рр.).

Лютнева революція 1917 р. в російській імперії та її вплив на Україну. Падіння монархії в росії. Тимчасовий уряд: склад і політика. Активізація демократичних та соціалістичних рухів.

Українська революція. Утворення Української Центральної Ради (УЦР): від громадської організації до національного парламенту. Всеукраїнський національний конгрес. Генеральний секретаріат. Універсали УЦР: від автономії до самостійності. Проголошення I Універсалу та його сприйняття українським народом. Причини проголошення

II Універсалу. Виступ самостійників, як реакція на II Універсал.

Утворення Української Народної Республіки (УНР). Стосунки з Тимчасовим урядом. Боротьба політичних організацій за вплив на армію та населення. Формування українського війська: здобутки і прорахунки.

Більшовицький переворот у Петрограді та його наслідки для України. Перша російсько-українська війна. IV Універсал (січень 1918 р.): проголошення державної незалежності УНР. Бій під Крутами. Берестейський мирний договір між УНР і державами Четверного союзу. Вступ німецьких та австро-угорських військ на територію України.

Кримськотатарський національний рух. Кримський похід Армії УНР.

Здобутки і прорахунки Центральної ради. Конституція УНР.

Українська Держава (Гетьманат Павла Скоропадського). Прихід до влади гетьмана та особливості формування нового уряду. Основні напрямки внутрішньої політики: соціально-економічна сфера, зміни в законодавстві, реформи в галузі освіти, науки, культури, формування армії та відновлення козацтва. Основні вектори зовнішньої політики: пріоритетні напрямки (Австрія, Німеччина), відносини з країнами сусідами Польща, Румунія), особливості відносини з Кримом, Кубанню, Доном.

Антигетьманська опозиція: повстання проти австро-німецьких військ і гетьманату восени 1918 р. Зречення влади гетьманом.

Відновлення УНР. Внутрішня та зовнішня політика Директорії. Друга російсько-українська війна на початку 1919 рр. та окупація УНР більшовиками та білогвардійцями. Перший та Другий «зимові

походи» військ УНР та її наслідки. Залучення Польщі до війни з росією. Переговори з Ю.Пілсудським. Варшавська угода та її наслідки.

Феномен отаманщини. Нестор Махно та його взаємовідносини з українським урядом. Селянські республіки (Холодноярська республіка, Республіка Гуляйполе та ін.).

Квазідержавні більшовицькі утворення (радянська УНР, Донецько-Криворізька, Одеська радянські/советські республіки) як знаряддя експансії більшовицької росії в Україні.

СЕМІНАР

Українська революція: розпад імперій, державотворення на західноукраїнських землях та формування нації (1917–1921 рр.)

пропоновані питання

1. Розпад імперій та українське державотворення на західноукраїнських землях (1918–1921 рр.). Українсько-польські відносини.
2. Міжнаціональні відносини та формування політичної нації в Україні (1917–1921 рр.).

рекомендована література

- Верстюк В. Українська Центральна Рада: період становлення.
- Верстюк В. Склад і структура Української Центральної Ради
- Гай-Нижник П. Акт Злуки УНР і ЗУНР: втілення і крах ідеалу Соборної України. Історичний календар 2010. Вип.13. К., 2009. С.17–27.
- Гай-Нижник П. ЗУНР — 30 УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). Київ, 2018. 146 с.

- Гошуляк І. Проблеми соборності українських земель у добу Центральної ради
- Млиновецький Р. Нариси з історії Українських Визвольних Змагань 1917–1918 рр. Б.м. (Чужина), 1970. 568 с.
- Ресент О.П. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміка соціальних процесів. К., 1994. 39 с.
- Ресент, О. П. Павло Скоропадський: історичний нарис. Київ: ВД «Альтернативи», 2003. 304 с.
- Осауленко Л. М. Гетьман України Павло Скоропадський 29 квітня 1918 року 14 грудня 1918 року . Кн.1 / Л. М. Осауленко, В. Д. Засекін. Луцьк: [б. в.], 2003. 590 с.
- Павло Скоропадський — останній гетьман України: збірник наукових праць /Український інститут національної пам'яті; ред. В. Ф. Солдатенко. Київ: Пріоритети, 2013. 310 с.
- Яблонський, В. Формування та трансформація політичного режиму Директорії УНР наприкінці 1918 — 1919 рр. Київські історичні студії, (1 (16), 2023,. С 73–83.
- Скоропадський П. Спогади. Кінець грудня 1917–грудень 1918 р. Київ–Філадельфія, 1995 р., 492 с.
- Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. — Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р.
- Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. — Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р.

додаткові електронні ресурси

- Гай–Нижник. П. Особистий сайт.
- Diasporiana Електронна бібліотека.
- Державна архівна служба України.
- Електронна бібліотека «Україніка».
- Інститут історії України Національної Академії Наук.
- Інститут всесвітньої історії НАН України.
- Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

Під час відповіді на перше питання потрібно охарактеризувати ключові події та процеси, що призвели до краху імперських режимів у Центральній та Східній Європі та зародження незалежних

держав, зокрема Української Народної Республіки на західноукраїнських землях. Перш за все, необхідно визначити передумови розпаду монархічних режимів, зокрема порівняти процеси краху Австро-Угорської та російської імперій, звертаючи увагу на спільні чинники та відмінності. Це дасть можливість кращого розуміння загальноєвропейського контексту.

Далі слід проаналізувати утворення Української Національної Ради як політичного центру західних українців. Окрему увагу необхідно звернути на події «Листопадового зриву» у Львові та проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Це дозволить дати пояснення внутрішнім рушійним силам та зовнішнім обставинам, що сприяли появі нової держави.

Також варто розкрити причини та наслідки польсько-української війни, яка стала випробуванням для ЗУНР. Обов'язково охарактеризувати діяльність Галицької армії та її роль у цій боротьбі. Важливо розкрити значення Акту злуки УНР і ЗУНР 1919 року, проаналізувавши його ідеологічне та практичне значення. Важливо розглянути ключові військові операції, такі як Чортківська наступальна операція («Чортківська офензива»), а також трагічний етап «Трикутника смерті». Необхідно дати пояснення суті Варшавської угоди 1920 року, проаналізувавши її здобутки і втрати для українців.

Крім того, важливо охарактеризувати події, пов'язані з Буковинським народним віче 3 листопада 1918 року та подальшою окупацією краю румунськими військами. Насамкінець, розкрити обставини окупації Закарпаття Чехо-Словаччиною, завершуючи огляд долі українських земель, що перебували під владою Австро-Угорщини.

Під час відповіді на друге питання варто охарактеризувати динаміку міжнаціональних відносин на теренах України в період Української революції 1917–1921 років. Особливу увагу необхідно звернути на зусилля українських урядів щодо залучення до українського державотворення представників інших етносів. Це дасть змогу розкрити прагнення до формування модерної української політичної спільноти громадян, об'єднаних приналежністю до України як спільної батьківщини.

В рамках цього аналізу важливо охарактеризувати ставлення іноетнічних груп населення в Україні до української державності. Це дозволить дати пояснення як підтримці, так і опору українській національній ідеї з боку різних національних меншин. Паралельно слід проаналізувати стратегію боротьби більшовиків за владу та їхню мету відновлення росії в імперських кордонах, що суперечило українським національним прагненням і впливало на позицію національних меншин.

Окремо варто звернути увагу на творення основ української політичної нації за участі представників інших етносів. Розкриваючи зміст та значення Універсалів, Конституції УНР, Закону УНР «Про національно-персональну автономію», проаналізувати його як важливу спробу реалізації ліберальних демократичних ідеалів. Також необхідно охарактеризувати національну політику гетьманського уряду Павла Скоропадського і Директорії, порівнявши їхні підходи. Насамкінець, звернути увагу на питання іноетнічних груп населення у Західноукраїнській Народній Республіці (ЗУНР), давши пояснення особливостям їхньої інтеграції або протистояння в умовах складного етнополітичного ландшафту.

Ключові дати

- **1914 – 1918 рр.** – Перша світова війна, в якій українці були розділені між двома воюючими блоками.
- **1917 р., 8–16 березня** — Лютнева революція і падіння монархії в російській імперії.
- **1917 р., 17 березня** — створення Української Центральної Ради (УЦР) на чолі з М.Грушевським.
- **1917 р., 19–21 квітня** — Всеукраїнський національний конгрес.
- **1917 р., 23 червня** — I Універсал Центральної Ради.
- **1917 р., 28 червня** — створення Генерального Секретаріату на чолі з В.Винниченком.
- **1917 р., 16 липня** — II Універсал Центральної Ради.
- **1917 р., 17–22 липня** – виступ самостійників на чолі з М.Міхновським.
- **1917 р., 7 листопада** — більшовицький переворот у Петрограді на чолі з В.Леніним.
- **1917 р., 20 листопада** — III Універсал ЦР. Проголошення УНР.
- **1917 р., грудень – 1918 р., березень** — Перша російсько/советсько-українська війна.
- **1917 р., 25 грудня** — проголошення в Харкові більшовицької квазідержави «радянської УНР».
- **1918 р., 22 січня** — IV Універсал Центральної Ради. Проголошення незалежності УНР.
- **1918 р., 29 січня** — бій під Крутами.
- **1918 р., 8 лютого** — окупація Києва більшовицькими військами.
- **1918 р., 9 лютого** — підписання Берестейського мирного договору між УНР і державами Четвертного союзу.
- **1918 р., 29 квітня** — ухвалення проекту Конституції УНР («Статут про державний устрій, права і вольності УНР»).
- **1918 р., 29 квітня** — Всеукраїнський хліборобський з'їзд. Проголошення Павла Скоропадського гетьманом Української держави.
- **1918 р., 18 жовтня** — утворено Українську Національну Раду на Галичині.
- **1918 р., 1 листопада** — українське національне повстання у Львові, «Листопадовий зрив».
- **1918 р., 3 листопада** — Буковинське віче.
- **1918 р., 11 листопада** — падіння монархії в Австро-Угорській імперії.
- **1918 р., 13 листопада** — у Львові проголошена Західноукраїнська народна республіка на чолі з Є. Петрушевичем, прийнято Тимчасовий Основний Закон ЗУНР.

- **1918 р., 14 листопада** — утворення Директорії на чолі з С.Петлюрою.
- **1918 р., 27 листопада** — відкриття Української Академії наук (УАН) на чолі з В.Вернадським, з 1921 р. — Всеукраїнська Академія наук, з 1936 р. — Академія наук УРСР, з 1994 р. — Національна Академія наук України.
- **1918 р., 18 грудня** — відновлення УНР під керівництвом Директорії.
- **1919 р., 22 січня** — проголошення в Києві Акту Злуки УНР і ЗУНР.
- **1918 р., листопад – 1919 р., квітень** — Друга російсько/советсько-українська війна.
- **1919 р., 5 лютого** — більшовики вдруге взяли Київ.
- **1918 р., листопад – 1919 р., липень** – польсько-українська війна.
- **1919 р., 8 квітня** – Закон ЗУНР «Про громадянство та правовий статус чужинців».
- **1919 р., 7-28 червня** – «Чортківська офензива».
- **1919 р., 25 червня** – Верховна Рада Антанти (на Паризькій мирній конференції) дозволила Польщі тимчасово окупувати Східну Галичину до річки Збруч.
- **1919 р., 16-17 липня** – перехід УГА та уряду ЗУНР за Збруч.
- **1919 р., 30 серпня** – спроба об'єднаного війська УНР і ЗУНР звільнити Київ.
- **1919 р., грудень — 1920 р., травень** — Перший Зимовий похід Армії УНР на чолі з М.Омеляновичем-Павленком.
- **1920 р., 21 квітня** – Варшавський договір між УНР та Польською республікою для спільної боротьби проти більшовицької росії.
- **1920 р., 25 квітня – 1920 р., 12 жовтня** — радянсько-польська війна.
- **1921 р., 18 березня** — Ризький мирний договір між Польщею і радянською росією, офіційне міжнародне визнання захоплення Польщею Східної Галичини.
- **1921 р., жовтень-листопад** — Другий Зимовий похід Армії УНР на чолі з Ю.Тютюнником.

Ключові поняття

- **Акт Злуки** – документ про об'єднання УНР і ЗУНР в єдину державу, проголошений 22 січня 1919 р.
- **Брест-Литовський (Берестейський) мирний договір 1918 р.** — підписаний 09.02.1918 р. представниками УНР і державами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією).

- **Галицька армія** — назва збройних сил Західноукраїнської Народної Республіки (з липня 1919 р. — Українська Галицька армія).
- **Генеральний Секретаріат** — державний орган виконавчої влади (уряд) УНР, створений 28 червня 1917 р., очолив заступник голови УЦР В.Винниченко.
- **Директорія Української Народної Республіки (УНР)** — колегіальний орган державної влади, який очолював Українську Народну Республіку після повалення Гетьманату Павла Скоропадського, діяла з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року.
- **Державний центр УНР в екзилі** — керівний орган УНР у вигнанні
- **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)** — українська держава, проголошена на українських землях, які входили до Австро-Угорської імперії, діяла з 13 листопада 1918 року до 8 грудня 1919 р.
- **Збройний виступ «самостійників»** — виступ українського полку ім.П.Полуботка і «самостійників» на чолі з М.Міхновським проти II Універсалу, з настійною вимогою до Центральної Ради проголосити самостійність України.
- **Інтервенція** – це насильницьке втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави, що порушує її суверенітет і територіальну цілісність.
- **Квазідержава (маріонеткова держава)** – це термін, що використовується для опису політичного утворення, яке має деякі зовнішні ознаки суверенної держави (територія, населення, уряд), але якому бракує повної міжнародної легітимності, суверенітету або ефективного контролю над своєю територією. Часто такі утворення залежать від зовнішньої підтримки або існують в умовах конфлікту.
- **«Лінія Керзона»** — умовна назва кордону, який мав бути встановлений у 1919 р. між Польщею та Україною. Сьогодні державний кордон між Польщею і Україною проходить майже по цій лінії.
- **Листопадовий зрив (Листопадова революція або Листопадовий чин)** – це військовий переворот, здійснений українськими військовими у Львові в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 року. Ця подія стала ключовим моментом у проголошенні та зародженні ЗУНР.
- **Лютнева революція в росії** — демократична революція 8-16 березня (за ст.ст. в лютому) 1917 р., яка привела до повалення російської монархії і влада перейшла до рук Тимчасового уряду і Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів (встановлено двовладдя).

- **Національна революція** – складний суспільно-політичний процес, що поєднує в собі елементи національно-визвольної боротьби (спрямованої на здобуття національного суверенітету, створення або відновлення власної держави) та соціально-політичних перетворень (спрямованих на зміну існуючого суспільного ладу, встановлення нових політичних та економічних відносин, демократизацію суспільства).соціалізм
- **Національно-територіальна автономія** – це форма самоврядування, за якої певна територіальна одиниця (регіон, область, республіка тощо) у складі унітарної або федеративної держави має спеціальний правовий статус, що надає їй право на самостійне вирішення певних питань, пов'язаних з інтересами національної (етнічної) більшості, яка там проживає.
- **Отаманщина** – це масове явище неконтрольованого збройного повстанського руху, очолюваного місцевими лідерами (отаманами), які діяли незалежно або лише номінально підкорялися центральній владі, часто переслідуючи власні, а не загальнонаціональні інтереси.
- **Політична нація** – це концепція, яка визначає націю не стільки через спільне етнічне походження, мову чи культуру (хоча ці елементи можуть бути присутніми), скільки через спільну громадянську ідентичність, спільні політичні цінності, лояльність до держави та її інститутів, а також усвідомлення спільної історичної долі та майбутнього.
- **Тимчасовий уряд** — центральний орган росії в 1917 р., сформований після Лютневої революції. Тимчасовим називався тому, що мав діяти до скликання Установчих зборів.
- **Трудовий конгрес** – вищий законодавчий орган УНР часів Директорії.
- **УГА** – Українська Галицька Армія, збройні сили ЗУНР.
- **Українізація** – процес впровадження української мови та культури в усі сфери суспільного життя
- **Українська Держава** — це офіційна назва державного утворення, яке існувало на території України з 29 квітня по 14 грудня 1918 року. Цей період відомий також як Гетьманат Павла Скоропадського, що відсилає до традицій козацької державності.
- **Українська Народна Республіка (УНР)** — українська держава, яка була проголошена III Універсалом Центральної Ради 20 листопада 1917 р. у складі російської федерації. Проіснувала з перервами до листопада 1920 р.
- **Українська Національна Рада** – представницький і законодавчий орган Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).
- **Українська Центральна Рада** — громадсько-політична організація, утворена в березні 1917 р. з представників різних політичних, громадських, наукових і культурних осередків з метою

домагання «територіальної автономії України з державною українською мовою». Після проголошення УНР виконувала роль вищого законодавчого органу – парламенту.

- **Універсал** – офіційний документ – звернення Центральної Ради до народу, що мав силу закону.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Відозва Української Центральної Ради до українського народу

(9 березня 1917 р.)

Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому людові, всім поневоленим націям Росії.

Настав час і Твоїї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя, після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше, Український тридцятипятимільонний Народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів можутьною рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю.

Впав царський уряд, а тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори (Учредительное Собрание) на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права.

Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос Твій, справжня воля Твоя.

До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які тобі природно належать, і які Ти повинен мати. Великий Народе, сам хазяїн на Українській землі.

А в найближшій часі права на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоєм, але рішуче, домагайся, Народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український!

Селяни, робітники, салдати, городяне, духовенство і вся українська інтелігенція!

Додержуйте спокій: не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад в житті, але разом, щиро й уперто беріться до роботи: до гуртовання в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український Національний Фонд і вибірайте своїх українських людей, на всі місця — Організуйтеся!

Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй Землі.

Народе Український!

Перед Тобою шлях до нового життя.

Сміливо ж, одностайно йди на той великий шлях в ім'я щастя свого і щастя будучих поколінь Матері України, могутньою рукою твори своє нове вільне життя.

Українська Центральна Рада.

Київ, року 1917, березня 9.

*Джерело: Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т.
— Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. С.38-39*

І УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

до українського народу, на Україні й по за Україною суцього (витяги)

Народ Український!

Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сіл, від фабрик, від солдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права та вольності.

Твої, народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні українські збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас кращі.

...Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили російському Тимчасовому правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб російське правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб центральне російське правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від центрального російського правительства, себто вибраним нами комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші центральне російське правительство одкинуло.

...І тепер, народі український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове російське правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

...Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

...Народі український! В твоїх руках доля твоя. В сей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ, народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено у Києві. Року 1917, місяця червня (іюня), числа 10.

Джерело: Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т.

— Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. С.101–105.

Повідомлення комітету Центральної Ради про організацію Генерального секретаріату 17 червня 1917 р.

Комітет Центральної ради на останнім засіданні (15 іюня) ухвалив організувати Генеральний секретаріат * Української

Центральної ради, який має завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнародними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної ради, які цих справ торкаються.

На цих же засіданнях було ухвалено призначити: головою Генерального секретаріату і генеральним секретарем внутрішніх справ — В.К. Винниченка, генеральним писарем — П. Христюка, генеральним секретарем фінансових справ — Х.А. Барановського, міжнародних справ — С.О. Єфремова, продовольчих — М.М. Стасюка, земельних — Б. Мартоса, військових — С.В. Петлюру і судових справ — В. Садовського.

Вчора в Центральній раді відбулося перше засідання Генерального секретаріату Центральної ради, на якому обговорювались питання, що торкаються організації роботи Секретаріату.

Чергове засідання Генерального секретаріату відбудеться сьогодні о 10-й год. ранку в Центральній раді.

*Джерело: Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т.
— Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. С.105–106.*

Другий Універсал Української Центральної Ради (витяги) 3 липня 1917 р.

Громадяни землі Української!

Представники Временного правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне правительство має вжити в справі управління на Україні до Учредительного зібрання. Временне правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного зібрання, простягає руку представникам української демократії — Центральній раді і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єднання і оповіщаємо всіх громадян України:

Українська Центральна рада, яка обрана українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій і тоді стане тим

єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна рада виділить наново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган — Генеральний секретаріат...

...Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання.

...Що торкається комплектування українських військових частин, то для цього Центральна рада матиме своїх представників при кабінеті військового міністра, при Генеральному штабі і при Верховному головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определінню військового міністра, буде являться, з технічного боку, можливим без порушення боєспособності армії.

Оповідіаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, і зокрема Україну, до повного торжества революції.

Голова Української Центральної ради М. Грушевський
Генеральний секретаріат
Української Центральної ради:

Голова Генерального секретаріату В. Винниченко
Генеральні секретарі: Х. Барановський, М. Стасюк,
О. Шульгин, В. Садовський, Б. Мартос, І. Стешенко
Генеральний писар П. Христюк
У Києві. 1917 року, липня 3-го дня.

*Джерело: Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т.
— Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. С.164–168.*

Третій Універсал **Української Центральної Ради (витяги)** **7 листопада 1917 р.**

Народе Український і всі народи України!

Тяжка і трудна година впала на землю республіки Російської. На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвласти, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власті дужої, єдиної, народної Україна теж може впасти в безодню уособиці, різні, занепаду.

Народе український. Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна рада, твоєю волею во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською народною Республікою.

Не відділяючись від республіки російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити надлежить нам, Українській Центральній раді, і нашому правительству — Генеральному секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але всієї Росії.

Отож, оповіщаємо:

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, що до прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлено по згоді організованої волі народів.

Всіх-же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі касується.

...Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народної Республіки України з цього дня установається по всіх підприємствах вісім годин праці.

....І через те приписуємо Генеральному секретарству праці від цього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах летиться кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми, Українська Центральна рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше.

...Однині на землі республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблених до цього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному секретарству судових справ зробити всі заходи до упорядкування судівництва і привести до згоди з правними поняттями народу.

...Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібраннів, союзів, страйків, недоторканности особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами.

Український народ сам довгі роки боровся за свою національну волю і, нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні сущих...

...Днем виборів до Українських Установчих зборів призначаємо 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання — 9 січня (января) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

У Києві 7 листопада (ноября) 1917 року.

*Джерело: Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т.
— Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. С.398–401.*

Четвертий Універсал Української Центральної Ради (витяги) 9 січня 1918 р.

Народе України. Твоєю силою, волею, словом стала на землі українській вільна Народна Республіка, справдилась колишня давня мрія батьків твоїх — борців за вольности і права трудящих.

...МИ, УКРАЇНЬСКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів,

але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

...Ми, Українська Центральна рада, обрана з'їздами селян, робітників і солдат в Україні, на те пристати ніяк не можемо, ні яких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру, і мир демократичний повинен бути якнайшвидше.

Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді встановити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, до творчої роботи, до скріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів.

...Народна Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

...Поруйновані війною й демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю й заходам нашого державного скарбу.

...Однині Народна Українська Республіка бере в свої руки найважливіші галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

...Всі ж демократичні свободи, проголошені 3-м Універсалом, Українська Центральна рада підтверджує і зокрема проголошує: в самостійній Народній Українській Республіці всі нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9 січня. Все, що вичислено в сім Універсалі не встигнемо зробити ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях, певне, довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них як найпильніше, вжити всіх засобів, щоб підрахунок голосів [було] закінчено як найскорше, щоб за кілька тижнів зібрались всі наші Установчі збори — найвищий господар і впорядник

землі нашої і закріпили свободу, лад і добробут Конституції нашої незалежної Української Народної Республіки на добро всього трудящого народу її тепер і на будуче сьому ж найвищому нашому органіві належатиме рішити про федеративний зв'язок з народними республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народної Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добуті волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки Української.

Українська Центральна рада
У Києві

9 січня 1918 р.

З оригіналом згідно:

Секретар Української Центральної ради А. Постолювський

Джерело: [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918%20\(01\)%2009.universal%20IV.php#google_vignette](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918%20(01)%2009.universal%20IV.php#google_vignette)

Конституція **Української Народної Республіки (витяги)** **29 квітня 1918 р.**

Статут про Державний устрій, права і вільності УНР

I. Загальні постанови

1. Відновивши своє державне право яко Українська Народна Республіка, Україна для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною.

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, себто громадянам Української Народної Республіки всім разом.

3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні збори України.

4. Територія Української Народної Республіки неподільна, і без згоди Всенародних зборів 2/3 голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.

5. Не порушуючи єдиної своєї власті, Українська Народна Республіка надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципи децентралізації.

6. Націям України Українська Народна Республіка дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних союзах.

II. Права Громадян України

7. Громадянином Української Народної Республіки вважається кожна особа, яка на це право набула порядком, приписаним законами Української Народної Республіки.

8. Громадянин Української Народної Республіки не може бути разом з тим громадянином іншої держави.

9. Громадянин Української Народної Республіки може зложити з себе громадські права заявою до Уряду Української Народної Республіки з zachованням приписаного законом порядку.

10. Позбавити громадянських прав громадянина Української Народної Республіки може тільки постановою суду Республіки.

11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина Української Народної Республіки починається з 20 літ. Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право Української Народної Республіки не знає.

12. Громадяни в Українській Народній Республіці рівні в своїх громадських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві Української Народної Республіки вживатися не можуть.

13. Громадянин Української Народної Республіки і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячій вчинку. Але і в такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не установить якогось способу його затримання.

14. Громадянин Української Народної Республіки і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна як карі.

15. Домашнє вогнище призначається недоторканим. Ніяка ревізія не може одбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правної охорони порушити недоторканість і без судового наказу; однак і в такому випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі сорока восьми годин по довершенні ревізії.

16. Установляється листовна тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше, як у випадках, законом означених.

17. Громадянин Української Народної Республіки, ніхто інший на території не може бути обмежений в правах слова, друку,

сумління, організації страйку, поскільки він не переступає при тім постанов карного права.

18. Кожний громадянин Республіки і всі інші на її території мають повну свободу переміни місця пробування.

19. Постанови §§ 14, 16, 17, 18 і 19 не торкаються нормовання спеціальними законами виїмкового стану, який можна встановляти лише кожен раз окремим законом згідно § 71–76.

20. Лише громадяни Української Народної Республіки користаються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванні державним і місцевим життям через активну й пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування.

21. Активне й пасивне право участі у виборах як до законодавчих органів Республіки, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадського самоврядування мають всі громадяни Республіки, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ. Виїмок творять признані законом за безумних, або божевільних, котрі знаходяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні збори звичайним законодавчим порядком. Ніяких інших обмежень виборного права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

III. Органи власті

Української Народної Республіки

22. Всяка власті в Українській Народній Республіці походить від народу, а здійснюється в порядку, установленим цим статутом.

23. Верховним органом власті Української Народної Республіки являються всенародні збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власті в Українській Народній Республіці і формують вищі органи виконавчої і судової власті Української Народної Республіки.

24. Вища власті виконавча в Українській Народній Республіці належить Раді Народних Міністрів.

25. Вищим органом судовим єсть Генеральний суд Української Народної Республіки.

26. Всякого рода справи місцеві порядкують виборні рада і управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власті. Міністри Української Народної Республіки тільки контролюють і координують їх діяльність (§ 46), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до

справ, тим радам і управам призначених, а всякі спори в сіх справах рішає Суд Української Народної Республіки (§ 59 і 62).

V. Всенародні збори

Української Народної Республіки

27. Всенародні збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадським правом на Україні і в них судово не обмежений.

28. Вибори мають бути упорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на 100 тисяч людності і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всім іншим правила виборів Всенародні збори установлюють законом.

29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений в своїх правах громадянин Української Народної Республіки, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнутий до відповідальності за свою політичну діяльність. Під час виконання своїх депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, установлених Всенародними зборами.

30. Повірка виборів належить Судові Української Народної Республіки. Свої рішення в цих справах він передає Всенародним зборам. Признання мандатів неправними і скасування виборів та визначення на місце їх нових виборів належить Всенародним зборам.

31. Депутати до всенародних зборів вибираються на три роки. По трьох роках з дня виборів вони втрачають свою силу, коли Збори не були розпущені й заступлені новими дочасно.

32. Дочасно Всенародні збори розпускаються їх же постановою, а також волею народу, виявленою не менш як трьома мільйонами виборців — писаними заявами, переданими через громади Судові, що по провірці правосильності, повідомляє про це домагання Всенародні збори.

33. -38.....

39. Законодатні проекти вносяться на розгляд Всенародних зборів:

- а) президією в порозумінні з Радою старшин Зборів;
- б) поодинокими фракціями, зареєстрованими Всенародними зборами;
- в) окремими депутатами, числом не менш 30;
- г) Радою Народних Міністрів Української Народної Республіки;
- д) органами самоупрадування, які об'єднують не менш 100 тисяч виборців;

е) безпосередньо виборцями — громадянами республіки в числі не менш 100 тис. писаними заявами, потвердженими через громади і поданими Судові, що, по провірці їх правосильності, передає усю пропозицію Голові Всенародних зборів.

40–43...

44. Без ухвали Всенародних зборів не можуть побиратись ніякі податки.

45. Без постанови Всенародних зборів не можуть бути зроблені на рахунок Української Народної Республіки ніякі позики ані взагалі якісь обложення державного майна.

46. Громадяни України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби інакше, як постановою Всенародних зборів України.

Війна не може бути проголошена, ні згода не може бути заключена від імені Української Народної Республіки без постанови Всенародних зборів. Для проголошення війни треба ухвали двох третин присутніх членів Всенародних зборів...

VI. Про Раду Народних Міністрів

Української Народної Республіки

46. Яко вища виконавча власть Української Народної Республіки (§ 22) Рада Народних Міністрів її порядкує всіма справами, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої самоуправи (§ 24), або дотикають цілої Української Народної Республіки, координує і контролює діяльність цих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до його звертаються.

47. Рада Народних Міністрів дістає свою повновласть від Всенародних зборів і тільки перед ними відповідає.

48. Формує Раду Народних Міністрів Голова Всенародних зборів за порозумінням з Радою старшин Зборів, і потім Рада Народних Міністрів подається на затвердження Всенародним зборам.

.....

VII. Суд Української Народної Республіки

56. Суд в Українській Народній Республіці одбувається іменем її.

57. Поступовання в суді має бути прилюдне і усне.

58. Судова власть в рамках цивільного, карного й адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами.

59. Судових вирішень не можуть змінити ні законодавні, ні адміністративні органи влади.

60. В яких випадках адміністративні органи можуть накладати й екзекувати кари — про те рішає виключно закон.

61. Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не виключаючи й членів Всенародних зборів та членів Ради Народних Міністрів з захованням при цьому постанов §§ цього закону.

62. Найвищим Судом Республіки являється «Генеральний Суд Української Народної Республіки», зложений з колегії, вибраних Всенародними зборами на протязу п'яти літ.

63. Генеральний суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної власті.

64. В усім іншій організація і компетенція судів та особи — і річевої приналежності судової установається законом.

VIII Національні союзи

IX. Про часове припинення громадських свобод

71. У випадку державної konieczності (під час війни або внутрішніх непокоїв) можуть громадські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

72. Котрі громадські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означити спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

73. Заведення часового припинення громадських свобод чи їх обмеження в випадках та межах, предвиджених згаданими в §... *** законом, ухвалюють Всенародні збори.

74. Коли Всенародні збори не зібрані, може припинити часово громадські свободи Рада Народних Міністрів на власну одвічальність, з обов'язком предлюжити цей свій розпорядок на перше засідання найближчої сесії Всенародних зборів.

75. Припинення громадських свобод не може тривати довше як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні збори.

Українська Центральна рада

Київ 1918 р. 29 квітня

(Конституція Української Народної Республіки. К., 1918).

Джерело: Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т.

— Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. С. 330–335.

Скоропадський П.

Грамота до всього Українського Народу (витяги) **(29 квітня 1918 р.)**

Громадяне України!

Всім Вам, козаки і громадяне України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслась Вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цільність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зродилась надія, що пічнеться відбудовання порядку в Державі й економічне життя України вийде, врешті, в нормальне русло.

Але надії на це не справдились.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду.

...Як вірний син України, я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитись через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтованні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючі в державних Інституціях, зостаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде видано закон, установляючий порядок виборів до Українського Союму.

До цього я твердо буду стояти на сторожі порядку й законности в Українській Державі, буду домагатись негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими крайніми мірами.

Права приватної власности — як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відміняються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

...Мені далекі і чужі які-б-то не було власні побудження, і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам України.

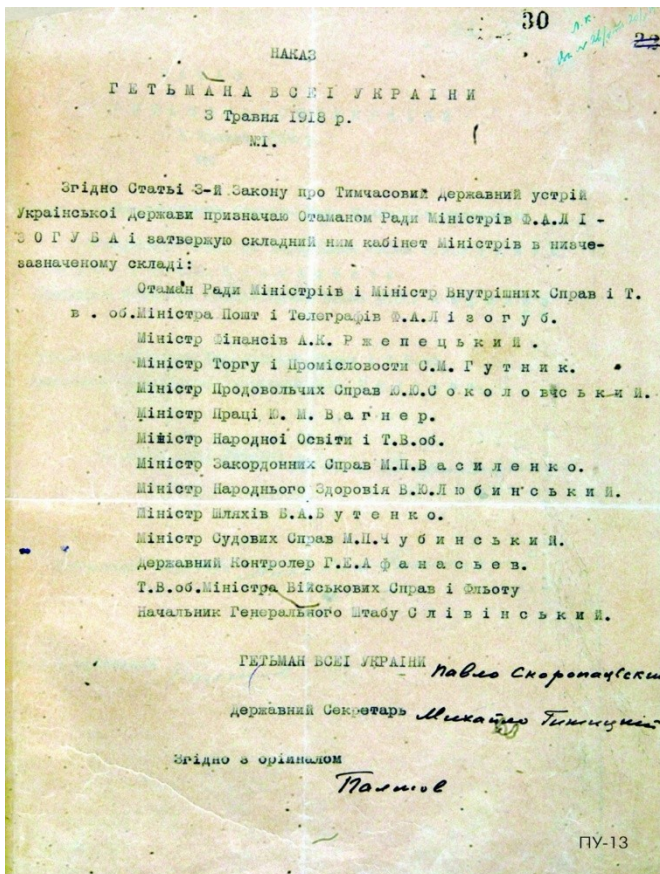
В цій свідомості кличу Вас, громадян і козаків України — безріжниць національності й віросповідання — допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному великовідповідальному ділі.

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський

Отаман Ради Міністрів М. Устимович
29 квітня 1918 р., м. Київ

Джерело

Наказ Гетьман П.Скоропадського про затвердження складу Ради Міністрів

Джерело: <https://unr.uinp.gov.ua/documents/nakaz-getmana-ukrainskoi-derzhavi-pavla-skoropadskogo-pro-priznachennya-fedora-lizoguba-otamanom-radi-ministriv-ukrainskoi-derzhavi-ta-zatverdzhennya-skladu-uryadu-3-travnya-1918-r>

Закон Ради Міністрів Української Держави про відновлення Українського Козацтва (витяги)

10 серпня 1918 р.

м. Київ

На оригіналі написано: «В Раду Міністрів. 10/8—1918 р.

Павло Скоропадський. Київ»

Ст. 1. Козацтво на Україні відновлюється, і на чолі його стає Яс-новельможний Пан Гетьман.

Ст. 2. Відновлення Козацтва має своєю метою відродження велично-гарного минулого України і допомогу відродженню Батьківщини і забезпечення її державності, а також виконування як наростаючого, так і будучих поколінь. З боку щирої прихильності до старої Батьківщини, на чолі якої стоїть Ясновельможний Пан Гетьман, і взаємної допомоги.

...Ст. 4. Вступ в козацькі громади провадиться добровільним записом, згідно правил Козачого Статуту, а затвердження — Генеральною Радою.

Ст. 5. Нащадки колишніх Українських Козаків мають право записуватись в козацькі громади по своєму козацькому стані....

Ст. 6. З інших українських громадян запис приймається тільки від осіб православної віри, які будуть визнані достойними сього.

...Ст. 9. На чолі коша стоїть Кошовий Отаман, який безпосередньо підлягає Ясновельможному Панові Гетьманові і ним призначається. Полкові Отамани безпосередньо підлягають Отаманові коша, сотенні — полковим Отаманам.

Ст. 10. При Панові Гетьманові під його головуванням утворюється Генеральна Козача Рада в складі: 1) Президії в кількості одинадцяти осіб, призначених Ясновельможним Паном Гетьманом, в сій кількості і замісник його по головуванню в раді; 2) дванадцяти додаткових членів, обраних Президією і затверджених Ясновельможним Паном Гетьманом; 3) дев'яти членів, обраних радою і затверджених Ясновельможним Паном Гетьманом; 4) почесних членів, обраних Генеральною Козачою Радою і ухвалених Ясновельможним Паном Гетьманом.

Ст. 11. Генеральна Козача Рада, об'єднуючи діяльність місцевих Рад (12) і керуючи ними, має вищий догляд за зміцненням в козацькій громаді почуття і переконання необхідності всіма засобами підтримувати державний порядок, сю неодмінну умову найкращого життя як всіх вкупі, так і кожного окремо.

Ст. 12. Міські Козачі Ради збираються при кошах, полкових і сотенних Отаманах і під їх головуванням, сотенні — з дозволу полкового Отамана, полкові — кошового і кошові — з дозволу

Генеральної Козачої Ради і провадять культурноосвітні і економічні справи в межах коша, полка і сотні. Складаються ради: сотенні — з чотирьох членів, обраних сотнею, і Отамана сотні під його головуванням; полкові — із чотирьох членів від сотень і полкового Отамана під його головуванням, кошові — з чотирьох членів від полків і Кошового Отамана під його головуванням.

Члени сотенних Рад затверджуються Кошовим Отаманом, а члени полкових і кошових Рад — президією Генеральної Козачої Ради.

Члени Рад обираються згідно Статуту.

Ст. 13. Генеральним і місцевим Козачим Радам належать права представництва від всього козацтва, кошів, полків і сотень як юридичним особам чи з боку чисто правового, чи з боку придбання того чи іншого майна, рухомого і нерухомого, взагалі Козацтву, кошу, полку і сотні, потрібного для культурно-освітніх економічних завдань.

....Ст. 16. Персональні права козаків і права їх земельні і інші зазначаються в Статуті.

Джерело

Наказ міністра внутрішніх справ Української Держави про заборону проросійської агітації

Губерніальним Старостам і міським отаманам України

Київ 29 серпня 1918 року

До Міністерства Внутрішніх справ поступають донесення, що в ресторанах улаштовуються систематичні демонстрації, котрі мають напрямом проти державного строю України. По замові відвідачів грають монархічні російські пісні як наприклад «Слався ти Славою», причім присутні, вислухуючи настоячки, оддають честь і випроводжують іноді скінчення відповідними менту вигуками. НАКАЗУЮ:

1. Учасників подібних демонстрацій затримувати і одправляти в Росію, щоб вони там з честю могли на ділі, а не в рестораних гульбищах виявити свою преданість дорогим для них політичним ідеям.

2. Господарів ресторанів і орудувачів притягати до відповідальності за участь в демонстраціях проти Держави.

МІНІСТР: Кістяківський
В.о. Директора Канцелярії: Брашевський.

Джерело: [https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)29.nakaz.php](https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)29.nakaz.php)

Звернення Гетьмана П.Скоропадського до офіцерів, козаків і солдатів (витяг) **(17 листопада 1918 р.)**

Офіцери, козаки і солдати! Настав грізний час, коли усі чесні та люблячі свою Батьківщину люди повинні грудьми стати на її захист. Тепер немає місця національним суперечкам і політичній розрізненності.

...Я, Голова Держави Української, прийняв на себе важкі обов'язки правління лише для того, аби усі мої сили віддати на служіння палко улюбленій Батьківщині. Тепер, коли росія, що роздирається жахами більшовизму, гине, коли більшовизм цей загрожує вже Україні, ви повинні віддати усі сили служінню Батьківщині.

...На Україні зберігся державний лад і я закликаю до збереження та зміцнення державного ладу, позаяк у ньому запорука перемоги, а перемога України буде й перемогою росії. Козаки, відкрито боріться з більшовиками.

...Вимагаю від вас дружньо стати на захист України, тим дати мені можливість швидше провести закон про землю й закон про залучення широких народних кіл до облаштування держави. В твердій надії на допомогу Божу і на вашу відданість Батьківщині, я не маю сумніву в успіхові вашої святої та правої справи.

Джерело

Акт зречення влади Гетьманом П.Скоропадським

(14 грудня 1918 р.)

Усім, усім по установам України.

Усім військовим частинам та установам.

Я, Гетьман всієї України, протягом семи з половиною місяців усі свої сили клав на те, щоби вивести країну з того важкого становища, у котрому вона знаходилася. Бог не дав мені сили впоратися з цим завданням. Нині з огляду на умови, що склалися, керуючись винятково благом України, від влади відмовляюся.

Павло Скоропадський. 14 грудня 1918 року, місто Київ

Джерело

Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 року

Український Народє!

Голосимо тобі вість про Твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава і її найвища власть, Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла власть в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави.

Український Народє!

Доля Української Держави в Твоїх руках. Ти станеш як непобідний мур при Українській Національній Раді і відіпреш усі ворожі замаху на Українську Державу.

Заки будуть установлені органи державної власти в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати власть.

Де сього ще не зроблено, дотеперішні неприхильні Українській Державі уряди мають бути усунені.

Всі жовніри української народности підлягають від нині виключно Українській Національній Раді і приказам установлених нею військових властей Української Держави. Всі вони мають стати на її оборону. Українських жовнірів з фронтів відкликається отсим до рідного краю на оборону Української Держави.

Все здібне до оружя українське населенне має утворити боеві відділи, які або ввійдуть в склад української армії або на місцях оберігатимуть спокій і порядок. Особливо мають бути оберігані залізниці, почта й телеграф.

Всім горожанам української держави без ріжниць народности і віросповідання запоручається горожанську, національну і віросповідну рівноправність.

Національні меншости Української Держави — Поляки, Жида, Німці — мають вислати своїх відпоручників до Української Національної Ради.

Аж до видання законів Української Держави обов'язують дотеперішні закони, на скільки вони не стоять у противенстві до основ Української Держави.

Як тільки буде забезпечене й укріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загаль-

ного, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі Збори, які рішають про дальшу будучність Української Держави.

Склад утвореного Українською Національною Радою кабінету і його програму оголоситься.

Український Народє!

Всі свої сили, все посвяти, щоб укріпити Українську Державу!

Львів, 1 падолиста 1918. Українська Національна Рада.

Джерело

Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії

*ухвалений Українською Національною Радою за засіданні
дня 13 падолиста 1918.*

А р т и к у л І НАЗВА

Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 16 жовтня 1918 р., обнімаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселена переважно українцями, має назву Західно-Українська Народня Республіка.

А р т и к у л ІІ ГРАНИЦІ

Простір Західно-української Народньої Республіки покривається з українською суспільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії, то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини, та з українськими частями бувших угорських столиць (Комітатів) : Спиш, Шаріш, Земляни, Уг. Берег, Угоча і Марморощ, як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга (Ethnographische Karte der osterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k.k. Direktion der administrativen Statistik, Wien 1855 Masstab 1:864.000).

А р т и к у л ІІІ ДЕРЖАВНА СУВЕРЕННІСТЬ

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народню Республіку.

А р т и к у л І V ДЕРЖАВНЕ ЗАСТУПНИЦТВО

Права влади іменем Західно-Української Народньої Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього, тайного і пропорційного права голосування без різниці пола. На сій самій основі мають бути вибрані Установчі Збори Західно-Української Народньої Республіки. До часу зібрання Установчих Зборів виконує всю власть Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

А р т и к у л V ГЕРБ І ПРАПОР

Гербом Західно-Української Народньої Республіки є: Золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. Державна печатка має довкола гербу напис: Західно-Українська Народня Республіка.

Джерело

Декларація Української Директорії, що зробила Директорія (витяги)

(26 грудня 1918 р.)

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лиця землі української руйнуюче поміщицько-монархічне панування — гетьманщину.

Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та інших злочинних інституцій пануючих класів. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земство, наставлені гетьманським урядом, скасовано і відновлено демократичні, вибрані всенародним голосуванням органи місцевого самоврядування.

...Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народньої Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано Народні Земельні Управи.

...Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони і постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики.

...В усіх інших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих класів і шкідливих для всього громадянства.

Уповноважена силою і волею трудящих класів України — Верховна Влада Української Народньої Республіки — Директорія цими заходами довершила перший акт соціального та національно-політичного визволення українського народу.

Кому належить влада?

...Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права, трудящого народу, Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

...Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим — робітництву й селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю.

Гріхи буржуазії

Так звані "пануючі класи", класи земельної, промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього народу і в управлінні державою. Маючи всі матеріальні, фізичні й духовні засоби, маючи повну волю для організації економічного і політичного життя, ці класи внесли тільки дезорганізацію і руїну в край. Переслідуючи тільки свої вузько-класові егоїстичні інтереси, ці класи вели воїстину грабіжницьку політику в краї.

Ними розграбовано, розкрадено в чужі імперіялістичні руки значну частину державно-народнього майна...

Вся влада трудовому народові

От же Директорія заявляє.

Класи не трудові, експлуаторські, які живляться й розкошують з праці класів трудових, класи, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою.

Директорія передає свої права і уповноваження лиш трудовому народові самостійної Української Народньої Республіки...

Конгрес

Місце і час одкриття праці конгресу, а також норми виборів нього Директорія оповіщає окремою інструкцією.

Конгрес трудового народу України матиме всі верховні права і повновласність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки...

Повернення контрибуцій

Конгрес трудового народу має вирішити форми влади, як на місцях, так і в центрі. ...

Робітничий контроль

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбування та безоглядної експлоатації робітництва і всього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоб промисловість набрала здорового, користного для народу життя...

Боротьба з спекуляцією

Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть організовані "комісії боротьби з спекуляцією"...

Соціальні реформи

Стаючи твердо і непохитно на шлях соціальних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархічних, неорганізованих і несистематичних форм цієї перебудови...

Міжнародні відносини

В сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав...

Внутрішня політика

Так само у внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду і дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють українську землю...

Поклик до спільної праці

Трудову інтелігенцію Директорія закликає рішуче стати на бік працюючих класів і в інтересах творення нового справедливого життя для всього народу прикласти своїх сил знаття і науки для найкращого направлення будівничого соціального процесу.

...Доручаючи негайне переведення в життя цих великих задач Правительству Української Народньої Республіки, — Раді народніх міністрів, — Директорія вірить, що весь трудовий народ

України щиро допоможе своєму правительству в цій важній, відповідальній роботі.

Голова Директорії
Української
Народньої Республіки

В. Винниченко

Члени Директорії: С. Петлюра

Ф. Швець

П. Андрієвський

А. Макаренко

Джерело

УНІВЕРСАЛ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ

Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м.Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Народньою Республікою — в одноцілну, суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 року.

Од нині во-єдино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Од нині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Од нині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м.Київі.

Голова Директорії:
Володимир Винниченко

Члени:
Симон Петлюра
Панас Андрієвський
Андрій Макаренко
Федір Швець

Джерело

Повідомлення газети «Буковина» про проведення крайового віча буковинських українців та його рішення

1918 р. листопада, 3. Чернівці.

Краєве віче в Чернівцях.

Кілька тисяч народу зійшло ся в неділю 3 падолиста на віче з цілої Буковини. Говорило багато бесідників. Був величезний маніфестаційний похід по вулицях у Чернівцях.

Краєве віче буковинських українців, зібране в Чернівцях дня 3 падолиста 1918 р., стоячи на основі самовизначення народів, рішає:

1. місто Чернівці, відтак політичні повіти Заставна, Кіцмань, Вашківці та Вижниця цілі, а Чернівецький та Серетський повіти за виїмкою громад, вказаних із двох останніх переписів як переважно румунські; вкінці ті громади Сторожинецького, Радовецького, Сучавського і Кімполунгського повітів, у котрих обі останні переписи виказують українську більшість — творять окрему від румунської частини краю українську територіальну область.

2. Признає за найвищу владу на тій українській області поки що Українську Національну Раду, утворену на з'їзді мужів довір'я у Львові дня 19 жовтня сього року і взиває її, щоби якнайшвидше перевела національно-політичну організацію сеї області і перебрала цілу управу у свої руки.

3. Взиває всі національні меншості на тій українській області, причім жидів признає за окрему національність, щоби негайно вислати своїх представників до Української Національної Ради відносно їхнього числа населення.

4. Взиває Українську Національну Раду виготовити конституцію для української області бувшої австрійської держави, а то на основах загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування всіх дорослих осіб без ріжниці пола, з пропорціональ-

ним заступництвом так при законодадних ділах, як і при правителстві для національних меншостей.

5. Річуше протестує проти посягання чужих народів на тоту суто-українську область, а зокрема проти ухвал ромунського віча з дня 27 жовн, котре, нехтуючи брутально принцип самоозначення народів, виявило намір загарбати цілу Буковину під панування ромунських боярів і попів — та заявляє, що український нарід чужого не бажає, але своєї рідної землі боронитиме до останнього. За се з покликаними заступниками ромунського народу і иньших народів все готовий порозумітись для мирної розв'язки всіх справ.

6. Віче взиває буковинську делегацію «Української Національної Ради» перебрати негайно правління української часті краю.

Віче бажає прилучення австрійської частини української землі до України.

Джерело: Добрянський О., Старик В. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921 рр.). Документи і матеріали. Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. С. 234.

Універсал Трудового Конгресу України

До українського народу.

Ми — представники трудового народу України, її робітництво і селянство, зібравшись у столичнім городі — Києві і обговоривши найважливіші потреби українського трудящого люду, постановили в цей тяжкий час, коли на Україну з усіх боків нападають вороги нашої волі, доручити їй надалі до слідууючої сесії Конгресу Трудового Народу України вести державну роботу Директорії, яка підняла повстання проти гетьмансько-панської самовласти і за-служила своєю щирою революційною діяльністю повне довірря селянства і робітництва.

Конгрес Трудового Народу Української Народньої Республіки оповіщає робітничий і селянський люд, що він через військові події по Україні припиняє на де-який час свої засідання, аби роз'їхавшись по городах, повітах і волостях, ми, члени Трудового Конгресу, могли допомогти найважливішій тепер роботі — обороні нашого рідного краю.

Вся вища влада на Україні, на час перерви засідань Трудового Конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першім засіданні Конгресу 24 сього січня.

...Владу виконавчу — Директорія має доручити Раді Народніх Міністрів...

...Владу на місцях здійснюють представники правительства Республіки, які мають працювати в тісному контакті і під контролем повітових і губерніяльних Трудових Рад, які складаються пропорціонально з представників селянства і робітництва.

...Одночасно правительство повинно негайно подбати про знищення безробіття шляхом відновлення промисловости...

...Народе український! Будь на сторожі свого права. Проти тебе воюють не тільки імперіялістичні контрреволюційні вороги, але ти бачиш, як Совітська Росія, яка не по правді називає себе соціалістичною, теж посилає своїх наймитів — китайців та латишів проти твоєї незалежности.

...Конгрес Трудового Народу України, стоячи за самостійну українську Народню Республіку, для рятування землі і волі закликає щирих синів землі Української стати кріпко до зброї під стяг славного війська Директорії Народньої Республіки.

Ухвалено Конгресом Трудового Народу України в м. Києві
28 січня 1919 року.

Джерело

Тема **4**

Українські землі у міжвоєнний період: від національного ренесансу до московського терору

Мета:

Простежити феномен українського культурного відродження, розгортання й апогей сталінського терору щодо українського народу.

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Утвердження сталінського режиму на теренах «Великої України».
2. Економіко-соціальні експерименти більшовиків у 1920–1930-х рр.: мета, методи здійснення, наслідки.
3. Західноукраїнські землі у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини: від інкорпорації до реалій буття.

Проголошення УСРР (1919 р.) — формальний початок радянського державного будівництва на підконтрольних більшовикам українських територіях. Визнання УСРР з боку РСФРР. Входження УСРР до складу СРСР у грудні 1922 р. — оформлення союзної федеративної моделі з номінальним суверенітетом республік. Конституційне закріплення формального права виходу з Союзу, яке не мало реальних механізмів реалізації.

Поступове формування радянської політичної системи в Україні: поширення рішень союзного центру, підпорядкування партійних та державних інституцій союзним органам. Усунення залишків політичного плюралізму, заборона некоммуністичних партій, знищення незалежних ініціатив. Інтеграція політичного управління в загальносоюзну вертикаль: підзвітність ЦК КП(б)У Центральному Комітету ВКП(б), стандартизація рішень, системне звуження повноважень республіканського керівництва.

Посилення партійного контролю над всіма сферами життя: централізація кадрової політики, ідеологізація освіти, мистецтва, науки. Розгортання репресивної політики проти політичної опозиції та «націонал-комуністів». Формування культу особи Сталіна — як символу єдності, влади і догматичного тлумачення ідеології. Розбудова карального апарату, створення системи політичного доносу, арештів, чисток і судових показових процесів.

Особливості централізованого управління: передача ключових функцій від наркоматів УСРР до союзних наркоматів, уніфікація законодавства, скорочення автономії. Розгортання системи наказового управління. Перетворення УСРР на адміністративно-територіальну одиницю в межах єдиної авторитарної структури.

Політика «воєнного комунізму» (1918–1921 рр.) як інструмент мобілізації ресурсів в умовах громадянської війни: націоналізація промисловості, заборона торгівлі, продрозкладка, мілітаризація праці. Руйнування ринку, інфляція, голод, зростання соціального невдоволення.

Впровадження НЕПу (1921 р.) — тактична відмова від жорсткого централізму: дозвіл на приват-

не підприємництво у торгівлі, кустарному виробництві, аграрному секторі. Змішана економіка з частковою свободою ціноутворення та відновленням грошових відносин. Тимчасове покращення продовольчого забезпечення, стабілізація економіки, але збереження контролюючої ролі держави у ключових секторах.

Курс на індустріалізацію (з 1925 р.) як стратегія перетворення СРСР на самодостатню індустріальну державу. Запровадження п'ятирічних планів, акцент на розвиток важкої промисловості, хімії, енергетики. Використання примусової праці, ГУЛАГу, «ударництва», наднормативних зобов'язань (Стахановський рух). Перерозподіл ресурсів на користь промисловості за рахунок села.

Колективізація (1928–1933 рр.) — створення системи колгоспів і радгоспів, знищення традиційного селянського господарства. Розкуркулення як складова соціальної політики: визначення «куркулів» за непрозорими критеріями, конфіскації, депортації до Сибіру, Казахстану, Півночі. Знищення матеріальної бази сільського виробництва, зрив посівних кампаній, масовий опір селян, саботаж, самогубства, міграція.

Голод 1921–1923 рр. — наслідок стихійного лиха та політики вилучення зерна, призивів до мільйонних жертв у південних районах України. Голодомор 1932–1933 рр. — результат надмірних хлібозаготівель, блокади сіл, занесення районів на «чорні дошки». Свідоме позбавлення продовольства та відмова від допомоги — ознаки геноцидного характеру.

Соціальні наслідки: депопуляція, масова урбанізація, руйнування традиційних громад. Створення залежного від держави колгоспного селянства, прив'язаного до землі системою паспортного контролю.

Інкорпорація західноукраїнських територій до сусідніх держав після розпаду Австро-Угорщини та невдач визвольних змагань. Закріплення анексій міжнародно-правовими актами (Ризький мир 1921, рішення Ради послів Антанти 1923, Сен-Жерменський та Тріанонський договори). Відсутність перспектив реалізації права на самовизначення для українців у нових державах.

Польська влада — режим національної асиміляції: політика «осадництва», пацифікація (1930 р.), обмеження у сфері освіти, культури, політики. Румунізація на Буковині, у Північній та Південній Бессарабії: ліквідація українських шкіл, заборона друку. Чехословацька модель — відносно ліберальна: визнання культурної автономії українців Закарпаття, розвиток шкільництва.

Соціально-економічна структура: домінування аграрного сектора, перенаселення, малоземелля, слабкий розвиток промисловості, виїзд трудових мігрантів. Польська і румунська земельні реформи — утиски українських селян, концентрація землі в руках колоністів. Розвиток кооперативного руху як відповідь на дискримінацію.

Громадсько-політичне життя: легальні партії (УНДО), молодіжні організації, культурно-освітні товариства. Формування середовища радикалів, утворення УВО та ОУН як відповідь на обмеження прав і репресії. Зростання суспільної напруги, спроби політичного діалогу в умовах жорсткої цензури, тиску та етнополітичної нерівності.

Українська присутність у місцевому самоврядуванні була обмеженою; вища освіта залишалася недоступною більшості українців. Релігійні інституції стали важливими осередками збереження ідентичності та організації громад. Поступове фор-

мування ідеї консолідації всіх українських земель, поширення визвольної ідеології.

Ключові дати

- **1919 р.** — проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), початок формування радянської державності в Україні.
- **1921 р.** — початок Нової економічної політики (НЕП) як реакції на кризу воєнного комунізму.
- **1921–1923 рр.** — масовий голод на півдні України, викликаний як природними умовами, так і хлібозаготівельною політикою.
- **1922 р.** — створення СРСР, входження до його складу УСРР, формальне закріплення федеративної структури.
- **1923 р.** — рішення Ради послів Антанти про визнання Східної Галичини за Польщею.
- **1925 р.** — проголошення курсу на індустріалізацію в СРСР, початок трансформації економіки.
- **1930 р.** — «пацифікація» на українських землях у складі Польщі: репресивна акція польської влади проти українських організацій і населення.
- **1932–1933 рр.** — Голодомор в Україні, штучно створений більшовицьким режимом.
- **1937–1938 рр.** — Великий терор: хвиля масових репресій, чисток, арештів і розстрілів в УРСР.
- **1938 р.** — автономія Карпатської України у складі Чехословаччини; початок короткого періоду українського самоуправління на Закарпатті.

Ключові поняття

- **НЕП (Нова економічна політика)** — тимчасова економічна стратегія більшовиків (1921–1928 рр.), що передбачала часткове відновлення ринкових відносин і приватного підприємництва з метою подолання економічної кризи після «воєнного комунізму».
- **Індустріалізація** — політика форсованого розвитку важкої промисловості у СРСР (з 1925 р.), що супроводжувалася централізацією економіки, експлуатацією ресурсів села та використанням примусової праці.
- **Колективізація** — насильницьке об'єднання селянських господарств у колгоспи (1928–1933 рр.), що супроводжувалося масовим «розкуркуленням», репресіями та Голодомором.

- **Пацифікація** — каральна акція польської влади (1930 р.) проти українського населення; супроводжувалася арештами, побиттям і спаленням осередків української інфраструктури.
- **Великий терор** — період масових репресій у СРСР (1937–1938 рр.), зокрема в Україні: арешти, розстріли, депортація інтелігенції, партійців, селян, військових та інших груп населення.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Союзний робітничо-селянський договір між УСРР і РСФРР (28 грудня 1920 р.) (фрагменти)

Уряд Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, з одного боку, і уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки, з другого, виходячи з проголошеного Великою пролетарською революцією права народів на самовизначення, визнаючи незалежність і суверенність кожної з договірних сторін і усвідомлюючи необхідність згуртувати свої сили з метою оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва, вирішили укласти цей союзний робітничо-селянський договір.

[...]

I. Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка і Українська Соціалістична Радянська Республіка вступають між собою у воєнний і господарський союз.

II. Обидві держави вважають за необхідне оголосити, що всі спільні зобов'язання, які вони надалі братимуть на себе щодо інших держав, можуть обумовлюватися лише спільністю інтересів робітників і селян Республік, що укладають цей союзний договір, і що з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було.

III. Для кращого здійснення зазначеної в пункті 1 мети обидва уряди оголошують об'єднаними такі Комісаріати: 1) Військових і Морських Справ, 2) Вищу Раду Народного Господарства, 3) Зовнішньої Торгівлі, 4) Фінансів, 5) Праці, 6) Шляхів, 7) Пошт і Телеграфу.

IV. Об'єднані Народні Комісаріати обох Республік входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раді Народних Комісарів УСРР своїх уповноважених, яких затверджує і контролює Український ЦВК та З'їзд Рад.

V. Порядок і форма внутрішнього управління об'єднаних Комісаріатів встановлюється особливими угодами між обома урядами.

VI. Керівництво й контроль об'єднаних Комісаріатів здійснюється через Всеросійські З'їзди Рад депутатів робітників, селян і червоноармійців, а також Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, до яких УСРР посилає своїх представників на підставі постанови Всеросійського З'їзду Рад.

VII. Керівництво й контроль об'єднаних Комісаріатів здійснюється через Всеросійські З'їзди Рад депутатів робітників, селян і червоноармійців, а також Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, до яких УСРР посилає своїх представників на підставі постанови Всеросійського З'їзду Рад.

VIII. Цей договір підлягає ратифікації відповідних вищих законодавчих установ обох Республік.

*Історія України: Хрестоматія
/ Упоряд. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. С. 580–581.*

Записка Е.Й. Квірінга про дипломатичні представництва УСРР (14 січня 1921 р.) (фрагменти)

Україна стоїть напередодні встановлення дипломатичних, консульських та інших відносин з Польщею, Латвією, Литвою, Естонією, а у більш віддаленому майбутньому це питання постане і щодо решти держав.

Тому нам заздалегідь потрібно встановити форму представництва.

Наскільки мені відомо, тепер це питання вирішується так, що російський посол буде одночасно і представником УСРР.

Таке вирішення питання, з моєї точки зору, не відповідає ні нашій політиці висування незалежності і суверенності УСРР, ні тому становищу, яке українське питання посідає в міжнародній політиці.

[...]

У міжнародній політиці найближчих років Україна матиме важливе самостійне значення. Я не говоритиму зараз про те, правильна чи не правильна наша політика прокламування перед зовнішнім світом самостійності УСРР — але оскільки це так і оскільки Україна посідає в політиці великих держав самостійне місце, ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, тому що передача повноважень УСРР російським послам стала б показником для цих держав

фіктивності усіх розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю всім нашим ворогам.

Таким чином, я вважаю, що у великих державах, які «роблять» світову політику, Україна повинна мати свої самостійні посольства поряд з російськими.

[...]

Необхідно ще врахувати значення дипломатичних представництв як центрів тяжіння національних елементів і значення їх роботи серед еміграції. Візьмемо, наприклад, Польщу. Ми ні в якому разі не можемо залишитися байдужими до дальшої долі Галичини і захоплених у нас Волині та Холмщини.

[...]

Наші представництва уособлюватимуть ту УСРР, на яку маса українського селянства в Польщі почне покладати свої надії й уповання.

Щодо Польщі наявність самостійних дипломатичних представництв ще тим важлива, що тут сконцентрувалась квінтесенція петлюрівської контрреволюції, за якою потрібно пильно стежити і всякими заходами, в тому числі й дипломатичними, неослабно боротися. Якщо це робитиме російсько-українське посольство, наша революційна робота серед українського селянства Галичини, Волині, Холмщини, а також робота по розшаруванню української націоналістичної інтелігенції зустрине велике упередження, тому що тоді нас легко буде зображувати агентами єдиної неділимої.

Крім того, призначення самостійного посла в Польщу [...] має справити сприятливе враження на уряди буржуазних держав і полегшити в майбутньому визнання УСРР.

З цих міркувань я вважаю необхідним мати самостійне українське представництво в Польщі та інших країнах, де українські елементи мають серйозне значення (С. Штати, а можливо, Чехо-Словаччина і Румунія).

Крім цього слід ще звернути серйозну увагу на роботу по розшаруванню української еміграції. Остаточний крах петлюрівщини і самостійний виступ УСРР на міжнародній арені внесе ще більший розклад в українську еміграцію. Для України культурні сили цієї еміграції мають велике значення, і зробити їх радянськими або хоча б сприяти цьому є одним з важливих завдань наших дипломатичних представництв.

**Постанова Всеукраїнської національної ради
про політичну ситуацію та українське питання
(12 лютого 1921 р.) (фрагменти)**

[...]

VII. ПРО БОЛЬШЕВИЦЬКУ ОКУПАЦІЮ ВЕЛИКОЇ УКРАЇНИ

З огляду на те, що Совітська Росія, бажаючи за всяку ціну утримати Україну в своїх руках на становищі колонії, щоби експloatувати її великі багатства, як-то було за царських часів, робить спроби перед опінією Європи, а особливо робітництвом оправдати окупацію українських земель тим, що проголосила Україну суверенною, радянською соціалістичною Республікою, сподіваючись сим сфальшувати публичну опінію світа, яка ще не зовсім поінформована про відносини на Сході Європи, —

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА СТВЕРДЖУЄ:

1) що уряд радянської України ніколи не був обраний українським народом, лише силою накинений українському населенню Москвою і зложений з чужинців,

2) що український народ безліч разів робив великі повстання проти сього уряду і його системи та продовжує далше сю свою боротьбу,

3) що українські політичні партії твердо стоять на ґрунті Суверенної України з демократичним Урядом,

4) що навіть українські комуністи завше були і нині є проти того уряду, що тримається на Україні тільки за допомогою російської окупаційної армії та терором.

Через те ВСЕУКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РАДА отсим заявляє, що всякі договори, підписані сим Урядом в імені України і про Україну з ким би не було і про що не було б, уважає недійсними, позбавленими законності і Україну та її народ не обов'язуючими.

*Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали.
Київ, 2008. С. 93.*

**Мирний договір між Росією та Україною,
з одного боку, і Польщею — з другого
(18 березня 1921 р.) (фрагменти)**

Росія та Україна, з одного боку, і Польща — з другого, керовані бажанням припинити війну, що виникла між ними, і на основі підписаного 12 жовтня 1920 р. Договору про прелімінарні умови

миру укласти остаточний, міцний, почесний і заснований на взаємній згоді мир, вирішили вступити в мирні переговори.

[...]

Стаття I

Обидві договірні сторони оголошують стан війни між ними припиненим.

Стаття II

Обидві договірні сторони, згідно з принципом самовизначення народів, визнають незалежність України і Білорусії.

[...]

Стаття III

Росія та Україна відмовляються від усяких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, описаного в ст. II цього Договору. З свого боку Польща відмовляється на користь України та Білорусії від усяких прав і претензій на землі, розташовані на схід від цього кордону.

[...]

Стаття VII

1. Польща надає особам російської, української та білоруської національності, які перебувають в Польщі, на основі рівноправності національностей, всі права, що забезпечують вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів. Взаємно Росія та Україна забезпечують особам польської національності, які перебувають в Росії, Україні і Білорусії, всі ті ж права.

Особи російської, української і білоруської національності в Польщі мають право, в межах внутрішнього законодавства, культивувати свою рідну мову, організовувати і підтримувати свої школи, розвивати свою культуру і створювати з цією метою товариства і спілки. Цими ж правами, в межах внутрішнього законодавства, користуватимуться особи польської національності, які перебувають в Росії, Україні і Білорусії.

2. Обидві договірні сторони взаємно зобов'язуються ні прямо, ні посередньо не втручатися в справи, які стосуються устрою і життя церкви та релігійних громад, що перебувають на території другої сторони.

*Українська РСР на міжнародній арені:
Збірник документів (1917–1923 pp.). Київ, 1966. С. 266–267, 271, 275.*

**Резолюція VI конференції КП(б)У
про стан промисловості в умовах
нової економічної політики (грудень 1921 р.)
(фрагменти)**

Розвиток дрібного приватного господарства на селі і в місті, що відбувається з моменту заміни продрозверстки продподатком, послужив основою для зміни всіх наших господарських відносин, які встановлювалися в період «воєнного комунізму». Від системи розподілу державою всіх матеріальних ресурсів, які виробляла націоналізована промисловість і які збиралися з селян в порядку продрозверстки й натурального обміну з дрібним виробництвом, ми перейшли до системи часткового розподілу лише державних ресурсів, одержуваних в порядку надходження продподатку і з виробництва підприємств, які лишилися в безпосередньому керуванні держави. Певна частина державних ресурсів (відрахування до фонду заробітної плати на державних підприємствах та обмінні фонди Наркомпроду) і ресурси приватного господарства дістають право вільного обігу на товарному ринку за принципом купівлі-продажу.

Це неминуче привело нас до відновлення одиниці обліку в грошовій формі і поставило вимогу встановити більш гнучкі форми організації державної промисловості, змушеної конкурувати на товарному ринку з приватним виробником і неорганізованим споживачем.

[...]

Прагнення розвантажити державні органи від дрібних і середніх підприємств, а також бажання залучити до господарської роботи якомога більше продуктивних сил примусило державу встановити форму експлуатації деякої частини державних підприємств приватними особами на умовах оренди. В основу цього заходу покладено розрахунок на використання тих матеріальних і грошових ресурсів, які весь час були недоступні для держави (частково приховані, частково розпорошені між дрібними виробниками, яких не міг охопити державний апарат).

Через цю форму приватного господарства держава повинна полегшити собі доступ до дрібного виробника. Підприємець-орендар повинен стати (по суті) агентом держави по використанню розпорошених ресурсів; з другого боку, він повинен вкласти у виробництво свої ресурси, знання і організаторський досвід, щоб оживити ті підприємства, які не працювали або працювали слабо.

Проведення цього принципу виключає допустимість прийняття госпорганамися державних зобов'язань перед орендарями про надання останнім сировини, палива тощо в порядку планового постачання. Відпуск цих матеріалів може проводитись виключно в порядку спеціальних господарських угод, коли орендарям даватимуться виробничі завдання.

[...]

З боку держави повинен бути проявлений максимум уваги контролю над діяльністю орендарів, щоб забезпечити господарське (а не хизжацьке) використання устаткування і приміщень, зданих в оренду, а також дістати максимум вигоди від експлуатації цього державного добра.

Історія України: Хрестоматія
/ Упоряд. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2013. С. 588–589.

Декларація українського народу на Волині, Холмщині, Підляшші й Поліссі (23 січня 1923 р.)

Ми, представники Українського Народу: Волині, Холмської Землі, Підляшшя і Полісся, вибрані на основі загального права голосування, входячи вперше до Сойму Річипосполитої Польської, вважаємо за свій обов'язок заявити ось що: Волинь, Холмська Земля, Підляшшя і Полісся від Х сторіччя входили, як корінноукраїнські землі, в склад Київської Української держави, і згодом з'єдналися з Галичиною у «Галицько-Волинське» Королівство. У XIV сторіччі вони перейшли, як автономні землі, до Великого Литовського Князівства, Польського Королівства. У XVII сторіччі вони належали частинно до Української Гетьманської Річипосполити. Після упадку тої Української Республіки і розподілу Польщі, ті землі були прилучені до Російської Держави. Під час упадку Російської Держави у 1917 році, вони увійшли у склад відродженої Української Держави, а пізніше, з перебігом воєнних подій 1919–1921 років, названі землі були прилучені до Польської Держави на основі мирного договору в Ризі, без отримання згоди на це від автохтонного українського населення. Ціле історичне життя Українського Народу є доказом, що метою його політичних змагань є створення Української Держави.

Створення власної Держави з непереможною силою проявилось серед усіх європейських народів. Отже теперішнє право народів на самовизначення стало керівною ідеєю в міжнародному житті, в міжнародній політиці і в житті народів світу, внаслідку чого постав цілий ряд національних держав: Чехія, Фінляндія,

Литва і інші, а до того, згідно з волею цілого Українського Народу, яку він проявляв впродовж вікових змагань за свою національність, згідно з волею населення наших земель і опираючись на загально визнане право народів на самовизначення, ми, представники Волині, Холмської землі, Підляшшя і Полісся заявляємо з цієї соймової трибуни перед цілим світом, що ціллю Українського Народу є відродження Самостійної Української Держави, однак рахуючися з дійсним станом річей, заявляємо нашу готовість до співпраці з польським народом і з всіма народами, які входять в склад Річипосполити Польської, під слідуючими умовами: Річипосполита Польська, як держава національно несущільна, має бути перебудована так, щоби кожний народ, який входить в її склад, особливо такий, що займає окреслену територію, мав повну можливість реалізувати своє право на самовизначення, отож мав забезпечений повний і свободний розвиток всіх галузей життя.

*Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 2. Мюнхен, 1983. С. 44–45.*

Протест Української Національної Ради проти рішення Ради послів приєднати Східну Галичину до Польської держави (15 березня 1923 р.) (фрагменти)

Головні держави Антанти як побідники у світовій війні проголосили принцип уладження міжнародних відносин в Європі: право національного самовизначення для всіх народів. На сім праві конституював український нарід Галицької Землі в місці жовтні 1918 р. на території Східної Галичини — Західно-Українську Державу. Відтак наслідком збройного наступу Польщі допустили головні держави Антанти, щоб Польща впровадила у Східній Галичині тимчасову військову окупацію та рівночасно прирекли нам постановою Найвищої Ради Мирової Конференції в Парижі з 25 червня 1919 р., що вирішення державного становища Східної Галичини наступить згідно з волею населення, то значить — на основі права національного самовизначення. А українське населення Східної Галичини як значно переважаюча більшість сього краю, протягом цілого часу польської окупації (1919 — 1923) ніколи не годилися на прилучення Східної Галичини до Польщі але завсе й однодушно домагалася й домагається в ім'я національної справедливости і права національного самовизначення: визнання Східної Галичини незалежною державою

вільних народів. Колиж тепер зовсім несподівано, Конференція Амбасадорів, не питаючись про волю населення та не зважаючи на постанову Найвищої Ради з 25 червня 1919, отже з очевидним порушенням права національного самовизначення, рішила прилучити Східну Галичину до Польщі, то іменем Української Національної Ради Східної Галичини як легального представництва українського населення Східної Галичини підношу оте им проти того рішення Конференції Амбасадорів з 14 марта рішучий протест, та заявляю, що українське населення ніколи не погодиться з панованням Польщі, домагається незалежної Галицької Держави вільних народів, та буде за неї далі боротися.

*Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 2. Мюнхен, 1983. С. 50–51.*

Постанова І Всеукраїнської конференції КП(б)У про Дніпробуд (жовтень 1926 р.)

Дальший розвиток промисловості нашої країни і всього народного господарства упирається в розвиток енергетичних сил СРСР.

На півдні України, в Криворізько-Донецькому районі, сконцентрована основна частина важкої індустрії нашого Союзу: металургійна, металообробна, вугільна і рудна, що є величезним споживачем електроенергії.

Природні багатства цієї частини Союзу, при наявності дешевої електроенергії, забезпечують надалі зростання і розвиток цих галузей промисловості, підвищуючи їх конкурентну спроможність на закордонному ринку, а також створення нових галузей.

Уже ці завдання рішуче висувають необхідність використання Дніпра для будівництва потужної Дніпровської гідроелектростанції — Дніпробуд.

Теперішній стан Дніпра загрожує втратою величезного водного шляху і вимагає великих затрат для шлязування.

Створення Дніпробуду усуває цю загрозу, дає одночасно безпосередній вихід до Чорного моря найбагатшому сільськогосподарському району України, лісовим районам БСРР та районам РСФРР, що прилягають до Дніпра, створюючи рентабельні умови транспорту.

Одночасно Дніпровське будівництво створює умови для корінної реорганізації багатого сільськогосподарського району, що прилягає до Дніпробуду, з використанням дешевої енергії для іригації і меліорації.

Громадська думка робітників і селян України рішуче вимагає негайного здійснення Дніпровського електробудівництва, що виявилось в рішеннях цілого ряду партійних організацій і радянських з'їздів.

Перша Всеукраїнська партійна конференція, визначаючи Дніпробуд основною передумовою дальшого розвитку народного господарства по шляху індустріалізації, висловлює впевненість, що Дніпровське будівництво буде почато вже в поточному господарському році, і доручає ЦК добиватися перед союзними органами включення асигнування на Дніпробуд у бюджет 1926/27 року.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. Т. І. Київ, 1976. С. 420–421.

Директивний лист ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У про проведення політики розкуркулення в республіці (травень 1931 р.) (фрагменти)

Згідно з постановою ЦК від 20 цього травня у Вашій республіці має бути виселено 30 000 куркульських сімей в Уральську область.

У зв'язку з фактами грубих помилок у справі виселення куркулів (механічний підхід у доборі тих, кого виселяють, ряд випадків явно антисередняцьких перегинів) ЦК пропонує Вам встановити ретельний нагляд за ходом виселення.

Історія України: Джерельний літопис. Київ, 2008. С. 501.

Спогади про колективізацію Радченко (Портнянко) Марії Леонтіївни, 1922 р.н. (с. Любомирівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.) (фрагменти)

Я народилася 12.02.1922 р. в с. Калужино Лихівського (нині Верхньодніпровського) р-ну. Маю середню освіту. Це зараз від нашого села не залишилося нічого. Коли збудували ГЕС у Дніпродзержинську, село повністю затопили. А було дуже гарне мальовниче село на березі річки Дубинки, притоки Дніпра. Була церква, велика школа, дитячий будинок. Коли розпочалася колективізація в селі, я не знаю. Та батько мій, Портнянко Леонтій Степанович, розповідав, що колгосп то створювали, то розпускали декілька раз. Батько мій до колгоспу вступати не хотів. Жив одноосібно. У нас було у полі 5 га землі, а біля поля 15 соток. Був кінь,

корова, шестеро овець. Трактора в селі не було. Землю обробляли конями, волами, коровами. З кожного двору треба було здати зерно, м'ясо, яйця, молоко (скільки чого вже не пам'ятаю). Головою колгоспу був Діденко Василь. Кожного разу, коли мій тато не погоджувався вступати до колгоспу, його забирали в район і тримали там декілька тижнів, а потім відпускали. І тільки в 1936 році він не витримав і вступив в колгосп. Пункту хлібозаготівлі в нашому селі не було. З току все зерно звозили в сусіднє село Мишурин Ріг. В нашому селі була спілка СВУ (Свобідна Україна). Мій дядько, Горбатько Наум Антонович, був заарештований за участь у спілці та читання віршів Т.Г. Шевченка і відсидів 5 років. У нього було 9-теро дітей, і їх ніде не приймали вчитися, бо батько був репресований. Заможних селян в нашому селі, Камурко Михайла та Малтиза Полікарпа, розкуркулили десь перед самим голодом, в 1931 р. і відправили з сім'ями на Урал.

[...]

У 1936 р. тата примусили вступити в колгосп. У нас забрали землю, коня, корову. Лишилося тільки 15 соток коло двору.

*Український Голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив.
Т. 8. Київ, 2012. С. 27–28.*

Свідчення Афанасьєвої Галини Дмитрівни, 1921 р.н., про голодомор 1932–1933 рр. у Києві (м. Київ) (фрагменти)

Як корінна киянка, яка народилася і все життя провела в Києві, я засвідчую, що голодомор 1932–33 рр. в Україні знищив не лише мільйони українських селян, а й пройшовся своєю немилосердною косою по сотнях тисяч жителів міста. У трагічні роки наша сім'я складалася із шести осіб: батька й матері, трьох старших братів й мене — найменшої, якій виповнилося 12 років. Отже, я добре пам'ятаю, як уже восени 1932 року Київ був наповнений голодними й опухлими селянами, які свої нехитрі пожитки намагалися обміняти на хліб чи інші харчі. Особливо великий наплив голодуючих селян виник весною 1933 року. Опухлими людьми й живими скелетами були заповнені всі сквери й вулиці міста. Пам'ятаю, особливо багато таких живих трупів було на Подолі, на вулицях Верхній і Нижній Вал, де було багато широких лав, на яких юрмилися сотні цих нещасних. Там вони сиділи, лежали й помирали. Кожного ранку вулицями міста їздили підводи, на яких разом із візником був спеціальний підбирач трупів. Разом із тими, хто вже віддав Богу душу, підбирали й

живих, в яких ще теплилося життя. Мертвих і ще живих звозили до церкви, що знаходилася на Хоревій, 3, в якій складували нещасних. Навколо цієї церкви вирили широкий і глибокий рів, в який періодично скидали трупи, якими наповнювалася церква. Поступово цей рів по мірі заповнення трупами зрівнювався із землею. Отже, відвідувачі цієї церкви напевне нині і не здогадуються, що вони топчуться по сотнях трупів, яких прийняла земля в 1933 році.

У ті часи існувала карткова система, за якою працюючим киянам відпускали по 400 г хліба на день, а утриманцям — по 200 г. На вул. Верхній Вал у ті роки був хлібний магазин, в якому продавали хліб за комерційною ціною — по 3,5 крб. за кілограм! На руки продавали лише по 1 кг.

Оскільки хліба для киян за картками було явно недостатньо, за комерційним хлібом утворювалися величезні черги ще звечора. Міліція розганяла черги, обезсилених від голоду людей заганяла в церкву і там залишала. Там вони й конали, тобто вмирили. В одну із таких міліцейських облав, в оцю сітку смерті потрапила і моя мати — Хоменчук Уляна Сергіївна, яку також міліція замкнула в церкві. Через дві доби відкрили церкву для звільнення від чергової партії трупів і поповнення новими жертвами. Але мати ще була живою і врятувалася від цього сатанинського конвеєру смерті.

Отже, більшість киян також страшно голодували і виживали, хто як міг.

*Пам'ять народу: Геноцид в Україні голодом 1932–1933 років.
Свідчення: У 2 кн. Кн. 1. Київ, 2009. С. 71–72.*

Дипломатична довідка про проблему національних меншин на Буковині (1930–ті рр.) (фрагменти)

На території Чернівецького консульського округу національна проблема виступає тільки у Буковині
[...]

Розглядаючи Буковину в національному аспекті, ми повинні поділити її на дві частини: північну та південну. Якщо п'ять основних національних груп, які проживають у Буковині, представлені в обох її частинах, то, коли йдеться про безперечну національну більшість, північну Буковину можна назвати українською, а південну — румунською.

Буковину після приєднання до Румунії було поділено на п'ять повітів, за австрійських часів вона мала одинадцять. Тому два повіти, згідно з румунським поділом, а саме Чернівецький і Сторожинецький, мають переважачу українську більшість, що становить у першому до 90 %, а у другому до 75 %. Радівецький повіт у національному плані є перехідним тереном. Проживають там румуни, українці, німці та угорці. Однак українці мають там лише 15 % населення. Досить великий відсоток становлять тут німці та угорці. Переважає однак румунське населення. Повітами, де домінують румуни, є Сучавський та Кимполунзький.

[...]

Як виходить з вищенаведених даних, українська проблема у Буковині в силу обставин висувається на перший план серед решти питань національних меншин. Вона набирає спеціальної ваги для румунів також з огляду на те, що українці у Буковині становлять цілісну і національно свідому масу, можуть мати значний вплив на більшу частину Бессарабії, яка, як відомо, має серед свого населення дуже великий відсоток зрусифікованих українців.

Спроби впливу буковинських українців на Бессарабію мали певний успіх у 1933 р., коли змогли як у Хотинському, так і Акерманському повітах створити українські політичні організації, які отримували директиви від Української національної партії в Румунії, що має свій центр у Буковині, а саме у Чернівцях. Як свідчить сама назва, ця партія не збирається обмежуватися тільки буковинською територією. Багаторазово серед її прихильників висловлювалася думка, що Буковина має стати П'ємонтою українського руху для територій, заселених українцями і які після війни були приєднані до Румунії.

Характерним моментом є те, що як місцева українська преса, так і зарубіжна та західноєвропейські часописи у згаданому вже 1933 році порушили питання про чисельність українців у Румунії.

Підставою для цього став виступ «Українського бюро» у Лондоні з доказами, що кількість українців у Румунії сягає 1 160 000.

Бельгійський часопис «La Flandre liberale», вміщуючи кореспонденцію з Буковини (у числі від 12 жовтня 1933 р.), поставив під питання вищевказану кількість. Він доводив, що українців у Румунії є 900 000, з яких 300 000 у Буковині та 600 000 у Бессарабії.

[...]

З наведеними вище даними не погодився місцевий український щоденний часопис «Час» (№ 1458 за 7 листопада 1933 р.), доводячи, що згідно з неточними австрійськими переписами населення, вже у 1900 р. у Буковині проживало 300 000 українців.

[...] часопис стверджував, що сьогодні українців у Буковині повинно бути значно більше, ніж 350 000, у Бессарабії значно більше, ніж 600 000, у Семигороді понад 50 000. А якщо взяти до уваги також решту місцевостей Румунії, то виявиться, що кількість українців, подана Лондонським бюро (1 160 000), буде дуже незначною.

[...]

Якщо на справу української меншини Румунія звернула велику увагу, то, крім вищенаведеного, додається ще та обставина, що українці як у Буковині, так у Північній Бессарабії є не прибулим, а автохтонним елементом. Усвідомлення цього є загальним серед місцевих українців, які (на відміну, наприклад, від німців), почувають себе тут, на своїй землі, вважаючи румунів не за справжніх господарів, а за прибульців.

Переконання про свою автохтонність вони черпають з кожного підручника української історії, з часописів і брошур, автори яких, пишучи про молдавську, буковинську та бессарабську землі як про терени, на яких ще мешкали руські племена, спираються звичайно на київського літописця X ст. Нестора.

*Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр.
Погляд дипломатів (Документи). Чернівці, 2007. С. 101–105.*

Довідка, підготовлена для Консульського з'їзду, про об'єднання Буковини з Румунією та його економічні наслідки (1934 р.) (фрагменти)

З моменту переходу Буковини під румунське панування її зв'язок з державами колишньої Австро-Угорщини був перерваний. Розпочалася перебудова буковинського господарства із західного на південно-східний напрямок.

Однак процес економічного об'єднання Буковини з Румунією розвивався спочатку досить повільно. Передусім у перші місяці після об'єднання весь товарообіг між Буковиною і Румунією відбувався за дозволом відповідного буковинського генерального секретаріату, що значно ускладнювало товарообіг. Така ситуація існувала до 1921 р.

[...]

У вересні 1920 р. в Чернівцях було відкрито філію Румунського національного банку. Невдовзі великі бухарестські банки повіdkривали в Буковині свої філії. Одночасно, згідно із Законом про націоналізацію банків, діючим у Буковині філіям віденських банків був виданий наказ: трансформуватися у незалежні румунські

банки або самоліквідуватися. Це ліквідувало фінансову залежність Буковини від Відня і віддало її в підпорядкування Бухареста.

Подальшим поступом інтегрування Буковини в Румунію була заміна (в міру можливості) товарів, що завозилися з австрійських провінцій, румунськими товарами. Так, наприклад, чеський текстиль (моравський і сілезький) був, принаймні, частково замінений виробами з Бугуші і Брашова. Папір, який завозився з Австрії, почали замінити папером зі Старого королівства і Семигороду. Гас із Малопольщі втратив буковинський ринок, його змінив гас з Плоешть. Квота збіжжя, яке щорічно завозили у Буковину з Малопольщі, була замінена румунським збіжжям.

Характер транзитної торгівлі змінився торгівлею власними товарами. Збіжжя — головний її елемент, яке раніше було російським, нині стало румунським, оскільки походить з Бесарабії. Це саме стосується і яєць.

Одним з найбільш ефективних результатів переходу Буковини під румунське панування є її індустріалізація. Наскільки Австрія противилася індустріалізації своїх східних провінцій, настільки Румунія (країна на 85 % аграрна), отримавши Буковину, відкрила широку дорогу для її індустріалізації. Передусім, вона поширила на Буковину чинність румунського закону 1912 р. про підтримку державної промисловості, згідно з яким новоутворені підприємства могли імпортувати обладнання без мита і, крім цього, мали можливість користуватися низкою інших пільг. Згодом румунський уряд створив цілу систему митної варті. І, нарешті, підтримувалася енергійна відбудова тих промислових закладів (тартаків, млинів тощо...), які існували в Буковині і були під час війни знищені.

У результаті, на сьогоднішній день Буковина є одним з найбільш індустріальних регіонів Румунії. Індустріалізація Буковини, без сумніву, є одним з найважливіших чинників економічної інтеграції цієї провінції з Румунією. Продукція нових галузей промисловості зорієнтована виключно на румунський ринок і залежна від нього. З іншого боку, новостворена промисловість піднесла авторитет Румунії, оскільки сприяла зменшенню завезення з-за кордону промислових товарів, що, в свою чергу, має мати певний позитивний вплив на формування торговельного балансу держави.

Буковинське сільське господарство після приєднання Буковини до Румунії зазнало значних перетворень у зв'язку з аграрною реформою у 1919–1921 рр. Зміст реформи полягав у тому, що землевласникам залишали по 100 га орної землі, але деякі землевласники зберегли за собою значно більше, ніж 100 га, за рахунок

володіння лісами і діяльністю у переробній галузі. Реформа, з одного боку, змінила тип сільського господарства у Буковині з поміщицького на селянське, а з другого — збільшила популярність румунського уряду серед селянства. Таку саму роль відігравав згодом Закон про погашення боргів у рільництві, який списав з буковинських селян 70 % їх боргів, що з'явилися у зв'язку з господа́рюванням на одержаній (згідно з аграрною реформою) землі. Сільськогосподарським працівникам у Старому королівстві списали лише 50 %.

З вищезазначеного ми бачимо, що у процесі економічної інтеграції Буковини з Румунією значну роль відіграли перетворення в економічній структурі цієї провінції. Ці перетворення, в свою чергу, викликали зміни у товарообміні Буковини як з іншими регіонами Румунії, так і з іноземними державами.

*Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918–1944 рр.
Погляд дипломатів (Документи). Чернівці, 2007. С. 90–91.*

Маніфест автономного уряду Карпатської України з приводу рішення Віденського арбітражу про перерозподіл території краю (3 листопада 1938 р.) (фрагменти)

Ми, Уряд Карпатської Русі, яку великодержави, що встановили остаточні границі дня 2 листопада 1938 р. у Відні, назвали її природно Карпатською Україною, звертаємося в цю вирішальну хвилину з гарячим закликком до вас, браття і сестри.

Відірвання споконвічних наших городів Ужгорода й Мукачева від Карпатської України — це зранення нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилині пам'ятаймо те, що коштом тієї нашої рани здобуто українську державну самостійність. Цей важкий удар, що стрінув нас, не захитає нашої волі сповнити те велике завдання, яке оце поставила перед нами історія.

Супроти нового стану речей, столицю нашої країни переносимо з забраного Ужгорода до Хуста, до того міста, в якому 21 січня 1919 року проголошено перше бажання нашої самостійності.

Ми рішили взятися за історичний труд будови нашої обкроєної, однак до самостійності піднесеної країни.

Між вами ходять агенти чужих інтересів, що застрашують вас, що ми на нашій обкроєній землі не зможемо жити, бо не буде з чого жити й на чім працювати.

[...]

Ви повинні це знати, що наші вороги хотіли забрати всі скарби нашої землі, які забезпечать нам краще життя.

До розбудови нашої країни маємо забезпечені услів'я, тобто капітал і працівні сили, що допоможуть вашій владі повести вас до кращої будучності.

Наша самостійна держава дає нам не тільки культурну і політичну свободу, але й забезпечує також для нас хліб і працю. Вже цього року приступимо до будування нових доріг і залізниць. Закликаємо вас усіх, свідомих братів і сестер, щоб ви на початках нашої самостійності показали себе гідними свободи й помагали владі в розбудові нашої держави.

Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх досьогодні викликували між нами вороги нашого народу.

Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою скорого розвитку нашої держави.

*Карпатська Україна: Документи і матеріали.
Хроніка подій. Персоналії: У 2 т. Т. 1. Ужгород, 2009. С. 93–94.*

Звернення Міністерства внутрішніх справ Підкарпатської Русі до окружних урядів з приводу створення Організації Народної оборони «Карпатська Січ» і сприяння в її роботі (10 листопада 1938 р.) (фрагменти)

Рішенням тут. (ешнього) міністерства з дня 10. XI. 1938 чис. 372/38 були затверджені по згоді з паном предсідником правительства Підкарпатської Русі статuti організації Народної Оборони «Карпатська Січ» з осідком в Хусті, а з кругом ділення на цілу Підкарпатську Русь.

Згідно § 2 того статуту ціллю товариства є оборона державних та національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українським-руським громадянстві того краю, поборювання протидержавної пропаганди і всестороння підтримка правительства Підкарп. Русі, зокрема, удержування ладу та безпечності.

З огляду на це, що товариство має за завдання переводити консолідацій ну працю для привернення та удержання ладу та спокою і скріплення державної думки, взиваю всі уряди, щоб і вийшли на зустрічу діяльносте того товариства, в законних рамках підтримували єго чинність та з тим товариством та складовими єго організаціями т. зв. «відділами» співпрацювали.

*Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії:
У 2 т. Т. 1. Ужгород, 2009. С. 103.*

**Лист Прем'єр-міністра уряду Карпатської України
дипломатичній місії США в Празі
про проголошення незалежності
Карпатської України (14 березня 1939 р.)**

В моїй компетенції повноважного заступника Карпатської України маю честь повідомити Вашу Ексцеленцію про наступне:

Після того, як Словаччина проголосила повну незалежність, Чехо-Словацька республіка перестала існувати. Тому Карпатська Україна проголосила себе повністю незалежною на основі Мюнхенських рішень, які торкаються права самовизначення карпато-українського народу, так само як і завдяки Віденському арбітражу.

Карпато-український народ жадає Вождя німецької нації та уряд німецької держави не відмовити у виявленню їхнього суверенного захисту незалежної Карпатської України.

*Карпатська Україна: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії:
У 2 т. Т. 1. Ужгород, 2009. С. 276–277.*

СЕМІНАР

**Українські землі у міжвоєнний період:
від національного ренесансу
до московського терору**

пропоновані питання

1. Політика коренізації (українізації) в УСРР: зміст, здобутки, суперечності.
2. Сталінський терор і його наслідки для українського суспільства.
3. Діяльність УВО та ОУН: форми боротьби, ідеологія, місце в історії.

рекомендована література

• Бажан О., Мицик Ю. Від трипільців до кіборгів. Коротка історія України. Київ: Видавництво Клію, 2020. 688 с. • Бойко О. Історія України. Київ: Академія, 2021. 640 с.

- [Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2022. 408 с.](#)
- Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ: Генеза, 2019. 656 с.
- [Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.](#)
- [Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.](#)
- Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «Школа», 2010. 624 с.
- [Плохій С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с. 16.](#)
- Турченко Ф., Каганов Ю., Турченко Г. Історія України (1914–1945). Київ: Гельветика, 2021. 368 с.
- [Україна й українці в постімперську добу \(1917–1939\) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 620 с.](#)
- [Rusnak O., Ilkiv M., Holovlov M. New Seal of District Chief: to the Centenary of Ukrainian Authority in Khotyn Region. History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. No 2. 2018. P. 38–49.](#)
- [Rusnak O., Ilkiv M., Kalinichenko V. Seals of the Khotyn County in the Interwar Period. Historical and Sphragistic Analysis. Codrul Cosminului. University of Suceava Publishing House. Vol. 29. Issue 1 / July 2023. P. 7–30.](#)

Перше питання передбачає розкриття суті політики коренізації (українізації) в УСРР у 1920-х рр., її основних здобутків і суперечностей. Необхідно проаналізувати передумови українізації — курс радянської влади на підтримку національних культур у межах СРСР для зміцнення соціалістичної системи та залучення місцевих еліт. Варто показати, як впровадження української мови охопило систему освіти, державне управління, культуру, пресу, видавничу справу. Потрібно висвітлити розвиток шкільництва та вищої освіти, збільшення

кількості українських навчальних закладів і підготовку кадрів. Особливу увагу слід приділити діяльності Всеукраїнської академії наук (ВУАН), культурних інституцій, театру, кіно, літератури та творчості митців, які утворили феномен українського культурного відродження. Важливо окреслити внутрішні протиріччя українізації: балансування між національним піднесенням і жорсткою партійною ідеологією, контроль з боку ВКП(б), поступове згортання політики наприкінці 1920-х рр., коли відродження почало сприйматися владою як загроза централізованому управлінню.

Друге питання має розкрити масштаби та наслідки сталінського терору для українського суспільства наприкінці 1920-х — у 1930-х рр. Варто почати з аналізу «Шахтинської справи» 1928 р. та кампаній переслідування української інтелігенції, зокрема процесу над Спілкою визволення України 1930 р., які стали сигналом початку репресій. Потрібно охарактеризувати явище «Розстріляного відродження» — ліквідацію цілого покоління українських письменників, митців, науковців. Необхідно також проаналізувати масові репресії 1937–1938 рр., хвилю арештів і страт, ліквідацію Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) як важливого осередку національного духовного життя. Слід показати, як сталінський терор знищив значну частину національної еліти, зламав соціальні структури та створив атмосферу страху й повної підконтрольності суспільства.

Третє питання передбачає характеристики діяльності Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН) у міжвоєнний період, аналіз їхніх методів боротьби, ідеології та місця в історії. Потрібно розглянути

обставини виникнення УВО у 1920 р., її структуру, керівництво (зокрема роль Євгена Коновальця) та методи дії — саботаж, збройні акції, пропаганда і підпільна робота проти польської влади. Слід прос-тежити, як 1920 р. УВО трансформувалася в ОУН, що об'єднала різні націоналістичні групи. Особливу увагу слід приділити ідеології інтегрального націо-налізму (культ сили, пріоритет державності над індивідуальними правами, готовність до жертви задля незалежності). Варто проаналізувати війсь-кові акції ОУН, резонансні політичні вбивства, акти саботажу. Необхідно висвітлити розкол ОУН на «мельниківців» і «бандерівців» у 1940 р., а та-кож різні підходи до стратегії боротьби. Завершу-ючи, слід окреслити дискусії в історіографії — між оцінкою ОУН як частини визвольного руху та кри-тикою її радикалізму й авторитарних засад.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Постанова РНК УСРР про введення української мови в школах і радянських установах (1920 р., вересня 21)

Рада Народних Комісарів постановляє:

1. Доручити Наркомосові терміново розробити план широ-кого розвитку виховних і освітніх закладів усіх ступенів і розря-дів з українською мовою викладання.
2. негайно запровадити обов'язкове вивчення української мови в усіх учбово-виховних закладах з українською мовою ви-кладання.
3. Звернути увагу на особливо серйозне вивчення української мови в усіх постійних і тимчасових закладах по підготовці пра-цівників освіти, причому частину їх треба негайно ж перевести на українську мову викладання.
4. Поставити в обов'язок Державному видавництву подбати про видання, за погодженням з Наркомосом, достатньої

кількості підручників українською мовою, так само як і художньої літератури і всіх інших видань.

5. Наркомпродові і Наркомзему свою популярну і пропагандистську літературу видавати переважно українською мовою.

6. Поставити в обов'язок виконкомам мати в кожному губернському місті не менше однієї української газети.

7. Наркомосові через його місцеві органи негайно ж організувати в усіх губернських і повітових містах вечірні школи для навчання української мови радянських службовців.

8. Поставити в обов'язок усім радянським установам подбати про залучення співробітників, які знають українську мову і можуть нею задовольняти запити населення.

9. Поставити в обов'язок Робітничо-селянській інспекції стежити за точним виконанням цього декрету.

*Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. С. 292–293.*

Виступ М.О. Скрипника на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.) (фрагменти)

Я хотів би говорити про те, як практично здійснюється наша лінія в національному питанні в одній галузі, а саме в галузі культурної та партійної роботи; і то хотів би тут узяти лише окрему частину цього питання й говорити про роботу тільки серед українського населення. Українці в Радянському Союзі посідають не тільки Українську Соціалістичну Радянську Республіку, але розташовані і на території всіх інших республік, доходячи в РСФРР числом понад 7 мільйонів.

Придивімося, як же обслуговуються ці 7 мільйонів населення, що становлять собою в деяких місцях на 40–50 %, а в деяких на 70 % найбільше селянство. Як обслуговує цю людність тепер радянська влада й наша партія? Ми маємо на ці 7 мільйонів населення в усій РСФРР разом з іншими автономними республіками, що входять до складу РСФРР, як ось Кирреспубліка й Татреспубліка, всього 500 шкіл з українською викладавою мовою та тільки 2 технікуми типу середніх шкіл, отже існування й цих шкіл стоїть зараз під знаком запитання. До цього часу вже закрилося 300 шкіл, а обидва технікуми є зараз під знаком запитання і найближчого часу належатимуть до тих, що їх треба скоротити. Я не припускаю, щоб такий відсоток шкіл задовольняв культурно-освітні потреби цього українського населення і щоб його можна було вважати за достатній. Тут треба, щоб тези наші в цій справі перетворювалися у життя належною мірою.

А тепер погляньмо, як обслуговуються національні меншості по партійній лінії. У мене є відомості, що лише в самій Саратовській губернії в губкомі є єдина на всю Росію українська секція. В деяких губерніях в окремих відділах народної освіти є робітники, що спеціально ведуть роботу серед тамтешнього українського населення близькою для населення мовою, але то все робітники безпартійні. Як-не-як, а в Сибіру ми маємо 1.200.000 українців, на Кубанщині — 2.273.000 й т.д., але партійної роботи серед них ми зовсім не провадимо. Коли Агітпроп ЦК РКП запитав губкоми, то лише Саратовський та Самарський губкоми визнали за потрібне провадити таку роботу українською мовою. А що відповіли всі інші? Воронізький губком заявляє, що організація української секції недоцільна: Царіцинський — «непотрібна й недоцільна»; Курський — «цілком зайва», а Кубанський не надіслав навіть ніякої відповіді. Треба зауважити, що такі відповіді про те, що не треба вести роботи українською мовою, подавало багато парткомів і в самій Україні. Кажуть, що роботу можна вести й російською мовою. Але число 7.000.000 українських селян на території РСФРР говорить про те, що нам треба в оцій царині вжити заходів для того, щоб можна було провадити роботу мовою місцевого населення. Отже виникає питання, як же ми в своїй практиці провадимо цю роботу. Чи допомагаємо ми селянам близькою для них мовою підвестися з некультурного стану? Візьму один приклад. Ми провадимо мобілізації: остання мобілізація взяла до армії 60.000 українських селян, що пішли в Росію. Якою ж мовою вони дістають освіту? Чи провадиться ж серед них культурно-освітня робота українською мовою? Ні, не провадиться. Армія й досі лишається знаряддям русифікації українського населення й усього «інороднього» населення. Правда, ПУР останніми часами почав передплачувати газети на національних мовах, але вся ця робота ще в майбутньому, і нам треба в цій справі вжити заходів, щоб наша армія не була знаряддям русифікації.

Я не кажу про мову командування, але необхідно, щоб культурно-освітня робота в Червоній армії серед «інородців» провадилась їхньою рідною мовою. Ми звикли йти віковичними стежками й не розуміємо, що наші ухвали в національній справі нас до чогось обов'язують.

Що ж це таке? Відкіля постає це протиріччя між теорією й практикою? Не тільки на наших з'їздах, але й на другому конгресі Комінтерну ми ухвалили резолюцію в національній справі, і саме російська делегація внесла цю резолюцію. В ній говорилося, щоб пролетаріят в галузі національного питання був готовий до найбільшої саможертви для того, щоб утворити спілку з

колоніальними народами і з селянами колишніх пригноблених народів. Ось питання, що його треба перед нами поставити.

А чи виявили ми цей намір до самодержави? Ні, не виявили. Маємо лише теоретичні визнання від більшості, але коли доходити до діла, то тоді в нас немає ні сили, ні волі. Великодержавні забобони, що зайшли в кров з молоком матері, стали інстинктом у багатьох і багатьох товаришів. Пригадайте, як багато товаришів збентежилися, коли наш Союз Республік дістав назву не РСФРР, а СРСР. Пригадайте, як багато незрозумілих питань виникло серед товаришів з приводу зміни назви Російської Комуністичної Партії на Комуністичну Партію СРСР, як багато принципово не погоджувалося з цим, убачаючи в цьому якусь базу, відмову від традицій і т.ін., ніби ми вже одного разу не зреклися старої заслуженої назви і ніби в цьому обстоюванні назви партії, не по території, а саме за російською національністю, немає своєрідного великодержавства. Так, товариші, нам треба бути готовими до саможертви, нам доконче треба ще добре попрацювати над собою, щоб бути готовими до цієї саможертви.

Я нагадую про роботу серед українців, що треба вести її спеціально українською мовою.

Але нам бракує робітників, нам треба ще підготувати робітників, що змогли б провадити роботу українською мовою. Ось вам приклад: тут у нас на цьому з'їзді маємо лише 4,7 % українців. З тих умов, що здавна склалися на Україні, нам бракує робітників, що володіють українською мовою, що могли б провадити серед селян роботу рідною для них мовою.

[...]

Так чому ж ми практично в національному питанні топчемося на місці і після правильного принципового розв'язання його на ділі стоїмо на місці? Річ у тім, що ми весь час балансуємо в царині національного питання. Дехто повсякчас намагається знайти якусь середню лінію. Кожне зауваження на великоросійський шовінізм завжди вважають за потрібне компенсувати зауваженням протилежним — на шовінізм народностей недержавних, отож завжди маємо подвійну бухгалтерію. Кожне зауваження на великоросійський шовінізм намагаються завжди дискваліфікувати.

«Переборіть, сказати б, спочатку свій власний шовінізм». Такої як слід боротьби з великодержавним шовінізмом у нас не провадилося. Тут на цьому треба нам знайти кінець. Нам треба тут встановити якусь межу.

Лист Комітету допомоги українським культурним силам в Україні до Раднаркому УСРР із проханням надати допомогу в безмитному пересиланні одягу і наукової літератури для ВУАН (16 липня 1923 р.)

Українське студентство з різних державних територій, яке перебуває на студіях в Чехо-Словаччині, дізнавшись про скрутне матеріальне положення, в якому знаходяться наукові установи і культурні працівники на Україні, заложило Комітет допомоги українським культурним силам на Україні, щоби нести їм допомогу відповідно до своїх сил і засобів.

Комітет цей на протягу півтора року популяризував серед чужинців потребу негайної допомоги голодуючій Україні, влаштовував сам для цієї цілі збірки, концерти і т.ин. (зібрані засоби передавано Українському комітетові допомоги голодуючим на Україні) та вислав на Україну пакунки Нансена, в першу чергу для членів Всеукраїнської Академії наук та для інших вчених.

Від деякого часу знявся комітет збіркою одягів та нової наукової літератури, велика потреба якої дається тепер діймаюче відчувати серед наукових кругів на Україні.

На жаль, дотепер не вдалося вислати цих збірок на Радянську Україну тому, що ані комітет, ані наукові установи, для яких вони призначені, не мають фондів на заплатавання мита і інших видатків, злучених з пересилкою.

Комітет звертався вже кілька разів до радянського представництва в Празі, щоби воно допомогло в цій справі, але на добрих обіцянках все скінчилось.

Чеське правительство, розуміючи велику вагу допомоги нашим культурним працівникам, піднялося зовсім даром доставити до Києва ті одяги для Академії наук, та на жаль всі заходи, щоби увільнити від мита ці даровані речі, дотепер по піврічних стараннях в радянському українському представництві скінчилися нічим.

І стоять убрання та книжки зовсім неуживані і даром в той час, коли на Україні стільки працівників науки могло би з них користатися в цей час великої української економічної скрути.

Тому звертається комітет з проханням до Ради Народніх Комісарів УСРР увільнити посилки комітету в книжках і убраннях від мита і інших пересилочних оплат і дати якнайскорше розпорядження в цій справі до свого Празького представництва.

Комітет сподівається, що Рада Народніх Комісарів піде радо на зустріч цій важній справі.

**Витяг з протоколу засідання президії
Київського окрвиконкому
про організацію української опери в м. Києві
(29 березня 1926 р.) (фрагменти)**

Слухали: Про організацію української опери в Києві.

Ухвалили: 1. Визнати за доцільне і погрібне організувати з нового сезону 1926/27 р. українську оперу в м. Києві.

2. Вважати за необхідне, щоб основний репертуар опери був український, допускаючи російські опери залежно від якості та кількості українського оперного репертуару.

3. В зв'язку з цим, визнати за необхідне приступити до комплектування для української опери труп, притягуючи до складу її видатні оперні сили Союзу.

4. Визначити за потрібне обслуговувати видатними оперними силами Київ та Харків, забезпечивши умовою рівномірні виступи їх в цих містах.

5. Вважати за необхідне, щоб Головополітосвіта запрошення художників, вокальних сил погоджувала з окрполітосвітою.

*Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення
Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.:
Збірник документів: У 2 т. Т. 1: 1917 — червень 1941 р. Київ, 1959. С. 441.*

**Постанова Центральної контрольної комісії КП(б)У
про заходи щодо українізації керівного складу
партійних працівників (30 вересня 1926 р.)**

1. На виконання директив партії щодо українізації відповідальних працівників вважати необхідним, щоб керуючий та відповідальний склад обов'язково, протягом півроку пройшов курс по українізації з проведенням відповідних іспитів.

2. Визнати необхідним про всіх товаришів, які умисне відхиляються від вивчення української мови, притягти до партійної відповідальності по лінії ЦКК, про що пропонувати ОкрКК прос-тежити.

Цю постанову погодити з ЦК КП(б)У.

*Національні відносини в Україні у XX ст.:
Збірник документів і матеріалів. Київ, 1994. С. 165.*

Витяг з «Устрою Організації українських націоналістів» (26 січня — 3 лютого 1929 р.) (фрагменти)

Розділ I «ПОЛІТИЧНІ ЗАСАДИ»

А. Загальні означення

1. Український націоналізм є духовний і політичний рух, зароджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття.

2. Українська Нація є вихідне заложення кожної чинности та метове назначення кожного прямування українського націоналізму.

3. Органічна зв'язаність націоналізму з нацією є факт природнього порядку й на ньому основане ціле розуміння істоти нації.

[...]

9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава.

[...]

13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулятом є створення політично-правної організації, означеної: Українська Самостійна Соборна Держава.

14. Для створення, закріплення і розвитку держави необхідна засаднича умова: щоб держава була висловом національної істоти у спосіб найбільш творчої видатности всіх складових органів нації, отже виявляла систему організованої її взаємочинности на засаді інтегралізму суспільних сил з їх правами й обов'язками відповідно до їх значення у цілості національного життя.

15. Український націоналізм висновує для себе з провідних засад державної організації ряд практичних завдань, підготовчих для здійснення державного ідеалу соборними зусиллями українців-державників, зорганізованих на принципах: чинного ідеалізму, моральної своєзаконности та індивідуального почину.

16. Першим зав'язком та переємником завдань українського націоналізму є покликана до життя Конгресом Українських Націоналістів Організація Українських Націоналістів, побудована на засадах: всеукраїнства, надпартійности й монократизму.

Б. Державний устрій

1. Форма української державної влади буде відповідати послідовним етапам державного будівництва України, а то національного визволення, державного закріплення та розвитку.

2. В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, витворена в ході національної революції, зможе забезпечити внутрішню силу Української Нації та найбільшу її відпорність назовні.

3. Щопиш після відновлення державности, настане доба її внутрішнього порядкування та переходу до стану монолітного державного тіла. В цей перехідний час голова держави матиме за завдання підготувати створення найвищих законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств, з углядженням відмінностей окремих земель, що ввійдуть до складу Української Держави.

4. На чолі упорядкованої держави стане, покликаний представницьким органом, голова держави, що визначить виконавчу владу відповідальну перед ним та найвищим законодавчим тілом.

5. Основою адміністративного устрою Української Держави буде місцеве самоврядування; зокрема кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу.

В. Соціально-економічні постанови

1. Вступні тези

1. Українська Держава буде змагати до досягнення господарської самовистарчальности нації, збільшення народного майна та забезпечення матеріального благобуту населення, шляхом розбудови всіх галузей народного господарства.

2. Господарське життя країни буде побудоване на основі співпраці держави, кооперації та приватного капіталу. Поодинокі ділянки народного господарства будуть розділені між ними, стануть предметом їх рівночасного й рівнорядного діяння, в залежності від корисности того для цілости народного господарства та для інтересів держави.

2. Аграрна політика

1. Інтересам народного господарства України відповідає існування та розвиток селянського господарства.

2. Вивласнення поміщицьких земель без викупу, переведене в час революції на Сході України, державна влада затвердить законом, якого силу поширить на всі землі України.

3. Державна влада переведе корективи в розподілі землі на Сході України, необхідні з огляду на стихійний, не впорядкований характер розподілу вивласнених земель у час революції.

[...]

6. Державна влада буде всебічно сприяти інтенсифікації селянських господарств та пристосованню їх до ринків, буде підтримувати розвиток сільськогосподарської кооперації, уділювати сільському господарству дешевого продукційного кредиту, і буде дбати про агрокультурну й агроосвітню справу та про забезпечення хліборобської продукції державним забезпеченням.

[...]

3. Промислова політика

1. В цілі усамотійнення народнього господарства та його всебічного розвитку, що зокрема диктують потреби державної оборони та кінечність дати верстат праці лишкам сільської людности, держава буде сприяти упромисловленню країни.

2. Підприємства таких галузей промисловости, що являються важливими для існування та оборони країни, будуть удержавлені. Інші підприємства будуть залишені приватному капіталові поодиноких осіб і асоціацій на основі вільної конкуренції та приватної ініціативи. У випадках, визначених законом, держава матиме право першинства перед приватним капіталом у набутті співласности приватних підприємств.

3. Держава дбатиме про переведення раціоналізації всіх родів промисловости, зокрема їх машинного урядження, та про підготовання кадрів фахівців і технічних робітників, що задовольняли б вимоги сучасної техніки.

[...]

4. Торговельна політика

1. Торговельні операції, так на внутрішньому як і на зовнішніх ринках, будуть розподілені між приватним капіталом, кооперацією і державою, яка то остання перебирає торгівлю виробами удержавленої промисловости та головні роди перевозу.

2. Маючи на увазі нормальний внутрішній процес розподілу й обміну, держава дбатиме рівночасно про забезпечення українським продуктам і виробам найвигідніших умов збуту на світових ринках, а для оборони національного господарства назовні вживатиме метод охоронного і сприяючого характеру та метод протекціонізму, що знайдуть примінення в формі мит та торговельних договорів.

5. Фінансова політика

1. Податкова система буде оперта на засаді єдиного, рівномірного, поступового й безпосереднього податку при залишенні обмеженої кількості посередніх податків.

2. Держава дбатиме про розвиток банківництва в усіх галузях господарського життя. Емісійний банк буде установою найбільш незалежною від сутополітичних чинників та підлягатиме контролю збоку виконавчої влади та громадянства.

3. Справа уморення державних боргів, що припадуть на українську державу, як частина боргів окупаційних держав, буде впорядкована після засад справедливості і в рамках господарської спроможности.

6. Соціальна політика

1. Регулювання взаємовідносин поміж суспільними групами, зокрема право остаточного арбітражу в справах суспільних конфліктів, буде належати державі, яка дбатиме про співпрацю виробничих верств Української Нації.

2. Члени всіх суспільних груп будуть мати право коаліцій, на основі якого вони будуть об'єднуватись у професійні організації з правом синдикалізування після територіального принципу і після галузей виробництва, та матимуть своє представництво в органах державної влади.

3. Працедавці і працівники матимуть право вільних персональних і колективних умов у всіх справах, що дотинать взаємних інтересів, у рамках законодавства та при контролі держави.

4. У приватних та державних промислових підприємствах будуть утворені виробничі ради з представників підприємців, керівників і робітників, з правом вгляду й контролі техніки продукції.

5. У хліборобських, промислових і торговельних підприємствах будуть утворені ради працівників, як представничі органи для полагоджування справ працівників у взаємовідносинах їх з професійними спілками, працедавцями та державою. Зокрема вони заключатимуть самі, або в порозумінні з професійними організаціями колективні договори, а в промислових підприємствах братимуть участь у виробничих радах.

[...]

Г. Зовнішня політика

1. Здійснення постуляту української державности, передумовляє активізацію внутрішнього політичного життя українського народу, заманіфестовану назовні для зазначення української справи як рішачого чинника в питанні східньо-європейського політичного стану.

[...]

3. Повне усунення всіх займанців з українських земель, що наступить у бігу національної революції та відкриє можливості

розвитку Української Нації в межах власної держави, забезпечить тільки система власних мілітарних зброєнь та доцільна союзницька політика.

4. Відкидаючи в засаді традиційні методи української політики орієнтуватися в визвольній боротьбі на котрогось з історичних ворогів Української Нації, українська зовнішня політика здійснюватиме свої завдання шляхом союзних в'язань з тими народами, що вороже відносяться до займанців України, як рівнож шляхом належного використання міжнародних взаємовідносин для досягнення суб'єктивної ролі України в міжнародній політиці.

5. В своїй зовнішньо-політичній чинності українська Держава стремітиме до досягнення найбільше відборонних меж, що охоплюватимуть усі українські етнографічні терени й забезпечуватимуть їй належну господарську самовистарчальність.

*Українська суспільно-політична думка в 20 столітті:
Документи і матеріали: В 3 т. Т. 2. Мюнхен, 1983. С. 327–335.*

Доповідна записка Голові ДПУ УСРР «Про підсумки роботи по викриттю українського контрреволюційного підпілля по Україні у зв'язку із справою “Спілки визволення України”» (1 грудня 1929 р.) (фрагменти)

В результаті операції, здійсненої в 28 округах по викриттю українського підпілля, зв'язаного з «СВУ», арештовано понад 700 чоловік. Операція охопила праві українські кола і виявила цілий ряд угруповань і організацій, що проводили антирадянську роботу на селі і в окружних центрах.

В ряді округів виявлені організаційні осередки «СВУ», які проводили роботу під безпосереднім керівництвом і за вказівкою Київського центру чи окремих членів президії «СВУ» (Єфремов, Чехівський та ін.).

Поряд з цим операція показала, що майже всі ліквідовані контрреволюційні угруповання і організації ідеологічно споріднені з «СВУ» і так чи інакше, якщо не завжди організаційно, то за своєю цілеспрямованістю, методами роботи, програмною платформою, зв'язані з ліквідованим нині українським контрреволюційним підпільним центром — «СВУ»

*Україна в XX столітті: Збірник документів і матеріалів (1900–1939).
Київ, 1997. С. 368–369.*

Справа № 103010 у звинуваченні О.С. Курбаса (1937 р.)

Курбас Олександр Степанович, 1887 року народження, в Галичині (м. Самбір), громадянин СРСР, службовець, освіта вища, режисер, колишній соціал-демократ.

Був одним з керівників контрреволюційної організації УВО. Мав зв'язки із Шумським та іншими відомими контрреволюційними націоналістами. Для контрреволюційної пропаганди та стосунків із контрреволюційними націоналістами використовував український театр «Березіль», яким сам керував. Збирав у театрі контрреволюційні елементи й виховував кадри в контрреволюційному дусі.

Судовою Трійкою при колегії ДПУ (УРСР) від 9.IV.1934 року за статтею 54–11 Кримінального кодексу УРСР засуджений до ув'язнення у виправно-трудовах таборах (ВТТ) на 5 років.

Перебуваючи в Соловецькому таборі на керівній роботі по лінії театру, вперто підбирав собі кадри винятково з українських контрреволюційних націоналістів.

Обертаючись серед українців (Ірчан-Баб'юк, Владимиров А.Г., Гоккель, Генрікс), казав їм, що в «Радянській Україні панує диктатура чорносотенної російської кліки й що ця кліка знищила лєнінську національну політику, українську культуру, літературу та знищує українську мову».

Цікавиться політичними подіями. Вважає, що доля ув'язнених залежить від міжнародного становища. У розмові із в'язнем Потураєвим сказав йому про те, що відомі йому в'язні — українські націоналісти, які перебувають у таборах, «духом не занепадали», бо він має свідчення про те, що частина керівників, які залишилися на волі, далі працюють так само, як і до арешту. Ці відомості одержав од своєї дружини, що підтримує зв'язки з деякими керівниками контрреволюційної організації українських націоналістів у Харкові, що перебувають на волі.

Має намір тікати з табору.

* * *

Витяг з протоколу № 31

Засідання Особливої Трійки Управління наркомату внутрішніх справ Ленінградської області № 83 від 9.X.1937 року.

Слухали: Курбас Олександр Степанович, 1887 року народження, з Галичини (м. Самбір), громадянин СРСР, службовець, освіта — вища, режисер, колишній соціал-демократ. Судовою

Трійкою при Київському обласному ДПУ УРСР від 9.IV.1934 р. за статтею 54–11 Кримінального кодексу УРСР засуджений до ув'язнення у виправно-трудовах таборах на п'ять років.

Ухвалили: Курбаса Олександра Степановича — розстріляти.

* * *

Акт про виконання вироку

Вирок Трійки Управління НКВС Ленінградської області за протоколом № 83 від 9 жовтня 1937 року щодо засудженого Курбаса Олександра Степановича виконано 3 листопада 1937 року, про що й складено цей акт.

*Історія української культури: Збірник матеріалів і документів.
Київ, 2000. С. 353–354.*

Тема 5

«Між двома проваллями»: Україна у Другій світовій війні

Мета:

Проаналізувати героїчну боротьбу українського народу проти тоталітарних режимів Адольфа Гітлера та Йосифа Сталіна.

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Вступ: Україна у глобальному контексті війни.
2. Перший удар: Радянська окупація Західної України (1939–1941).
3. Нацистська окупація України (1941–1944): Система терору.
4. Радянський режим у 1943–1945: «Визволення» чи «повернення» окупації?
5. Людські втрати України у війні.
6. Наслідки війни для України
7. Підсумок

1. Вступ: Україна у глобальному контексті війни.

Геополітичне становище України напередодні Другої світової війни. Поділ українських земель між СРСР, Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Нерівномірний соціально-економічний і політичний розвиток регіонів. Відсутність власної державності як чинник вразливості українського народу. Політична безправність українців у системах усіх

держав, що контролювали їхні землі. Ігнорування українського питання в міжвоєнній європейській дипломатії. Роль українських територій у стратегіях великих держав як джерела продовольства, сировини, людських ресурсів. Україна як територія зі стратегічним розташуванням між Балтикою, Чорним морем і Кавказом. Значення промислового Донбасу та родючих земель як об'єктів економічної експансії. Пакт Молотова–Ріббентропа (23 серпня 1939 р.) як крок до поділу Східної Європи. Секретні протоколи пакту: Західна Україна у сфері впливу СРСР. Передумови радянської експансії: загарбницькі інтереси Кремля в Центрально-Східній Європі. Співпраця СРСР і Третього Рейху в контексті початку війни. Поділ Польщі у вересні 1939 р. як прямий наслідок пакту.

Українські землі — об'єкт амбіцій і інструмент імперської політики обох тоталітарних режимів. Населення України як безправна маса, не залучена до визначення власної долі. Війна як зовнішній фактор, що був нав'язаний українському населенню. Використання людських ресурсів: мобілізації, депортації, реквізиції, трудові контингенти. Використання природних ресурсів та інфраструктури у військових і економічних цілях СРСР і Третього Рейху. Українське питання в європейській політиці: невизнання права на самовизначення. Початок формування нового українського підпілля в 1939–1940 рр. Активізація діяльності Організації українських націоналістів (ОУН). Розкол ОУН на крила Мельника та Бандери, плани створення державності. Війна як каталізатор ідеї української незалежності. Національна трагедія: масові втрати, зруйнована інфраструктура, депортації. Перша реакція українського суспільства на війну — від ейфорії до розчарування. Зростання політичної свідомості населення під

впливом потрясінь. Початок масової політизації населення та відчутне посилення національної самосвідомості.

2. Радянська окупація Західної України (1939–1941).

Вторгнення Червоної армії до Польщі 17 вересня 1939 р. Політичне обґрунтування радянського вторгнення — «захист братніх народів». Воєнна ситуація в Польщі: поразка від Вермахту, дезорганізація польської армії. Відсутність опору радянському наступу з боку ослабленої Польщі. Погодження дій з нацистською Німеччиною згідно з пактом Молотова–Ріббентропа. Швидке зайняття радянськими військами Львова, Станіслава, Луцька, Рівного та інших міст. Включення Східної Галичини й Західної Волині до складу УРСР. Зміна адміністративного статусу територій: ліквідація воєводств, створення областей УРСР. Інституційне приєднання до радянської системи — повна інтеграція за зразком східноукраїнських областей. Утворення радянських адміністрацій, райкомів партії, народних комісаріатів. Запровадження нових судових органів — народні суди та органи прокуратури. Організація радянської міліції та служб держбезпеки — НКВС. Націоналізація банків, промислових підприємств, транспорту, друкарень, торгівлі. Колективізація сільського господарства, реквізиція землі у приватних власників. Зміна соціального складу влади: витіснення польської, єврейської та української еліти. Прихід до влади лояльних до режиму осіб із числа партійців, активістів і новопризначених «червоних директорів». Масові арешти «класово чужих» елементів — землевласників, священників, інтелігенції, польських чиновників. Використання репресій як інструменту радянзації суспільства. Депортації до Сибіру, Казахстану та Півночі СРСР — родин

«неблагонадійних», «куркулів», інтелігенції. Фізичне знищення представників культурної, освітньої, релігійної еліти. Посилення контролю над усіма сферами суспільного життя — освіта, культура, релігія, торгівля. Запровадження російської мови як основної в адміністрації, на транспорті, у військовій сфері. Радикальна перебудова системи освіти: скасування національних програм, впровадження марксистсько-ленінської ідеології. Поява обов'язкової атеїстичної складової у школах. Обмеження та ліквідація діяльності церков: Греко-Католицької, Православної, Римо-Католицької. Секуляризація публічного простору: вилучення релігійних символів, заборона обрядів, переслідування духовенства. Зміна способу життя — адаптація населення до умов централізованої економіки та адміністративного тиску. Розчарування значної частини населення у радянських «визвольних» гаслах. Зростання напруги в міжетнічних відносинах: конфлікти між українцями, поляками, євреями, загострені соціальними змінами. Посилення антирадянських настроїв у середовищі українських націоналістів. Зміцнення підпілля ОУН у Галичині й на Волині. Встановлення повного радянського контролю над Західною Україною до червня 1941 р. Мілітаризація регіону напередодні війни з Німеччиною — будівництво укріплень, військові частини, мобілізації. Стан Західної України в червні 1941 р.: репресоване, деморалізоване, політично напружене суспільство.

3. *Нацистська окупація України (1941–1944): система терору.*

Початок вторгнення нацистської Німеччини в СРСР — операція «Барбаросса» (22 червня 1941 р.). Швидке просування німецьких військ: падіння

Києва, Харкова, Одеси, Дніпра. Паніка, хаотична евакуація радянських установ, підприємств, військових частин. Масові розстріли в'язнів НКВС у Львові, Дрогобичі, Золочеві, Умані та інших містах. Руйнування інфраструктури радянськими військами при відступі — «випалена земля». Позитивні очікування частини українського населення від зміни влади. Формування перших українських адміністрацій, зокрема у Львові, спроба проголосити Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Жорстка реакція німецької влади — арешти лідерів ОУН(б), зокрема Степана Бандери та Ярослава Стецька. Ліквідація українських адміністрацій, заборона будь-якої політичної самодіяльності. Адміністративний поділ окупованої України:

- Рейхскомісаріат «Україна» з центром у Рівному (жовтень 1941 р.),
- Генеральна округа «Галичина» в складі Генерального губернаторства,
- Трансністрія під контролем Румунії,
- військові зони на сході та півдні (Донбас, Крим, Запоріжжя).

Створення німецької цивільної адміністрації, підпорядкованої рейхскомісару Еріху Коху. Ідеологія нацистської окупації — колоніальний характер, расова ієрархія, дегуманізація. Реалізація «Генерального плану Ost» — знищення значної частини населення, перетворення України на аграрно-сировинний придаток. Політика «життєвого простору» (Lebensraum) — примусове виселення місцевого населення, заселення німцями. Економічна експлуатація: реквізиція продовольства, металу, вугілля, промислового обладнання. Масове вивезення людей на примусові роботи до Німеччини (остарбайтери) — понад 2 млн осіб. Розграбування музеїв, архівів, бібліотек — вивезення культурних

цінностей. Обмеження освітньої діяльності: закриття шкіл, ліквідація університетів, заборона української мови. Поширення пропаганди — німецькі газети, листівки, радіо; контроль над інформацією. Система терору щодо цивільного населення: масові страти, заложники, репресії за найменшу підозру. Каральні операції проти сіл, звинувачених у співпраці з партизанами або українським підпіллям. Винищення єврейського населення — початок Голокосту на території України. Масові розстріли у Бабиному Яру (Київ), Яновському таборі (Львів), Дробицькому Яру (Харків) та інших місцях. Створення гетто — ізоляція євреїв, жорсткі умови проживання, голод, примусова праця. Депортації до таборів смерті — Белжець, Собібор, Майданек. Участь місцевих допоміжних поліцій у каральних акціях — складне питання колабораціонізму. Тотальний контроль над населенням — паспортизація, трудова повинність, постійні перевірки. Окупаційна політика спричинила зростання пасивного і активного опору. Формування радянського партизанського руху в лісистих районах (Полісся, Сумщина, Чернігівщина). Зростання ролі українського націоналістичного підпілля — бойові загони ОУН, створення УПА (1942). Жорсткі дії німецької адміністрації у відповідь — масові каральні експедиції. Поворот у війні після Сталінградської битви (1943) — відступ Вермахту. Посилення насильства з боку нацистської адміністрації в період відступу. Евакуація адміністрацій, вивезення людей, техніки, продовольства до Німеччини. Застосування стратегії «випаленої землі»: спалення сіл, мостів, заводів. Зруйновані міста, спустошені регіони — масштабна гуманітарна катастрофа. Травматичний досвід окупації в колективній пам'яті українського народу. Пам'ять про Голокост, про оstarбайтерів, про масові страти

цивільного населення. Нацистська окупація — період глибокої гуманітарної, культурної й моральної кризи.

4. Радянський режим у 1943–1945: «визволення» чи «повернення» окупації?

Наступ Червоної армії в 1943–1944 рр. — стратегічний перелом у війні. Битва за Дніпро (1943 р.) — одна з найбільших операцій на Східному фронті. Визволення Києва (6 листопада 1943 р.) — політично й символічно важлива подія. Корсунь-Шевченківська операція (1944 р.) — «другий Сталінград» для Вермахту. Наступальні дії Червоної армії у Західній Україні, на півдні та в Карпатах. Остаточне витіснення нацистських військ з території України до кінця жовтня 1944 р. Офіційна радянська інтерпретація подій — «визволення українського народу від гітлерівських загарбників». Масована пропагандистська кампанія: плакати, фільми, газети, гасла. Поширення образу радянського солдата-визволителя, «братерства народів». Концепція «єдності фронту й тилу» як ідеологічна основа мобілізації. Реальність після повернення радянської влади — встановлення тотального контролю. Реінсталяція радянських адміністрацій, райкомів, органів НКВС. Кадрове очищення місцевого самоврядування — арешти або усунення тих, хто перебував під окупацією. Масові перевірки — виявлення «колаборантів», «зрадників», «чужих елементів». Розгортання каральних кампаній — депортації, арешти, страти. Використання надзвичайних повноважень НКВС для придушення будь-якого спротиву. Цілеспрямоване знищення мереж українського національного підпілля. Партизанська боротьба УПА — конфлікт із радянськими силовими структурами. Репресії

проти населення, підозрюваного у зв'язках з підпіллям: облави, тортури, примусова мобілізація.

Використання колективної відповідальності — знищення цілих сіл, арешти родин. Початок другої радянської — новий етап ідеологічного та економічного підпорядкування. Мобілізація до Червоної армії: іноді примусова, без підготовки, з негайним відправленням на фронт. Реєстрація чоловічого населення, облік тих, хто був вивезений або втік під час окупації. Використання мобілізованих українців як «гарматного м'яса» в останніх етапах війни. Відбудова радянської системи освіти — повернення політичної цензури, марксистсько-ленінської програми. Поновлення антирелігійної політики — закриття храмів, переслідування духовенства. Запровадження радянських свят, символіки, ритуалів — обов'язкові демонстрації, мітинги. Посилення атеїстичної пропаганди, обмеження релігійного життя. Руйнування залишків української самодіяльності, ліквідація нелояльних організацій. Економічна мобілізація — прискорене відновлення підприємств, часто силами мобілізованих чи репресованих. Примусова праця, низький рівень забезпечення, голод, нестача базових товарів. Формування нової системи лояльності — партійна номенклатура, система доносів. Відновлення системи паспортного контролю, обмеження свободи пересування. Продовження депортацій: кримських татар (1944 р.), поляків, німців, представників інших меншин. Спроби державного контролю над історичною пам'яттю — заборона говорити про колаборацію, УПА, репресії. Розбудова офіційного наративу: «Україна — складова єдиного радянського народу». Конструювання образу «героїчного визволення» у школі, літературі, кіно. Реакція населення — амбівалентна: водночас радість від вигнання окупантів

і страх перед новою хвилею репресій. Подвійне сприйняття «визволення»: повернення радянського контролю без гарантій свободи. Тривале мовчання про досвід окупації, співпраці, спротиву — табування пам'яті. Відновлення СРСР як силового режиму: апарат страху, контроль, мобілізація. 1945 рік — не завершення війни для України, а початок нового етапу боротьби — уже не зовнішньої, а внутрішньої.

5. Людські втрати України у війні.

Проблематика підрахунку втрат — відсутність повного обліку, знищення архівів, цензура. Розбіжності між радянською офіційною статистикою та сучасними історичними оцінками.

Політизованість обчислень — заниження або завищення цифр у пропагандистських цілях.

Відсутність виокремлення українських втрат у радянських звітах — статистика по СРСР загалом. Орієнтовна кількість людських втрат в Україні: від 8 до 10 млн осіб (за різними оцінками). Категорії втрат: військові, цивільні, демографічні, прямі та непрямі. Військові втрати. Загибель українців у складі Червоної армії — приблизно 2,5–3 млн осіб. — Високий рівень втрат серед мобілізованих у 1943–1945 рр. — недостатня підготовка, використання в найнебезпечніших операціях. Загибель українців, які служили в інших арміях — Польській армії, Війську Румунії, Війську УНР (еміграція), підрозділах Вермахту, Вафен-СС. Примусова мобілізація до Червоної армії під час «визволення» без урахування добровільності. Цивільні втрати. Масові страсти під час нацистських каральних акцій — тисячі спалених сіл, розстріли заручників. Голокост на території України — знищення понад 1,5 млн євреїв, громадян України. Жертви серед ромів, людей з інвалідністю,

психічно хворих — цілеспрямоване «етнічне очищення». Загибель від голоду, епідемій, холодів у роки війни та евакуації. Страждання оstarбайтерів — тяжка праця, хвороби, відсутність медичної допомоги, репресії після повернення. Загибель людей у таборах для військовополонених та цивільних. Масові жертви внаслідок радянських бомбардувань, авіаударів по містах, де ще залишалося населення. Втрати від радянських репресій. Арешти, тортури, розстріли за звинуваченнями в «колабораціонізмі», «націоналізмі», «антирадянській діяльності». Репресії щодо родичів підозрюваних — колективна відповідальність. Депортації — до Сибіру, Казахстану, Архангельська: етнічні меншини, священники, інтелігенція. Примусова праця в ГУЛАГу — висока смертність, нелюдські умови. Покарання жінок і дітей за «зв'язки» з УПА чи окупаційною владою. Етнічні чистки. Депортація кримських татар (травень 1944 р.) — понад 180 тис. осіб, високий рівень смертності на першому етапі. Примусове виселення польського населення Західної України (1944–1946 рр.) — наслідок домовленостей СРСР та Польщі. Операція «Вісла» (1947 р.) — переселення понад 140 тис. українців з території Польщі на західні землі. Втрати внаслідок конфліктів між українським та польським населенням у роки війни (зокрема події на Волині 1943 р.). Демографічні втрати: загальне скорочення населення України на понад 14 млн осіб (включно з еміграцією, смертністю, депортаціями). Невідновлення довоєнного рівня населення до 1950-х років. Диспропорції в статевому та віковому складі населення — дефіцит чоловіків, сирітство. Знищення цілих етнокультурних спільнот — євреї, караїми, німці Поволжя, татари, греки. Втрата соціально активних верств — інтелігенції, духовенства, підприємців. Психологічні та

культурні наслідки. Війна як колективна травма — трагедія для кожної родини. Масовий досвід насильства — репресії, смерть, вимушене мовчання. Травматизація пам'яті — офіційна заборона згадувати про жертви репресій, табори, колаборацію. Формування культури страху, підозри, адаптації до тиску. Втрата мовчазної солідарності: доноси, злам соціальних зв'язків. Вплив на подальшу національну ідентичність — асоціювання державності з переслідуваннями. Війна як ключовий чинник у формуванні національної пам'яті — і водночас джерело історичних суперечок.

6. Наслідки війни для України.

Матеріальні руйнування. — Знищення понад 700 міст і містечок, 28 тисяч сіл — понад третина населених пунктів України. Руйнування промислових об'єктів: електростанцій, металургійних заводів, шахт Донбасу. Втрата транспортної інфраструктури — залізниці, мости, аеропорти. Збитки сільському господарству: знищення колгоспів, МТС, втрата поголів'я худоби. Руйнування культурної спадщини: бібліотек, музеїв, театрів, шкіл, церков. Значні втрати в архівному фонді, пам'ятках архітектури, наукових установах. Знищення або вивезення цінностей (обладнання, книжкові фонди, картини, архіви) під час двох окупацій. Економічні наслідки. Падіння загального обсягу національного продукту: втрати оцінювались у понад третину довоєнного рівня. Колапс індустріального сектору, особливо в Східній і Центральній Україні. Зосередження відбудови на важкій промисловості, а не на сільському господарстві чи побутовому секторі. Відновлення промисловості — здебільшого за рахунок мобілізованої праці, репресованих і в'язнів. Відбудова в умовах нестачі ресурсів, продовольства, матеріалів.

Збереження командної економіки з жорстким плануванням і обмеженням ринку. Повоєнна розруха як стимул для посилення централізації господарства. Залучення іноземних репарацій, німецьких фахівців і техніки — частково для модернізації. Соціальні наслідки. Повернення системи соціального контролю: прописка, облік, паспортизація. Зріст кількості інвалідів, сиріт, вдів — глибокі демографічні й моральні наслідки. Формування радянської соціальної політики — мінімальні пенсії, трудові книжки, обмежений соціальний захист. Відновлення радянських освітніх, медичних, культурних інституцій — за ідеологічним шаблоном. Примусова інтеграція західноукраїнського населення в радянське суспільство — через колективізацію, мобілізацію, репресії. Руйнування традиційного способу життя на селі, у релігійних громадах. Поширення страху, адаптація до репресій, обмеження контактів між людьми. Політичні наслідки. Остаточне оформлення територіальної цілісності УРСР у повоєнні роки. Посилення контролю Комуністичної партії, ліквідація залишків національного руху. Утвердження радянського варіанту історичної пам'яті — виключно переможницький наратив. Початок масованої кампанії з героїзації війни, створення образу «великої перемоги». Заборона альтернативних інтерпретацій — УПА, колаборація, Голокост, злочини режиму. Створення єдиного історичного канону, підпорядкованого державній ідеології. Цензура у науці, освіті, літературі, кінематографі — контроль над інтерпретацією минулого. Ліквідація політичної опозиції, підпільних організацій, масові репресії 1940-х — початку 1950-х років. Національно-культурні наслідки. Продовження русифікації: нав'язування російської мови в освіті, пресі, культурі. Придушення українського культурного

життя — контроль за літературою, мистецтвом, фольклором. Ліквідація Української греко-католицької церкви (1946 р.) — насильницьке приєднання до РПЦ. Переслідування духовенства, вірян, віруючих громад — за «антирадянську діяльність». Створення образу «нової радянської людини» — патріота, атеїста, підконтрольного владі. Втрата зв'язку між поколіннями — перервані родинні традиції, знищені носії культури. Поширення офіційної пропаганди як головного джерела знань про війну і сучасність. Мовчання і табування досвіду війни. Заборона публічного обговорення травматичних сторін війни — окупації, репресій, депортацій. Війна як героїчна епопея — без згадки про мільйони жертв. Приховання інформації про жертв Голокосту, старбайтерів, радянських злочинів. Знецінення ролі українського підпілля, прирівняння його до «зрадників» і «бандитів». Формування «пам'яті без пам'яті» — офіційне святкування без особистої рефлексії. Збереження особистих спогадів у родинях — у формі травми, мовчання або викривлених переказів. Війна як спільна біда, але й як розкол у суспільній пам'яті. Глобальний вимір наслідків. Включення України до складу ООН (як УРСР) — символічне визнання жертв і ролі у війні. Посилення ролі України як складової радянської системи у світовому порядку. Закріплення її статусу як тилової республіки — індустріалізація, військова база, експлуатація ресурсів. Втрата шансу на незалежність посилення імперського контролю з боку Москви. Утвердження радянського бачення історії як основи державної політики на десятиліття вперед.

7. Підсумок.

Україна стала однією з головних арен Другої світової війни, зазнавши подвійної окупації —

нацистської та радянської. Українські землі не були суб'єктом, а лише об'єктом геополітичних домовленостей і військових кампаній. Війна почалась для більшості українців без їхнього вибору і волі, але супроводжувалася активізацією національних прагнень. Розчарування у політиці великих держав і агресивна експансія тоталітарних режимів створили умови для зростання самосвідомості. Обидві окупаційні влади — нацистська і радянська — використовували жорстокі репресивні методи, що призвели до масових людських і матеріальних втрат. Жертви серед українського населення були одними з найвищих у Європі — у військовій, цивільній, демографічній та культурній площинах. Післявоєнна політика СРСР привела не лише до відновлення тоталітарної системи, а й до спроби формування контролюваної пам'яті про війну. Попри всі труднощі, саме досвід війни став одним із ключових чинників модернізації національної ідентичності. Війна загострила питання про українську державність і продовжила формування політичної нації — на основі спільного болю, досвіду втрат і прагнення до свободи. Історична пам'ять про війну залишається суперечливою, але має бути частиною критичного переосмислення минулого як запорука формування відповідального громадянського суспільства.

Ключові дати

- **23 серпня 1939** — підписання пакту Молотова–Ріббентропа між СРСР і Німеччиною
- **1 вересня 1939** — початок Другої світової війни (напад Німеччини на Польщу)
- **17 вересня 1939** — вступ Червоної армії на територію Західної України
- **22 червня 1941** — початок німецько-радянської війни, операція «Барбаросса»

- **30 червня 1941** — проголошення Акту відновлення Української держави у Львові
- **червень 1941** — початок діяльності похідних груп ОУН у центральній, південній, східній Україні
- **29–30 вересня 1941** — масове вбивство євреїв у Бабиному Яру
- **14 жовтня 1942** — офіційна дата створення Української повстанської армії (УПА) на Волині
- **лютий 1943** — перша масштабна акція проти німців — УПА атакує гарнізон у Володимирці (Рівненщина)
- **6 листопада 1943** — звільнення Києва Червоною армією
- **січень 1944** — початок масштабної антирадянської боротьби УПА
- **квітень 1944** — бій під Гурбами, активізація боротьби УПА
- **листопад 1944** — вигнання нацистських окупантів з України
- **травень 1944** — депортація кримських татар
- **липень 1944** — засновано Українську головну визвольну раду (УГВР), політичне керівництво руху Опору
- **7 травня 1945** — підписання Акту про капітуляцію німецьких збройних сил
- **24 жовтня 1945** — Україна як член-засновник ООН. УРСР отримує міжнародну суб'єктність
- **2 вересня 1945** — підписано акт про беззастережну капітуляцію Японської імперії. Завершення Другої світової війни
- **1944–1946** — масове переселення українців із Закароння до УРСР
- **квітень–липень 1947** — акція «Вісла». Депортація українського населення

Ключові поняття

- **Акт відновлення Української держави** — Політична декларація ОУН(б) про незалежність України, не визнана нацистською владою (30.06.1941).
- **Антигітлерівська коаліція** — Військово-політичний союз держав (СРСР, США, Велика Британія тощо), які боролися проти нацистського блоку.
- **«Велика вітчизняна війна»** — Радянський термін, який охоплює участь СРСР у війні з 22 червня 1941 р. по 9 травня 1945 р.
- **Геноцид** — Систематичне знищення народів або етнічних груп (Голокост, сталінські репресії, депортації кримських татар).
- **Голокост** — Масове знищення єврейського населення під час нацистської окупації.
- **Депортації** — Примусове виселення народів — зокрема поляків, євреїв, кримських татар з українських територій.

- **Друга світова війна** — Глобальний військовий конфлікт (1939–1945), у якому Україна стала ареною боротьби тоталітарних режимів.
- **Колабораціонізм** — Співпраця частини місцевого населення з окупаційними режимами (викликана страхом, виживанням чи ідеологією).
- **ОУН(Організація українських націоналістів)** — Політична організація, що боролася за українську державність; мала два крила — ОУН(м) і ОУН(б).
- **Пакт Молотова–Ріббентропа** — Угода між СРСР і нацистською Німеччиною (1939), що містила таємний протокол про поділ Східної Європи.
- **Рух Опору** — Озброєна та підпільна боротьба з окупантами — нацистами й більшовиками
- **Східний фронт** — Частина воєнних дій Другої світової війни між Німеччиною і СРСР, значною мірою — на українських територіях.
- **Український визвольний рух** — Діяльність політичних і військових сил (ОУН, УПА) за незалежність України від обох окупантів.
- **УПА (Українська повстанська армія)** — Військове формування, яке боролася проти як нацистської, так і радянської окупації.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Секретний додатковий протокол німецько-радянського пакту про ненапад від 23 серпня 1939 року.

(витяг)

Москва, 23 серпня 1939 р.

З приводу підписання пакту про ненапад між Німецьким районом й Союзом Радянських Соціалістичних Республік повноважні представники обох сторін обговорили в ході суворо конфіденційної розмови питання взаємного розмежування зон впливу у Східній Європі. Ця розмова завершилася такими результатами:

1. Уразі територіально-політичних змін на території, що належать до балтійських держав (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви буде одночасно кордоном сфер інтересів Німеччини й СРСР. [...]

2. У разі територіально-політичних змін на територіях, що належать Польській державі, сфери інтересів Німеччини й СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії рік Нарви, Вісли й Сяну. [...]

За уряд Німецького райху: фон Ріббентроп
За дорученням уряду СРСР: В. Молотов

*Подано за виданням: Косик В. Україна і Німеччина
у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 482.*

Дальші плани щодо України і її території.

(витяг)

Документ 221-L

Протокол наради Гітлера з Розенбергом, Ляммерсом, Кайтелем та Герінгом від 16 липня 1941 р.

[...] Отож суттєво те, що наші цілі не мають бути відомі цілому світові; та це і не потрібно, головне, щоб ми самі знали, чого хочемо. В жодному випадку не можна зайвими роз'ясненнями ускладнити собі дорогу [...]

Ми будемо знову наголошувати, що нас змусили захопити, впорядкувати і забезпечити нові території; в інтересах населення ми змушені турбуватись про спокій, харчі, транспорт і т.д.; звідси і наше управління. Ніщо не повинно вказувати на те, що пригтовляється у такий спосіб остаточне врегулювання! Всі необхідні заходи — розстріли, виселення і т.п. ми можемо застосовувати і будемо застосовувати.

Але ми не хочемо, щоб передчасно і зайво робити собі ворогів. Ми робимо лише так, начебто бажаємо виконати мандат. Проте нам повинно бути ясно, що ми ніколи не залишимо ці території. [...]

Росіяни видали наказ про партизанську війну в нашому тилу. Ця партизанська війна знову ж має свої користі: вона дає нам можливість винищувати все, що повстає проти нас. Принципове: Ніколи не повинно бути мови про військову силу на захід від Уралу, навіть якщо нам сто років доведеться за це воювати. Всі наступники фюрера мають знати: безпека Райху можлива лише при відсутності чужого війська західніше Уралу. Захист цих територій від всіх можливих небезпек переймає на себе Німеччина. Залізним принципом залишається: Ніколи не може бути дозволено, щоб хто-небудь, крім німця носив зброю! Це особливо важливо; навіть якщо іноді видається простішим, щоб мати допомогу у війні, озброїти чужі підкорені народи, то це неправильно! Одного дня це неминуче і безсуперечно вдарить по нас. Лише

німець може носити зброю, а не слов'янин, не чех, не козак чи українець! [...]

Подано за виданням: Україна в Другій світовій війні у документах [у 4 т.] / упоряд. Володимир Косик. Т. 2 : Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) . Львів, 1998. С.176–181.

СЕМІНАР

«Підпілля, фронти, вибір: український рух опору в Другій світовій війні».

пропоновані питання

1. УПА — «Армія без держави».
2. Похідні групи ОУН — Східний проєкт.
3. Українці у русі опору в Європі.
4. Радянські партизани та їхній конфлікт з УПА.

рекомендована література

• <u>Боляновський А. Український повстанський рух і німецькі окупаційні інстанції на Волині на початку 1944 року: між протистоянням і нейтралітетом. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2014. Вип. 24. С. 181–210.</u> • <u>Бродович О. До генези українсько-німецької війни 1941–44 років / О. Бродович. — [Б. м.]: [б. в.], [1945-?]. — 36 с.</u> • <u>Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова; Укр. ін-т нац. пам'яті. Харків, 2016. 272 с.</u> • <u>Денишук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів : хронологія подій : [у 2 т.] Т. 1 : Волинь. [2008]. 448 с. Т. 2 : Галичина та Східна Україна. [2008]. 215 с.</u> • <u>Дерейко І. Діяльність 115/62-го українського батальйону штурманшафту на теренах Білорусі та Франції в 1942–1944 рр. Наукові записки НаУКМА : Історичні науки. 2003. Т. 21. С. 28–34.</u> • <u>Електронний архів українського визвольного руху. Український визвольний рух (1939–1954).</u>

- Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни : монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 410 с.
- Нагірняк М. Я. Боротьба тоталітарного режиму з українським національно-визвольним рухом (лютий-листопад 1944 р.). Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2005. № 541 : Держава та армія. С. 27–34.
- «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. : зб. док. Львів: Піраміда, 2010. 594 с.
- Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940 — 1942 рр. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — 598 с.
- Русначенко А. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ: Пульсари, 2002. 518 с.
- Слободянюк М. А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми. Дніпро: Герда, 2017. 460 с.
- Шкварець В., Гузенко Ю. Друга світова війна 1939–1945 рр.: український вимір: монографія. Миколаїв : Іліон, 2012. 249 с.

У першому питанні необхідно розглянути історію створення та основні етапи діяльності Української повстанської армії як збройного формування, що виникло за умов подвійної окупації — нацистської та радянської — і вело боротьбу за утвердження незалежної української держави. Слід показати передумови формування УПА, зокрема досвід підпільної боротьби Організації українських націоналістів, зростання антинімецьких настроїв після провалу спроб співпраці з Третім Рейхом, масові репресії з боку радянських і німецьких окупаційних адміністрацій, що створили підґрунтя для розгортання збройного опору. УПА поставала як відповідь на необхідність захисту місцевого населення в умовах тотального насильства.

Особливу увагу варто приділити відсутності зовнішньої державної підтримки та самодостатньому характеру УПА, що формувала структури управління, військової підготовки та забезпечення в умовах ізоляції. УПА активно спиралася на досвід попередніх етапів боротьби, зокрема збройного протистояння в міжвоєнний період, організаційної моделі ОУН, а також партизанської тактики. Формування армії відбувалося знизу, в умовах загрози винищення, із залученням широких мас населення.

Важливо висвітлити стратегію й тактику УПА як руху народної самооборони в умовах двофронтової війни. Армія уникала великих фронтальних зіткнень, натомість застосовувала методи партизанської боротьби: засідки, саботаж, напади на адміністративні та військові структури. Тактика включала мобільні бойові групи, оперативні рейди, добре організовану систему зв'язку і розвідки. Регіональні відмінності у веденні бойових дій: Волинь, Галичина, Поділля, Карпати.

У структурному плані УПА вирізнялася дисциплінованою організацією: існували чіткі командні ієрархії, проводилася підготовка командирів і рядового складу. Створювались самоврядні осередки: підпільні адміністрації, навчальні заклади, мобільні шпиталі, друкарні, що забезпечували не лише воєнні потреби, а й функціонування елементів паралельної державності.

Соціальна база армії складалася з селянства, молоді, представників інтелігенції, колишніх вояків різних армій. Особливо важливо простежити еволюцію підтримки з боку населення — від спонтанної участі до усвідомленого вибору на користь повстанського руху. Водночас слід зауважити на

випадки примусового залучення або покарань за непокору, що зумовлювало амбівалентне ставлення в окремих регіонах.

Необхідно проаналізувати характер бойових дій проти нацистських окупантів, які набули активності з 1943 року. Збройні сутички, знищення гарнізонів, перешкоджання мобілізації населення до німецьких структур — усе це створювало умови для консолідації спротиву. Водночас нацистський терор у відповідь призводив до жахливих репресій проти цивільного населення.

Взаємини УПА з радянськими партизанами — переважно конфліктні, через відмінність у цілях і методах. Радянські партизани виступали з позицій відновлення СРСР, тоді як УПА боролася за незалежну Україну. Мали місце як бойові зіткнення, так і спроби тимчасового перемир'я.

Окремої уваги потребують відносини УПА з польським підпіллям, зокрема на Волині. Волинська трагедія 1943 року — один із найгостріших епізодів збройного протистояння, що вимагає об'єктивного і критичного аналізу. Водночас існували спроби діалогу між сторонами, які здебільшого зазнавали поразки на тлі етнічної ворожнечі.

Слід докладно висвітлити політичну концепцію визвольної боротьби, що реалізовувалася через створення у 1944 році Української головної визвольної ради (УГВР) — органу, який прагнув стати політичним представництвом повстанського руху. УГВР проголосила демократичні принципи, рівність усіх громадян, незалежність України та боротьбу проти всіх форм диктатури.

УГВР та УПА намагалися налагодити міжнародні контакти, передавали звернення до урядів країн-союзників, однак не отримали жодної підтримки.

Відсутність визнання і тотальна ізоляція стали одними з найболючіших проблем руху опору. Це ще більше загострювалося після завершення війни, коли українське питання зникло з порядку денного міжнародної політики.

Семінарське обговорення повинно включати аналіз моральних і стратегічних викликів для «армії без держави». Варто порушити питання: чи могла УПА уникнути воєнних злочинів, як співвідносяться національна ідея та методи її реалізації, у чому полягала моральна дилема між самозахистом і відповідальністю за цивільне населення.

Також важливо розглянути обставини занепаду збройної боротьби після 1945 року. Посилення дій НКВС, широке використання агентурної мережі, масові арешти, депортації родин повстанців, жорстокі каральні акції — все це спричинило поступовий занепад руху до початку 1950-х років. Загибель провідників, зокрема Романа Шухевича у 1950 році, стала символом завершення активної фази спротиву.

Насамкінець доцільно обговорити спадщину УПА в сучасному контексті. Від реабілітації та визнання в незалежній Україні до продовження історичних дискусій щодо ролі, легітимності та наслідків її діяльності. УПА залишається важливою складовою колективної пам'яті та державотворчої традиції, водночас її оцінки є неоднозначними як в українському, так і міжнародному вимірі.

У другому питанні необхідно охарактеризувати концепцію та реалізацію «Східного проекту» Організації українських націоналістів, зокрема діяльність так званих похідних груп, які з початком німецько-радянської війни влітку 1941 року вирушили на Наддніпрянську Україну, Південь і Схід із

завданням поширення ідей незалежності та організації підпілля.

Слід з'ясувати стратегічні цілі ОУН(б) і ОУН(м) щодо розширення українського націоналістичного руху на терени, які до 1939 року перебували під радянською владою. Показати, що похідні групи розглядалися як інструмент практичної реалізації Акту 30 червня 1941 року про відновлення української державності, оголошеного у Львові, та як засіб налагодження контактів із місцевим населенням задля створення розгалуженої мережі українського підпілля.

Необхідно розмежувати діяльність похідних груп ОУН(б) і ОУН(м): кількісний склад, маршрути просування, регіони активності (Київ, Харків, Дніпро, Полтава, Одеса, Крим тощо). Варто проаналізувати методи роботи груп — налагодження зв'язків, створення мережі агітаторів, друк та поширення листівок, видання нелегальної преси, проведення мітингів і молебнів. Важливо звернути увагу на адаптацію до ментальних і соціальних реалій сходу України, де рівень підтримки націоналістичних ідей був неоднорідним.

Слід висвітлити труднощі реалізації проєкту: низький рівень політичної поінформованості населення, наявність радянської агентури, підозра з боку місцевих мешканців до вихідців із західних теренів, конфлікти між прибулими націоналістами й місцевими середовищами.

Необхідно показати зміну ставлення німецької адміністрації до українського руху: від ситуативної терпимості — до репресій. Описати арешти, страти і депортації членів похідних груп, зокрема ліквідацію десятків керівників і активістів у 1941-1942

роках. Окремо слід згадати долю Ярослава Стецька та інших лідерів, які опинилися в ув'язненні.

Особливу увагу варто приділити значенню «Східного проєкту» для подальшого розвитку українського підпілля. Попри обмеженість результатів, похідні групи стали важливою ланкою у формуванні контактів із місцевими осередками, майбутнім кадровим резервом для розбудови мереж УПА та ОУН у Центральній та Східній Україні після 1943 року.

Семінарське обговорення має охопити оцінку доцільності та результативності проєкту: наскільки реальною була стратегія поширення визвольної боротьби на всю Україну в умовах війни і терору? Чи був «Східний проєкт» авантюризмом чи далекоглядною ініціативою? У чому полягала його історична спадщина — як приклад ініціативи знизу в обставинах відсутності державності?

У третьому питанні необхідно розглянути участь українців у європейських антинацистських рухах опору за межами території сучасної України. Особливу увагу слід присвятити аналізу причин, що спонукали українців долучатися до збройної боротьби в лавах польського, французького, чехословацького, югославського підпілля, а також до лав Армії Андерса й союзницьких збройних сил.

Слід проаналізувати соціальне та політичне походження учасників руху опору: вихідці з української діаспори міжвоєнного часу, емігранти з Галичини, політичні біженці, військовополонені, остарбайтери, студенти, члени антикомуністичних організацій. Необхідно показати, що багато з них опинилися в Центральній та Західній Європі вимушено — внаслідок депортацій, евакуації чи полону, — і шукали можливостей протистояти нацизму,

часто не маючи змоги діяти в українських національних формаціях.

Варто розглянути конкретні форми участі українців у русі опору. Участь у загонах французьких макі — партизанських формуваннях у зоні Віші та окупованій Франції. Вхідження до складу диверсійних груп у Чехословаччині та Словаччині, зокрема в Карпатській Україні. Боротьба у складі югославських партизанів. Участь у збройному русі Італії, зокрема серед остарбайтерів та військовополонених, які втекли з таборів. Відомо, що окремі українці діяли як зв'язкові та розвідники, підтримували мережі переправи людей через лінії фронту, а також співпрацювали з рухом Опору через церкви, культурні осередки або благодійні структури.

Необхідно звернути увагу на службу українців у складі Армії Андерса — польської військової формації, створеної на території СРСР і згодом виведеної до Ірану та Італії. Показати, як українці опинялися в її рядах, як боролися під чужими прапорами в боях під Монте-Кассіно та на інших ділянках фронту. Також слід вказати на участь українців у британській армії, американських формуваннях, а також у складі збройних частин в еміграційних осередках Канади й Австралії. Чимало українців брали участь у гуманітарних та медичних місіях при союзниках — як лікарі, фельдшери, волонтери, зокрема під егідою Червоного Хреста або військових місій.

Особливу увагу варто присвятити моральним і політичним дилемам: необхідність приховувати національність, адаптуватися до чужої політичної культури, служити в середовищі, де українська тема часто була під підозрою. Важливо відзначити, що навіть за умов відсутності українських

структур, багато хто зберігав вірність ідеї державності й поширював українські погляди в емігрантських колах. Водночас слід згадати, що українці стикались із дискримінацією з боку союзників, були змушені доводити свою лояльність або навіть приховувати українське походження, щоб уникнути репресій або примусової репатріації після війни.

Семінарське обговорення має зосередитися на питанні: чи можна вважати участь українців у русі опору в Європі формою національного спротиву? У чому полягав їхній внесок до спільної антинацистської боротьби? Як ця частина досвіду вписується в ширший контекст української визвольної боротьби в роки Другої світової війни? Якою була роль пам'яті про цих борців у післявоєнній еміграції та в сучасному українському національному наративі?

У четвертому питанні необхідно розкрити особливості радянського партизанського руху на території України в роки німецької окупації та його взаємодію (переважно конфліктного характеру) з Українською повстанською армією. Особливу увагу слід присвятити організаційним засадам радянських партизанських формувань, які діяли під централізованим керівництвом з Москви й мали на меті не лише боротьбу з нацистами, але й підготовку повернення радянської влади на окуповані території. Слід показати, як через Український штаб партизанського руху здійснювалось безпосереднє керівництво та постачання партизанських загонів, і як політичні інструкції з Москви визначали пріоритети боротьби.

Необхідно проаналізувати функціонування радянських партизан як військово-політичного

інструмента СРСР. Їхня діяльність включала не лише диверсійні операції проти німецьких сил, але й боротьбу з усіма силами, які не визнавали радянську владу. У цьому контексті конфлікт з УПА був не випадковим, а системним. Варто показати масштаби та форми цього конфлікту — зіткнення озброєних загонів, взаємне знищення інфраструктури, репресії проти цивільного населення, підозрюваного у підтримці «ворожих елементів».

Окрему увагу необхідно приділити ідеологічному протистоянню: радянські партизани діяли під гаслами захисту соціалістичної батьківщини, відновлення радянського порядку, боротьби з «буржуазними націоналістами», тоді як УПА виступала за самостійну Українську державу та засуджувала будь-яке повернення радянського контролю. Семінарське обговорення повинно враховувати відмінності у світоглядних засадах, що робило співпрацю між двома силами практично неможливою.

Варто згадати спроби встановити тимчасове перемир'я, зокрема на Поліссі, де обидві сторони зосереджувались на боротьбі з нацистами. Однак такі домовленості були нетривалими та часто порушувались через стратегічні розбіжності та недовіру. Тактична ситуація змінювалась, і з наближенням Червоної армії до кордонів УРСР радянські партизани посилили боротьбу проти українського підпілля, готуючи «очищення» територій від антирадянських елементів.

Особливої уваги потребує суперечливий образ радянського партизанського руху в історичній пам'яті. З одного боку — як чинника героїчного опору нацистській окупації, з іншого — як знаряддя репресій та ідеологічної зачистки, зокрема проти представників українського визвольного

руху. У цьому сенсі семінарське обговорення має порушити питання: чи слід вважати радянських партизанів частиною визвольного руху в Україні, якщо їхня мета — відновлення тоталітарного режиму, що заперечував українську державність і переслідував національно свідомі сили?

Слід також підняти тему моральних меж «опору». Чи виправдана боротьба з нацизмом, якщо вона супроводжувалась придушенням українських визвольних прагнень? Яке місце радянським партизанам у національній пам'яті сучасної України? Чи можливе примирення в оцінках їхніх дій з точки зору сучасної історичної науки та громадянського суспільства?

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Акт відновлення Української держави після 23 років неволі

м. Львів

Український уряд

Львів, дня 30 черв[ня] 1941, год. 21-а

РІШЕННЯ ч.1

Національних зборів українців

1. Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її Творця й Вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад та порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створюється у столиці України — Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німецьчиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна-Револьюційна Армія, що твориться на українській землі, боротиметься далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава, хай живе Організація Українських Націоналістів, хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

[підпис] Ярослав Стецько —
Провідник Національних зборів

Подано за виданням: ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1./Відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 250-251.

Німці поінформовані про групу ОУН-Бандери, яка йшла секретно на Київ

(витяг)

Начальник поліції безпеки і СД

Берлін 12 липня 1941 р.

Донесення про події в СРСР № 20

[...] б) В Генеральному Губернаторстві:

Командуючий поліції безпеки і СД у Кракові повідомляє, що група Бандери направила до Києва біля 30 своїх членів із завданням створити там якнайшвидше український уряд такого зрачка, як у Львові і оголосити його там по місцевому радію. Айнзац-група Ц попереджена.

Подано за виданням: Україна в Другій світовій війні у документах [у 4 т.] / упоряд. Володимир Косик. Т. 2 : Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942) . Львів, 1998. С.172

Уривок із донесення про події у СРСР № 191 (витяг)

Начальник поліції безпеки і СД.
Айнзацгрупа Ц
Місце дислокації: Київ.
Берлін, 10 квітня 1942 р.
Рухи опору [...]
Шовіністичні українські групи.

Група Бандери, ядро якої спочатку було сформоване з молодії інтелігенції Західної України (студенти Львова!), мала підтримку серед молоді, особливо в окрузі Волинь-Поділля. Нелегальна діяльність почалася тут з організації підпільних курсів у школі міліції у Клевані. Молоді українці проходили тут таємну підготовку політичного і військового характеру стосовно їхніх обов'язків як членів націоналістичної «революційної армії». Пропаганда повинна була проводитись безпосередньо серед сільського населення. У ході широкої облави було арештовано ще 10 членів організації Бандери. [...]

На початку лютого в Києві була розкрита нелегальна організація ОУН (Мельника), яка мала на меті розбудувати струнко розчленовану партійну організацію, котра, побудована на системі п'ятичленних клітин, розширювалася б угору до обласної організації. [...] Організаційна робота ОУН поширюється уже від Києва на великі частини Райхскомісаріату Україна. На основі дотеперішних констатацій доведено, що центр цієї нелегальної діяльності у муніципалітеті Києва, а саме в одній обласній адміністрації, та що авторів нелегальних летючок, імена деяких відомі, прийняв на працю у муніципалітеті мер Києва Багазій, якого недавно було арештовано. [...]

Із Українського руху опору:

[...] У Полтаві арештовано мера і трьох інших осіб. Мер проводив у себе збори прихильників Бандери, у ході яких він пропагував ідею створення української армії для боротьби з німецьким вермахтом. [...]

Подано за виданням: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 558–559.

Тема **6**

Український вимір у десятиліття контрольованого лібералізму й наростання системної кризи Радянського Союзу

Мета:

Розкрити політико-культурні та соціально-економічні процеси в УРСР.

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Пovoєнна відбудова та політичні репресії в УРСР (1945-1953).
2. Хрущовська «відлига» та її вплив на українське суспільство (1953-1964).
3. Період «застою» та консервативний поворот (1964-1982).
4. Наростання кризових явищ у політичному та економічному житті (1982-1985).

1. По завершенні Другої світової війни Українська РСР опинилася в зоні тотальної руїни. Військові дії спричинили масштабні демографічні втрати (за оцінками, до 8 млн осіб) і значні економічні збитки — знищено понад 700 міст і селищ, близько 28 тис. сіл. Уряд СРСР розгорнув програму повоєнної реконструкції, орієнтовану передусім на

відновлення промислового потенціалу. У короткі терміни було відбудовано металургійні комбінати, шахти, підприємства важкої індустрії, зокрема в Донбасі та Дніпропетровщині. Водночас аграрна сфера перебувала у складному становищі: селяни масово мобілізувалися на будівництво, а колгоспна система залишалася репресивною.

Особливою сферою конфлікту залишалося українське збройне підпілля — діяльність ОУН і УПА, які після війни продовжували боротьбу за незалежність України. У відповідь радянська влада провела масштабну каральну операцію, що супроводжувалася депортаціями, арештами та масовими стратами. Колективізація в Західній Україні, розпочата з новою силою 1947 року, супроводжувалася насильством, руйнуванням традиційної селянської культури, знищенням релігійних інституцій. Удару зазнала і культурна еліта: арешти, страти й ізоляція діячів науки, культури та Церкви, зокрема греко-католицького духовенства, стали частиною політики уніфікації та русифікації.

2. Після смерті Й. Сталіна розпочалася політика десталінізації, яку активно провадив М. Хрущов. В Україні ця політика виявилася у частковій реабілітації жертв репресій, послабленні ідеологічного контролю над інтелектуальним і культурним середовищем. Хоча десталінізація не зачепила основ політичної системи, вона відкрила нові горизонти для суспільного життя.

Економічні ініціативи Хрущова (зокрема освоєння цілинних земель) передбачали активну участь українських ресурсів і молоді. Однак ці кампанії виявили свою неефективність. Водночас у культурному середовищі спостерігалось поживання. З'являється покоління «шістдесятників» —

митців, інтелектуалів, які формували нову гуманістичну парадигму, базовану на національних цінностях та ідеї прав людини.

У сфері мовної політики відбулося часткове посилення позицій української мови в освіті й культурі, хоча водночас державна двомовність залишалась засобом прихованої русифікації. Релігійна ситуація теж дещо лібералізувалась: скорочено кількість закритих храмів, але повного повернення свободи віросповідання не відбулося. Реформи Хрущова залишилися половинчастими, однак відкрили шлях для модернізації свідомості частини суспільства.

3. Прихід до влади Л. Брежнєва ознаменував завершення реформаторського курсу та встановлення політики «стабільності кадрів». У національному питанні взяла гору лінія централізації, бюрократизації та русифікації. Економічний ріст 1960–1970-х років, зокрема в галузі важкої промисловості та енергетики (запуск Чорнобильської АЕС, розширення металургії), дав змогу говорити про зовнішній добробут. Проте всередині економічна система виявляла ознаки глибокої неефективності: продуктивність праці не зростала, інновації гальмувалися, а планова економіка втрачала адаптивність.

Промислове навантаження на екосистему призвело до екологічних криз у промислових регіонах України (Донбас, Придніпров'я, Полісся). Національно-культурна політика в цей період набула рис жорсткої русифікації: українська мова дедалі більше витіснялася з вищої освіти, науки, діловодства.

Незважаючи на ідеологічний контроль, зберігався і розвивався дисидентський рух. Його представники (І. Світличний, В. Стус, М. Руденко,

Л. Лук'яненко) обстоювали права людини, національну гідність, демократизацію суспільства. Проте більшість активістів зазнала переслідувань, тюремного ув'язнення, вигнання або психіатричної ізоляції. Дисиденти стали моральною опозицією режиму.

4. Останні роки перед приходом до влади М. Горбачова позначилися глибокою стагнацією. В економіці України, як і в усьому СРСР, спостерігалось зниження темпів зростання, хронічний дефіцит споживчих товарів, деградація інфраструктури. Збільшення тіньової економіки, поширення корупції та зростання соціального розшарування стали типовими явищами.

Поглиблення соціальної кризи відбувалося на тлі «геронтократії» — влада зосереджувалася в руках літніх, маломобільних лідерів (А. Косигін, Л. Брежнєв, Ю. Андропов, К. Черненко), нездатних адекватно реагувати на виклики часу. Зростали прояви алкоголізму, депопуляції, моральної апатії. У цих умовах в українському суспільстві формувалися передумови до масштабних трансформацій: накопичене невдоволення політичним режимом, економічною безвихіддю й національно-культурним тиском підготувало ґрунт для реформ, започаткованих у середині 1980-х.

Ключові дати

- **1945 р. 8 травня** — завершення радянсько-німецької війни, початок повосенної відбудови.
- **1946 р. 8-10 березня** — Львівський псевдособор, насильницька ліквідація УГКЦ та її «возз'єднання» з РПЦ.
- **1947 р. 21 жовтня** — операція «Захід»: масова депортація населення Західної України до Сибіру.
- **1950 р. 5 березня** — загибель Романа Шухевича, головнокомандувача УПА.

- **1953 р. 5 березня** — смерть Й. Сталіна, завершення найжорсткішого етапу політичних репресій.
- **1953 р. 26 травня–4 серпня** — повстання політичних в'язнів Норильського концтабору, яке очолював українець Євген Грицяк.
- **1954 р.** — передача Кримської області зі складу РРФСР до УРСР.
- **1956 р.** — XX з'їзд КПРС: Микита Хрущов виголошує доповідь про «культ особи Сталіна», початок десталінізації.
- **1959 р.** — створення Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві — один із проявів активізації шістдесятників.
- **1961 р.** — нова Програма КПРС, що обіцяє «побудову комунізму за 20 років»; часткове оновлення політики.
- **1965 р.** — перші масові політичні арешти інтелігенції в УРСР (І. Світличний, В. Стус та інші) — початок організованого дисидентського руху.
- **1970 р. 13 вересня** — у Чернівцях на Театральній площі вперше прозвучала легендарна пісня Володимира Івасюка «Червона рута».
- **1972 р.** — нова хвиля репресій: арешти шістдесятників за Брежнєва (І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Чорновіл).
- **1976 р. 9 листопада** — створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод (УГГ).
- **1982 р. 26 квітня** — початок офіційного святкування 1500-ліття Києва: радянська влада використовує національну символіку для легітимації системи.

Ключові поняття

- **Реінтеграція Західної України** — інкорпорація новоприєднаних територій до радянської системи, боротьба з ОУН і УПА.
- **Політичні репресії** — масові арешти, депортації, «боротьба з українським буржуазним націоналізмом».
- **Десталінізація** — засудження «культу особи», часткова реабілітація репресованих.
- **Лібералізація культурної політики** — поживлення української культури, зростання ролі інтелігенції.
- **Шістдесятництво** — поява нового покоління інтелектуалів, які виступали за гуманізацію соціалізму та національну гідність.
- **Неосталінізм** — повернення до політики централізації, ідеологічного контролю, боротьба з «інакодумством».
- **Дисидентський рух** — правозахисна та культурно-національна опозиція в УРСР (Гельсінські групи, самвидав, арешти інтелігенції).

- **Системна криза** — поглиблення економічної стагнації, падіння продуктивності, морально-ідеологічна втома суспільства.
- **Соціальний скепсис** — зневіра в ідеалах радянського проекту, зростання латентного спротиву, передумови до змін 1985+.
- **Русифікація** — обмеження української мови, маргіналізація української культури, підпорядкування УРСР єдиному «радянському народу».
- **Цензура та контроль над інтелігенцією** — обмеження свободи творчості, переслідування митців (Іван Дзюба, Василь Стус), формування культури мовчання.

СЕМІНАР

Українське суспільство в умовах радянської модернізації: між політичним контролем і культурним самовираженням (1950 — перша половина 1980-х рр.)

пропоновані питання

1. Демографічні та соціальні зміни в українському суспільстві.
2. Культурна політика та національна ідентичність.
3. Релігійне життя та опір атеїзації.
4. Економічні експерименти та регіональні особливості розвитку.

рекомендована література

• <u>Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. К.: Генеза, 2000. 356 с.</u> • <u>М. С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С Хрущова / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 1995. 200 с.</u> • <u>Даниленко В., Крупина В., Кульчицький С., Лисенко О., Стяжкіна В., Якубова Л. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) /</u>

НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 544 с., 96 с. іл.

- Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Україна крізь віки. Т. 12: К.1999.
- Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980–і рр.). Україна крізь віки. Т. 13: К.1999.
- Грицяк Є. Короткий запис спогадів (для себе самого). Балтимор–Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1980. 118 с.
- Кондратюк К. Історія та культура України: навчально-методичний посібник. (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. С. 251–280
- Лазарович М. Історія та культура України. Підручник. Тернопіль: ЗУНУ, 2023. С. 385–408
- «Історія та культура України» (електронний ресурс) Лекція 9.1. Розвиток УРСР у 1945 — 1985 рр.: особливості періодів повоєнної відбудови, «відлиги», «застою»
- Історія України з найдавніших часів до початку XXI ст.: збірник документів і матеріалів / упоряд.: С. В. Алексєєв, Н. Л. Стещенко. Краматорськ: ДДМА, 2017. С. 168–178.

Розкриваючи перше питання, варто почати із загальної характеристики демографічних процесів в УРСР у післявоєнний період — динаміки чисельності населення, природного приросту та міграцій. Особливу увагу слід звернути на урбанізацію: зростання міст, зміни в сільському населенні, міграцію з села до міста та пов'язане з цим формування нової соціальної структури.

Проаналізуйте трансформації в соціальній структурі: зростання чисельності робітничого класу, скорочення частки селянства, розширення прошарку радянської інтелігенції. Окремо висвітліть становище жінки в радянському суспільстві — її роль у трудовій сфері, родині, політиці та освіті.

Розгляньте молодіжну політику держави, діяльність комсомолу, його роль у вихованні «радянської людини» та мобілізації молоді.

Охарактеризуйте побутові умови життя населення: житлову ситуацію, забезпечення товарами, соціальні послуги.

Розкриваючи друге питання, варто почати із загальної характеристики культурної політики в УРСР у 1950 – першій половині 1980-х років, звернувши увагу на її ідеологічну спрямованість та контроль з боку партійно-державного апарату.

Поясніть протиставлення офіційної радянської культури й неофіційної (альтернативної) творчості, включаючи форми опору й автоцензури.

Розгляньте етапи розвитку української літератури: домінування соцреалізму, поступове оновлення мовно-стильових форм і поява самвидаву як форми культурного спротиву. Висвітліть роль театру та кінематографу як засобів ідеологічного впливу, а також простору для експериментів і символічного висловлення.

Оцініть значення народної культури та фольклору, які водночас використовувалися державою в пропаганді, але також зберігали елементи національної самобутності.

Проаналізуйте, як у культурному просторі УРСР співіснували й конфліктували радянська наднаціональна ідентичність та українська національна свідомість.

Зверніться до прикладів конкретних діячів культури, репресованих або причетних до неофіційного мистецтва, аби проілюструвати особистий вимір конфлікту.

При розгляді третього питання проаналізуйте загальну політику атеїзації в УРСР, зокрема кампаній

із закриття храмів, антирелігійної пропаганди та обмеження впливу церкви на суспільство.

Розкрийте становище Православної церкви: формальне визнання з боку держави, але жорсткий контроль через Ради у справах релігій та КДБ. Особливу увагу приділіть діяльності підпільної Української греко-католицької церкви на Західній Україні, яка стала осередком релігійного й національного спротиву. Охарактеризуйте становище протестантських конфесій (баптисти, адвентисти, п'ятидесятники), які зазнавали репресій за непідконтрольну радянським органам релігійну діяльність.

Проаналізуйте релігійне життя мусульман Криму, з урахуванням депортації кримських татар і обмежень у відновленні релігійної практики після повернення.

Висвітліть ситуацію єврейської громади, зокрема її культурну ізоляцію, антисемітизм та поширення еміграційних настроїв у контексті релігійної та національної ідентичності.

Зверніть увагу на форми релігійного спротиву: нелегальні богослужіння, поширення самвидаву, листи-протести до міжнародних організацій. Зверніть увагу, як попри тиск з боку держави, релігія залишалася важливою складовою духовного життя та формувала основи національної стійкості.

Розгляд четвертого питання розпочніть з аналізу господарських реформ 1960-х років (реформи Косигіна) та їх впровадження в УРСР, звернувши увагу на децентралізацію управління, спроби підвищення ефективності підприємств і наслідки для республіки. Висвітліть роль УРСР у загальносоюзному економічному комплексі, акцентуючи на її сировинно-індустріальній спеціалізації та залежності від рішень із центру.

Проаналізуйте розвиток аграрного сектору: функціонування колгоспів і радгоспів, державний контроль над сільським господарством і значення особистих підсобних господарств для населення.

Розгляньте індустріалізацію в УРСР у повоєнний період: розвиток важкої промисловості, особливо металургії, машинобудування та хімічної галузі. Окремо охарактеризуйте оборонно-промисловий комплекс України, зокрема у Дніпропетровську, Харкові, Києві, як важливу складову військово-промислової стратегії СРСР.

Проаналізуйте розвиток енергетичного сектору, зосередивши увагу на будівництві атомних електростанцій (Запорізька, Чорнобильська) та гідроелектростанцій на Дніпрі.

Зверніть увагу на регіональні відмінності: зростання промислових центрів Донбасу, Придніпров'я, занепад сільських територій, нерівномірний розвиток західних областей.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Гладун О. «Нариси з демографічної історії України XX століття»

Динаміка смертності та тривалості життя

«...Після періоду затяжних демографічних катастроф, які загальмували і спотворили нормальний процес вимирання населення в Україні, з кінця 1940-х рр. зміни смертності були визначені еволюційною компонентою.

Смертність в Україні протягом 1948–1964 рр. неухильно знижується по всьому віковому профілю: стандартизований коефіцієнт смертності населення у цей період скоротився на 30,5 %, а у Західній Європі лише на 19,1 %.

Такого значного прогресу Україна ще не знала. Найшвидше знижувалася в Україні смертність населення у молодшому за

працездатний віці (0–15 років) — в 4,1 рази, а також у працездатному (16–59 років) — в 1,5 рази. У середині 1960-х років стандартизований коефіцієнт смертності жінок працездатного віку зрівнявся з аналогічним показником жінок Західної Європи і становив 4,3 померлих на 1000 жінок відповідного віку. Очікувана тривалість життя чоловіків при народженні протягом 1949–1964 рр. зросла на 11,8 року, жінок — на 10,4.

Загальний приріст тривалості життя за ці роки в Україні був удвічі більшим, ніж у країнах Західної Європи.

Тому відставання України від них за показниками тривалості життя у 1964 р. скоротилося у чоловіків до 2 років, а у жінок тривалість життя навіть перевищила на 0,2 року показник західноєвропейських країн.

Таким чином, унаслідок зростання показників дожиття населення у повоєнний період Україна ввійшла до числа 15 європейських країн із найвищим рівнем тривалості життя.

Основними чинниками зниження смертності населення України у 1949–1964 рр. стало помірне покращення добробуту, матеріальних і соціальних умов. У тому числі: забезпечення продуктами харчування, масове житлове будівництво у містах, розвиток житлово-комунальної інфраструктури, зростання рівня освіти і культури, підвищення рівня санітарно-гігієнічної культури та медичного обслуговування населення.

Суттєві позитивні зрушення у смертності населення України стали можливими також завдяки імунізації населення, впровадження у практику охорони здоров'я сульфамідних препаратів та антибіотиків, їхньої доступності для широких верств населення.

До кінця 1960-х років зниження смертності і зростання тривалості життя в Україні, як і на Заході, призупинилося. Успіхи у боротьбі з інфекційними хворобами, пов'язані з широким упровадженням антибіотиків, досягли своєї мети.

З переліку причин смерті майже зникли більшість хвороб, які піддаються повному лікуванню за допомогою імунотерапії тощо. Переважати почали хронічні, важко виліковні недуги, а економічні та соціальні зміни призвели до посилення впливу таких несприятливих чинників, як забруднення довкілля, низький рівень охорони праці, застарілі технології, поширення гігієнічно нераціональних і навіть шкідливих моделей поведінки, а також історичностереотипне нехтування цінністю людського життя як на державному, так і на індивідуальному рівнях.

За таких умов відновлення тренду смертності на зменшення її рівня було можливим шляхом встановлення контролю над

основними чинниками ризику та ефективної боротьби з хронічними захворюваннями і зовнішніми причинами смерті.

Але тривожні зміни у смертності населення України не викликали адекватної реакції на державному рівні. Нові завдання, які постали перед українським соціумом, не були оцінені належним чином. Система охорони здоров'я теж виявилася невідповідною для їх вирішення. Склалася драматична ситуація, коли активно старіюче населення продовжувало накопичувати у собі тягар хронічних патологій, які постійно підвищували рівень смертності. Унаслідок дії цих чинників починаючи з 1965 р. зниження смертності змінилося її тривалим зростанням: від 1965 р. у чоловіків та від 1969 р. у жінок рівень смертності починає підвищуватись. (С. 41–43).

Міграційні процеси

«...Міграцію як засіб політичного терору було використано сталінським режимом по відношенню до кримських татар, греків, болгар і вірмен наприкінці Другої світової війни. 18 травня 1944 р. розпочалася депортація кримських татар, яка тривала три дні. Всього було вивезено 190 тис. осіб.

Приводом для цієї каральної акції було звинувачення їх у співпраці з окупантами. Повернення кримських татар на історичну батьківщину розпочалося лише в часи перебудови. В 1987–1989 рр.

...Друга світова війна спричинила евакуацію населення України у тиллові райони, масштаби якої оцінюються майже у 2 млн осіб.

Міграційні процеси 1947 року розпочалося повернення евакуйованого населення. Під час війни фашисти здійснювали тотальну мобілізацію робочої сили на примусові роботи.

За період окупації було вивезено до Німеччини майже 2,4 млн осіб, з них 80 % повернулися після війни в Україну. Частина старбайтерів і військовополонених ухилилися від повернення в УРСР і залишилися на Заході (понад 200 тис. осіб).

У перші повоєнні роки відбулося примусове переміщення населення за політичними мотивами у концтабори ГУТАБу та на спецпоселення у східні райони СРСР. Так, із території Західної України у 1944–1947 рр. було виселено понад 203 тис. активних повістанців та членів їхніх сімей.

У 1950–1980-х рр. міграція, на відміну від попередніх періодів, мала «природний», не порушений екстраординарними чинниками характер. Міграції населення доби незалежності розвивалися в цілком відмінних від попередніх обставинах. Із крахом

Радянського Союзу міжреспубліканські, тобто внутрішні, міграції, перетворилися на міждержавні.

Припинили діяти типові канали міжреспубліканської міграції, такі як організовані набори робочої сили, обов'язкове спрямування на роботу випускників навчальних закладів тощо. (С. 98–99).

*Гладун О. Нариси з демографічної історії України
XX століття. К., НАН України, Ін-т демограф.
та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи. 2018.*

Про розвиток народного господарства в західних областях України у повоєнні роки

«...Характерною особливістю перебудови в цьому раніше відсталому краї були значно вищі, ніж на сході УРСР, темпи промислового розвитку. Через це Західна Україна за рівнем промисловості швидко наздогнала інші регіони республіки. Підприємства західних областей становили у 1940 р. 4,7% загальної кількості підприємств усієї України, а в 1949 р. — 12,6% (у важкій промисловості — відповідно 8,1 і 16,8%), питома вага робітників краю зросла за цей час з 5,9 до 11,8% загальної чисельності робітничого класу республіки (на великих підприємствах — з 5,4 до 11%), питома вага валової продукції — з 3,1 до 7,2% (на великих підприємствах — з 2,4 до 6,4%).

У роки 4-ї п'ятирічки тут були відбудовані і споруджені понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості протягом 1946 — 1950 рр. зріс тут у 3,2 раза.

Основна маса селян цього регіону була охоплена колективними господарствами. На початку 1946 р. тут налічувалось 158 колгоспів, на початок 1948 р. — 1762, а за станом на 1 листопада 1949 р. — уже 6098».

*Про минуле — заради майбутнього.
К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1989.*

З доповідної записки Міністерства освіти УРСР Раді Міністрів УРСР

*про хід ліквідації неписьменності та малописьменності
серед дорослого населення західних, Ізмаїльської
та Закарпатської областей Української РСР*

8 грудня 1947 р.

«...З часу звільнення західних та Ізмаїльської областей і возз'єднання Закарпатської області навчено в цих областях 345,6 тис. дорослих неписьменних та 310,7 тис. малописьменних, разом 656,3 тис.

Зокрема, в минулому 1946/47 навчальному році за народного-сподарським планом потрібно було навчити 89,9 тис. неписьменних та 104,8 тис. малописьменних, разом 194,7 тис.

Навчено за цей навчальний рік неписьменних і малописьменних 197,7 тис., що становить 101,5% контингентів, визначених народногосподарським планом. Працювало 3108 шкіл та 14 439 гуртків.

До справи ліквідації неписьменності та малописьменності в минулому навчальному році було залучено 8142 вчителів, 19 214 культармійців та 4068 громадських методистів. ...

На 1947/48 навчальний рік визначено завдання навчити 108 тис. неписьменних та 116 тис. малописьменних, разом 224 тис., з тим, щоб завершити ліквідацію неписьменності та малописьменності серед дорослого населення західних, Ізмаїльської та Закарпатської областей в 1949 р.

Дані обліку показали, що кількість неписьменних значно більша (на 60 тис.), ніж їх було виявлено раніше. Всього обліковано неписьменних 167 700, малописьменних — 175 100, разом 342 800.

Розгорнута мережа шкіл та гуртків для навчання неписьменних та малописьменних. На 1 грудня 1947 р. в західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях працює 3664 школи та 15 310 гуртків, в яких навчається неписьменних 117,8 тис. ...»

Культурне будівництво в Українській РСР. К., 1988. С. 67.

З листа колгоспників с. Попелюхи Піщанського району Вінницької області до М. Хрущова про голод 1946 — 1947 рр.

«...Важко нам, обірвані ми всі, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо. Ніколи нам не було так важко, як в цю хвилину, люди з голоду мруть, діти від недоїдання і хвороб стають каліками. Харчуємося ми лободою, корою, а у кого є гроші, їдуть у місто і купують хліб у комерційних магазинах, но за хлібом іти далеко — 140 — 180 км, а у нас ніхто не продає, з колгоспу ми нічого не отримали і немає надії, все згоріло, а ярина дуже слабка і, як виконаємо план, то всі подохнемо.

Багато хто з колгоспників збирається виїжджати на Кавказ і в Середню Азію, там всі говорять, що життя багате і дешеве, а Україна зубожіла і ніхто на неї не звертає уваги. Живуть зараз гарно тільки хитруни, спекулянти, шахраї, злодії, а їх багато. А простій людині не добитися правди, всі на неї кричать і не вірять.

По зведенням, наш район самий відсталий в області, надій ніяких, усі ми вбиті горем, із злиднів нам не вийти.»

Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946 — 1947 рр. К., 1991.

Витяг із спогадів одного з лідерів повстання політичних в'язнів у Норильських таборах 1953 р. Євгена Грицяка

«...Після кривавої розправи над в'язнями Норильська та Воркути та запроторення найнебезпечніших до Володимирської тюрми, Москва вже не хотіла боятися нічого й на жодні, поступки більше не йшла.

Тільки після того, як у наступному 1954 році, мирно повстали в'язні Кенгірі, а в'язні одного з таборів Колими роззброїли конвой і подалися зі зброєю в руках у гори, Москва нарешті зрозуміла, що далі тримати такі великі скупчення невдоволених політв'язнів вельми небезпечно й прийняла найрозумніше рішення: поширити послаблення режиму на всі спецтабори Гулагу й приступити до перегляду особових справ усіх політв'язнів.

А ще далі?

В 1958 році представник Івано-Франківського КДБ чекіст П'ястолов якось запропонував мені:

— Давайте поговоримо про Норильськ. На моє зауваження, що то «діла давно минулих днів», П'ястолов відповів:

– Так, це вже давно було й на Норильськ можна було б махнути рукою, якби ним не заразилася воля (виділення наше. Авт.).

Стикаючись з прикрими для них змінами в суспільній свідомості людей, які випереджають рутинні суспільні відносини, комуністи завжди сходять з позицій свого ж історичного матеріялу й у всьому вбачають тільки заразу, зраду, злочин.

Норильськ проте не заражував волю; він був тільки провісником тих великих змін в суспільній свідомості та психології радянських людей, які неминуче приведуть до переходу нашого суспільства від тиранічної диктатури до «найгуманнішої в світі демократії»!

*Грицяк Є. Короткий запис спогадів (для себе самого).
Балтимор–Торонто: Українське видавництво «Смолоскип»
ім. В.Симоненка, 1980. С. 103–104.*

З доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу

«Про культ особи та його наслідки»

25 лютого 1956 р.

«...Свавілля Сталіна стосовно партії, її Центрального Комітету особливо виявилось після XVII з'їзду партії, який відбувся 1934 р.

...Комісія ознайомилася з великою кількістю матеріалів в архівах НКВС, з іншими документами і виявила численні факти фальсифікованих справ проти комуністів, неправдивих звинувачень, кричущих порушень соціалістичної законності, внаслідок чого загинули невинні люди. Виявляється, що багато партійних, радянських, господарських працівників, яких оголосили в 1937 — 1938 роках «ворогами», насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками і т.ін. не були, що вони, по суті, завжди лишалися чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши звирячих тортур, самі зводили на себе наклеп (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) у всіляких тяжких і неймовірних звинуваченнях.

Встановлено, що із 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету, обраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано і розстріляно (переважно у 1937 — 1938 рр.) 98 осіб, тобто 70 відсотків.

...Це відбулося внаслідок зловживання владою з боку Сталіна, який почав застосовувати масовий терор проти кадрів партії.

...Склатася порочна практика, коли в НКВС складалися списки людей, справи яких підлягали розгляду на Військовій Колегії, і їм

заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки передавалися Єжовим особисто Сталіну для санкціонування пропонованих мір покарання. В 1937 — 1938 роках Сталіну було направлено 383 таких списків на багато тисяч партійних, комсомольських, військових і господарських працівників і було отримано санкцію.

Маючи необмежену владу, він припускався жорстокого свавілля, пригнічував людину морально і фізично.

...Культ особи набув таких страшних розмірів здебільшого тому, що сам Сталін всіляко заохочував і підтримував звеличення його особи...

Изв. ЦК КПСС. 1989. № 3. С. 136 — 157.

Витяг з книги П. Шелеста **«Україно наша радянська»**

(автор з ніететом описує українську культуру та показує феномен українського козацтва, як героїчної сторінки української минувшини. Хоча це здійснено в дусі пануючої совєтської ідеології).

«...Феодално-кріпосницький і національний гніт був гальмом на шляху економічного і культурного розвитку України. І все ж у другій половині XVI століття і особливо в першій половині XVII століття на Україні розвивалися міста, посилювались економічні зв'язки між її землями. Розвивалась українська культура, осередками якої були братські школи. З 1615 року в Києві діяла Братська школа, а в 1631 році — Лаврська школа.

У 1632 році ці школи було об'єднано і створено першу вищу школу, яка називалася Києво-Братською, або Києво-Могилянською колегією (на честь свого засновника — відомого культурного діяча, митрополита Петра Могили), а пізніше — Київською академією. Академія була важливим центром боротьби проти національного і соціального гніту українського народу, проти уніатства. Такі професори академії, як Л. Баранович, І. Гізель, Ф. Прокопович, І. Галятовський, відіграли неабияку роль у розвитку суспільно-політичної і філософської думки на Україні.

Академія знаходилася на території Києво-Братського монастиря на Подолі. В ній вивчали слов'яно-руську, німецьку, французьку, грецьку, латинську, польську мови, історію, географію, математику, астрономію, піїтику, риторику, філософію; пізніше почали викладати природознавство і медицину. Вивчалось також богослов'я. Київська академія внесла великий вклад у розвиток освіти, культури і науки не лише на Україні, а й у Росії. До

заснування Московського університету (1755 рік) вона залишалася культурним і освітнім центром не лише України, але й Росії, Білорусії і південних слов'ян.

В Академії навчалися студенти з Болгарії, Сербії, Молдавії, Греції, з арабських країн. Вихованцями Київської академії були: відомий український поет і філософ Г. Сковорода, медик Н. Амбодик-Максимович, фізіолог Д. Велланський, історик М. Бантиш-Каменський та багато інших. У стінах Київської академії створено перший підручник з російської історії....

....На початку XVII століття з новою силою розгорнулася боротьба українського народу проти польських поневолювачів, за возз'єднання з Росією. Ще в 1624 році київський митрополит Іов Борецький просив російський уряд прийняти Україну і запорізьке військо під свою владу. У 1648 році спалахнула визвольна війна українського народу. Головною, рушійною силою у цій війні було селянство і козацтво, але активну участь у ній брали також міщани і духовенство, інші прошарки населення України, які зазнавали соціального, національного гноблення і релігійних утисків. Цементуючою силою цього руху було запорізьке козацтво...

...Щодо Січі Запорізької, то після Андрусівського перемир'я вона лишалася фактично автономною, хоч була зобов'язана виконувати волю російського царя і польського короля в боротьбі проти татаро-турецьких військ. Однак часто Січ діяла самостійно і незалежно, виступала і проти польських поневолювачів, і особливо проти татаро-турецьких грабіжників.

...Славну сторінку в цю боротьбу вписали запорізькі козаки на чолі з кошовим отаманом Іваном Сірком. Іван Сірко, родом з Мерефи (біля Харкова), був людиною виняткової воєнної обдарованості. Як свідчать історичні документи, з 55 великих битв, які він вів з турками і татарами, лише одну закінчив невдало. Ніхто з його попередників і наступників на коші, мабуть, не користувався на Запоріжжі такою повагою, як він.

Досить сказати, що січовим товариством Сірко 12 разів обирався отаманом.

...27 червня 1709 року відбулася історична Полтавська битва, яка закінчилася цілковитим розгромом ворога. Війська Карла XII зазнали нищівної поразки. З його багатотисячної армії залишилося щось близько двох тисяч, які з ганьбою разом з своїм королем втекли з-під Полтави. В розгромі шведських окупантів під Полтавою визначну роль відіграли козацькі полки на чолі з Семеном Палієм, який після викриття зради Мазепи був повернутий Петром I із Сибіру.

...Скориставшись зрадницькими діями частини козацької верхівки на чолі з гетьманом Мазепою, Петро І, кинувши несправедливе і образливе звинувачення всьому народові українському – «зрадники», «мазепинці», віддав наказ про зруйнування Січі.

Це сталося в травні 1709 року. Лише в 1734 році на річці Підпільній запорожці заснували так звану Нову Січ, яка проіснувала до 1775 року».

*Шелест П. Україно наша радянська
К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. С. 23–27.*

З резолюції Республіканської конференції з питань культури української мови Київ, 11 — 15 лютого 1963 р.

«...Клопотати перед ЦК КПРС і урядом України, щоб:

В усіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих училищах і курсах вести навчання українською мовою. В усіх дошкільних закладах (незалежно від того, на чий кошти вони утримуються), де є діти українського населення, виховання вести українською мовою.

В усіх установах і підприємствах, на залізниці та інших видах транспорту, в торгівлі всі справи вести українською мовою.

Академія наук, інститути, видавництва — писати і видавати наукові твори в більшості українською мовою.

Кіностудії створювати художні й наукові кінофільми лише українською мовою, а фільми, створені в інших республіках, перекладались на українську мову».

*Національне питання в СРСР: Зб. документів
/ Укл. Р. Купчинський. Б.М.: Сучасність, 1975. С. 27.*

Із книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

«...От і радіємо з денационалізації десятків народів, з успіхів русифікації, того, що мовляв понад десять мільйонів неросіян в Союзі, за останнім переписом назвали «рідною» російську мову і зріклися своєї мови. І ставимо це в заслугу «великому и могучему русскому языку», забуваючи, що всі великі росіяни вбачали велич і красу своєї мови зовсім не в її нібито здатності витіснити й замінити собою інші і славили її лише тоді й остільки, коли й оскільки йшлося про обстоювання її для себе, а не поширення її на інших.

...Щоб десятки націй СРСР «добровільно» відмовилися від своєї мови й національності, для цього потрібно дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості. Бо ж в атмосфері правди й справедливості безглузда й дика сама постановка такого питання, такої мети: спеціально відмовлятися, цілим народом відмовлятися від своєї мови. ...Потрібно багато несправедливості і неправди щодо минулої історії цих народів, щодо марксизму-ленінізму, щодо суті комунізму, щодо характеру тих процесів, які відбуваються на наших очах».

Вітчизна. 1990. № 7. С. 100.

Є. Сверстюк про «шістдесятників»

...Шістдесятники — велике явище другої половини ХХ століття, дивне своєю появою в непевну пору відлиги і стоїчним протистоянням неосталінізму та живучою енергією в пору лібералізації.

...Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає. Під цим індикатором раптом звужується аморфне коло людей 60-х років і фіксується образ:

*Такий був час: кругом шакали,
У колі жменька нас жива,
А ми феномена шукали
І спотикались об слова.*

Другою ознакою, отже, я б назвав шукання правди і чесної позиції. В самому шуканні вже є неприйняття і опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді — за шукання істини — замість ідеї, спущеної зверху для оспівування.

Як третю ознаку я б виділив неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі і всьому апаратів будівничих казарм.

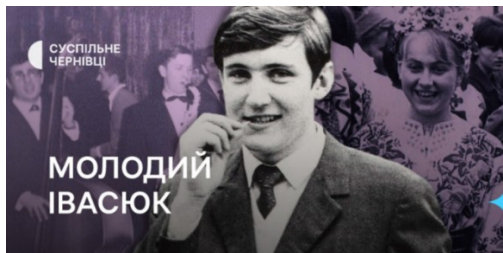
Сверстюк Є. Блудні сини України. К., 1993. С. 24 — 25.

Володимир Івасюк до створення «Червоної Руті».

21-річний Володимир Івасюк отримав надзвичайну славу, коли його «Червона рута» вперше прозвучала у всесоюзному телефірі. Текст цієї пісні Івасюк подарував однокурсниці. Тоді Володимир був студентом-медиком та керував оркестровою групою у студентському ансамблі.

Тепер Володимира Івасюка знають як автора сотень пісень та основоположника української естради. Як це вдалося хлопцеві, який народився у невеликому місті Кіцмань на Буковині? До Дня народження композитора Суспільне Чернівці розповідає, яким був Володимир Івасюк до популярності, що його оточувало та що на нього впливало.

Оксана Чміль

«Від The Beatles та італійської музики до «Червоної руги» — яким був Івасюк до популярності»

[Для перегляду](#)

Суспільне Чернівці

«Фанк в СРСР, аншлаги в Канаді й цькування владою»

Їх любили у всьому СРСР, а влада боялась їхньої популярності. Гурт з Вижниці «Смерічка» починав з каверів на Бітлз та Роллінг Стоунз, а згодом створив подібну музику українською. Через це місцеві комсомольці називали «Смерічку» буржуазними бандитами. Але коли вони стали популярними, радянська влада сама запросила їх на «Пісню року» в Москву. 50 років тому на цьому концерті зал аплодував так довго, що ведучій довелося перебивати оплески. Про те, чому розпався гурт, як збирав повні зали у Канаді та США, а також унікальні кадри з архіву нашого телеканалу — у спецпроекті Суспільного Чернівці»

Марина Буличева

Документальний фільм про «Смерічку» — карпатських Бітлз

Суспільне Чернівці

Україна від «перебудови» до незалежності

Мета:

Проаналізувати шляхи боротьби за відновлення української національної державності наприкінці 80-х рр. XX ст. та процес становлення України як складової європейського культурно-цивілізаційного простору.

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Початок перебудови та її вплив на УРСР (1985–1987)
2. Формування демократичного руху та національне відродження (1987–1989)
3. Політичні трансформації та боротьба за суверенітет (1989–1991)

1. Прихід до влади М. Горбачова у 1985 році ознаменував початок нової ери в історії СРСР. Політика перебудови, що включала гласність та демократизацію, мала глибокий вплив на Українську РСР. Гласність передбачала відкритість у суспільному житті, зменшення цензури та можливість публічного обговорення проблем, які раніше були табуованими.

Перші прояви громадянської активності в Україні виявилися у створенні неформальних громадських організацій, зокрема екологічних та культурних об'єднань. Серед найбільш активних були:

Товариство української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта» (відроджене у 1989 р.); Історико-просвітницьке товариство «Меморіал» (створене в Києві в 1989 р.) — на пошанування жертв репресій; Клуби історичної пам'яті (наприклад, «Пошук» у Львові, Києві, Харкові); Клуби української мови (наприклад, при університетах, «Живе слово», «Слово».

Економічні реформи Горбачова, спрямовані на оновлення планової системи через запровадження кооперативів та розширення господарської самостійності підприємств, виявили глибокі суперечності радянської економіки. Особливо гостро це відчувалося в промислово розвиненій Україні, де почали проявлятися ознаки економічної кризи.

Чорнобильська аварія 26 квітня 1986 року стала переломним моментом у суспільній свідомості українців. Приховування масштабів катастрофи та її наслідків радянською владою викликало глибоку недовіру до офіційних інституцій і стало каталізатором формування критичного мислення серед населення. Екологічна проблематика стала одним із головних мотивів суспільної мобілізації. Послаблення цензури сприяло пожвавленню культурного життя, поверненню заборонених творів Василя Стуса, Івана Дзюби, Леся Курбаса та інших діячів до культурного обігу. Почали видаватися раніше заборонені твори української діаспори.

2. Кульмінацією суспільно-політичного пожвавлення стало створення у вересні 1989 року Народного Руху України за перебудову на установчому з'їзді у Києві. Цю організацію очолив письменник Іван Драч, а до її складу увійшли представники інтелігенції, активісти, громадські діячі, які прагнули демократичних перетворень та національ-

ного відродження. НРУ став першою легальною опозиційною організацією в Україні.

Активізувалася діяльність культурно-просвітницьких товариств, зокрема відновлених товариств «Просвіта», «Меморіал», які займалися збереженням історичної пам'яті та української культури. Мовне питання набуло особливої актуальності — розгорнулася широка громадська кампанія за надання українській мові статусу державної та розширення сфер її використання у діловодстві, освіті та культурі.

Важливим аспектом національного відродження стало відновлення релігійного життя. Почався складний процес легалізації Української греко-католицької церкви, яка була насильно ліквідована у 1946 році та діяла в підпіллі. Також активізувалася діяльність Української автокефальної православної церкви. Перші альтернативні вибори до Верховної Ради СРСР у березні 1989 року стали важливим кроком демократизації політичного процесу, дозволивши обрати представників опозиційних сил.

3. Найважливішим документом на шляху до незалежності стала Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року 355 голосами за при 4 проти. Документ проголошував верховенство законів України над союзними, територіальну цілісність республіки, право на самостійне вирішення питань внутрішньої і зовнішньої політики, економічну самостійність та нейтралітет у зовнішньополітичних питаннях.

Ключову роль у політичних трансформаціях відіграв Леонід Кравчук, який у липні 1990 року очолив Верховну Раду УРСР. Під його керівництвом

парламент поступово розширював повноваження республіки, обмежував втручання союзного центру та формував власну законодавчу базу. Важливими були прийняття законів про економічну самостійність України та про власність.

Серпневий путч 19–21 серпня 1991 року в Москві, організований Державним комітетом з надзвичайного стану, став останнім поштовхом до проголошення незалежності. Невдала спроба державного перевороту, спрямована проти М. Горбачова та демократичних реформ, продемонструвала повну нежиттєздатність союзного центру та неможливість збереження СРСР у колишньому вигляді.

24 серпня 1991 року на позачерговій сесії Верховна Рада України одноголосно прийняла Акт проголошення незалежності України, який зафіксував остаточний вихід республіки зі складу СРСР та створення незалежної української держави. Головою держави було обрано Леоніда Кравчука. Документ передбачав створення власних збройних сил, національної валюти та повноцінної державності.

Легітимність незалежності була підтверджена Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 року, на якому взяли участь 31,89 млн громадян (84,18% виборців). За незалежність проголосувало 28,80 млн осіб (90,32% учасників референдуму). Одночасно відбулися президентські вибори, на яких переміг Леонід Кравчук, здобувши 61,59% голосів.

Таким чином, період від початку перебудови до проголошення незалежності характеризувався поступовим наростанням демократичних та національних тенденцій, що завершилися створенням незалежної Української держави.

Ключові дати

- **1985 р., березень** — прихід до влади Михайла Горбачова, початок політики перебудови (перестройка).
- **1986 р., 26 квітня** — аварія на Чорнобильській АЕС.
- **1987 р.** — перші неформальні організації в Україні (Український культурологічний клуб у Києві).
- **1988 р.** — створення Української Гельсінської спілки (УГС).
- **1989 р., 16 липня** — страйки шахтарів на Донбасі (початок масового протестного руху).
- **1989 р., 22–24 вересня** — установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.
- **1989 р., жовтень** — прийняття Верховною Радою УРСР закону про мови, українська мова — державна.
- **1990 р., 21 січня** — акція «Живий ланцюг» між Львовом і Києвом до річниці Акту Злуки.
- **1990 р., березень** — перші альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР.
- **1990 р., 16 липня** — ухвалення Декларації про державний суверенітет України.
- **1990 р., жовтень** — «Революція на граніті» (студентське голодування в Києві).
- **1991 р., 17 березня** — Всесоюзний референдум про збереження СРСР; більшість українців голосують «за», але з умовами.
- **1991 р., 19–21 серпня** — спроба державного перевороту в СРСР (ГКЧП).
- **1991 р., 24 серпня** — проголошення незалежності України.
- **1991 р., 1 грудня** — референдум на підтвердження Акту незалежності та перші вибори Президента України (обрано Леоніда Кравчука).

Ключові поняття

- **Перебудова (перестройка)** — політика реформ у СРСР, спрямована на оновлення системи.
- **Гласність** — відкритість, свобода слова, допуск до заборонених тем (зокрема сталінських репресій).
- **Неформальні об'єднання** — незалежні громадські ініціативи та організації поза КПРС.
- **Чорнобильська катастрофа** — техногенна аварія з глобальними політичними й екологічними наслідками.
- **Народний Рух України (НРУ)** — перша масова легальна опозиційна організація в УРСР.

- **Суверенітет** — верховенство державної влади, самостійність у внутрішній і зовнішній політиці.
- **Революція на граніті** — мирна студентська акція протесту в Києві, що пришвидшила крах радянської системи.
- **ГКЧП (Державний комітет з надзвичайного стану)** — спроба повернення до диктатури КПРС у серпні 1991 р.
- **Акт проголошення незалежності України** — документ, що започаткував новий етап української державності.
- **Референдум 1 грудня 1991 р.** — всенародне підтвердження незалежності (понад 90% — «за»).

СЕМІНАР

Національно-демократичний рух в Україні: громадянське суспільство, культурне відродження та регіональні особливості (1980-ті — початок 1990-х рр.)

пропоновані питання

1. Громадянське суспільство та альтернативні рухи в Україні.
2. Культурно-духовне відродження та формування національної ідентичності.
3. Регіональні особливості та етнонаціональні відносини.

рекомендована література

• <u>Бойко О. 30 років незалежності України: у 2-х т. Т. 1. До 18 серпня 1991 року. Харків: Фоліо, 2021. 466 с.</u> • <u>Бойко О. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.). К.: Кондор, 2004.</u> • <u>Герегова С.В. Червона рута (RutaFest) / Енциклопедія історії України: Додатковий том. – Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.). НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2021. С.710–711</u> • <u>Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. К.: Генеза, 2000. 356 с.</u>

- Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
- Даниленко В., Крупина В., Кульчицький С., Лисенко О., Стяжкіна В., Якубова Л. Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 544 с. іл.
- Головко В., Якубова Л. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 592 с. (Україна. Нариси історії)
- Радіо Свобода. «35 років тому відбувся перший з'їзд "Зеленого світу"» (3 листопада 2024)
- Даниленко В., Смольницька М. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. Укр. іст. журн. 2011. № 4. С. 4–22.
- Кондратюк К. Історія та культура України: навчально-методичний посібник. (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. С. 281–290
- Лазарович М. Історія та культура України. Підручник. Тернопіль: ЗУНУ, 2023. С. 409–427
- Матеріали з курсу «Історія та культура України» (лекції) Лекція 9.2. Розвиток УРСР в добу перебудови (1985 — 1991 рр.)
- Історія України з найдавніших часів до початку XXI ст. : збірник документів і матеріалів / упоряд. : С. В. Алексєєв, Н. Л. Стещенко. Краматорськ : ДДМА, 2017. С. 178–183.

Для розкриття питання першого питання доцільно звернути увагу на появу в період пізньої перебудови неформальних організацій та самодіяльних об'єднань, які діяли поза контролем КПРС і становили основу громадянського суспільства. Важливим проявом суспільної активності стали екологічні рухи, зокрема «Зелений світ», які об'єднували людей навколо проблем довкілля та протестів проти розміщення ядерної зброї. У цей період активізувався правозахисний рух, що домагався

звільнення політв'язнів, реабілітації жертв сталінізму та забезпечення дотримання прав людини.

Студентство та молодь стали каталізатором демократичних змін, зокрема під час «революції на граніті» 1990 року. Помітну роль у формуванні альтернативного дискурсу відігравала творча інтелігенція, яка сприяла національному відродженню через культуру, літературу та мистецтво.

Жіночі організації, що почали формуватися в цей час, привертати увагу до гендерної рівності, прав жінок і соціального захисту. Всі ці ініціативи формували основу громадянського суспільства, яке поступово починало впливати на політичне життя країни.

Розкриваючи друге питання, важливо акцентувати увагу на поверненні забутих імен, серед яких — Михайло Грушевський, Олена Теліга, В'ячеслав Чорновіл, що символізували тяглість української національної традиції.

Центральним елементом стало відновлення історичної пам'яті про Голодомор, масові репресії, боротьбу УПА, які тривалий час замовчувалися радянською владою. Відбувалася активізація мовно-культурної політики, зокрема посилення процесів українізації в освіті, медіа та культурному житті.

Особливу роль відігравало відродження національних традицій і символіки, зокрема відновлення українських обрядів, свят, використання синьо-жовтого прапора, тризуба, гімну. Важливим чинником стала поява незалежної преси та альтернативних ЗМІ, які формували простір вільного слова і критичного мислення. Українська діаспора активно долучалася до процесу національного відродження через фінансову підтримку, культурні проєкти, популяризацію української справи за кордоном.

Усі ці процеси сприяли формуванню нової національної ідентичності, орієнтованої на відновлення історичної справедливості та духовної самобутності.

Розкриваючи третє питання, доцільно підкреслити, що Західна Україна, особливо Галичина, виступала осередком національно-демократичного руху, де активно діяли Рух, УГКЦ та інші патріотичні сили. Водночас Східна Україна та Донбас демонстрували суперечливу динаміку: поєднання проросійських настроїв із підтримкою соціально-економічних змін.

Особливої уваги потребує Кримське питання, зокрема боротьба кримських татар за право повернення, реабілітацію та національну автономію. У багатонаціональній Україні міжетнічні відносини загалом зберігали мирний характер, хоч і потребували врегулювання у сфері мови, культури та політичного представництва. Національні меншини (євреї, поляки, угорці, болгари, румуни та ін.) переважно підтримали ідею незалежності, очікуючи гарантій своїх прав.

Важливо також враховувати релігійний фактор, адже релігійне розмаїття — від православ'я (КП, МП) до греко-католицизму й протестантизму — відігравало роль у консолідації чи розділенні регіональних ідентичностей. Ці регіональні та етноконфесійні особливості впливали на політичні орієнтації та характер суспільної мобілізації.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)**Повідомлення про аварію на ЧАЕС
1 травня 1986 р.**

«...На Чорнобильській атомній електростанції тривають роботи з ліквідації наслідків аварії, яка сталася. У результаті вжитих заходів за минулу добу виділення радіоактивних речовин зменшилося, рівні радіації в районі АЕС і селищі станції знизилися.

Здійснювані спеціалістами з допомогою контрольної апаратури вимірювання свідчать про те, що реактор перебуває в заглушеному стані. Розгорнуто роботи з очищення забруднених ділянок прилеглої місцевості, до їх виконання залучено спеціалізовані підрозділи, оснащені необхідною сучасною технікою та ефективними засобами. Деякі агентства на заході поширюють чутки про те, що нібито при аварії на АЕС загинули тисячі людей. Як уже повідомлялося, фактично загинуло 2 людей, госпіталізовано всього 197, з них 49 залишили госпіталь після обстеження. Робота підприємств, колгоспів, радгоспів і установ іде нормально».

*Україна в ХХ столітті (1900–2000):
збірник документів і матеріалів. К., 2000. С. 176.*

**Заява Української Гельсінської Спілки
щодо прав людини та реабілітації політв'язнів
(1988)**

«...Українська Гельсінська Спілка, утворена на основі правозахисної традиції Української Гельсінської групи, звертається до Верховної Ради СРСР і міжнародної громадськості з вимогою негайно реабілітувати всіх українських громадян, репресованих з політичних, національних, релігійних чи культурних мотивів. Репресії проти осіб, які боролися за права людини, за українську мову, за свободу совісті, є прямим порушенням міжнародних зобов'язань СРСР у межах Гельсінського заключного акту 1975 року.

Ми наполягаємо на перегляді політики органів КДБ та судових структур щодо правозахисників. Вимагаємо не лише звільнення політв'язнів, а й визнання неправомірності репресій, надання їм статусу реабілітованих і гарантій захисту прав людини в Україні.

Закликаємо громадськість активніше висловлювати солідарність з політв'язнями, які перебувають у таборах і засланнях, зокрема з Левком Лук'яненком, Василем Овсієнком, Михайлом Горинем, та вимагаємо відкритості й гласності щодо політичних справ. Без перегляду історичної неправди неможливо говорити про побудову справжнього демократичного суспільства в Україні».

*Правозахисний рух в Україні. Документи і матеріали.
К.: Смолосип, 1996. С. 132–134.*

Резолюція Установчої конференції екологічної організації «Зелений світ» (лютий 1989)

«Ми, учасники конференції «Зелений світ», створюємо незалежну екологічну громадську організацію, яка має на меті захист навколишнього природного середовища, поширення екологічної освіти, контроль за діяльністю промислових підприємств та атомної енергетики. Після Чорнобильської катастрофи українське суспільство не може залишатися байдужим до екологічної безпеки, особливо в умовах закритості й безвідповідальності радянської адміністрації.

Основними завданнями організації є — недопущення будівництва нових атомних станцій, підтримка екологічного фермерства, розробка програм сталого розвитку. Ми закликаємо до створення місцевих осередків руху у всіх регіонах України.

Також вимагаємо від влади доступу до інформації про стан води, повітря, ґрунтів, аварійні ситуації на підприємствах. Ми вважаємо, що екологія — це не лише питання природи, а й громадянських прав. Без екологічної відповідальності не може бути демократичного суспільства».

*Бойко В. Історія екологічного руху в Україні
(документи і матеріали). К.: Екоінформ, 2003. С. 48–50.*

Постанова І з'їзду Товариства української мови ім. Т. Шевченка (липень 1989)

«...З'їзд Товариства української мови ім. Т. Шевченка, що відбувся у Києві 15–16 липня 1989 р., засвідчив небачене раніше

піднесення національної свідомості та потребу в захисті української мови. У прийнятій постанові йдеться: «Вимагаємо конституційного закріплення статусу української мови як державної, збереження мовної рівноваги, розвитку української школи та повноцінного функціонування мови у всіх сферах суспільного життя — від культури до науки.

Делегати відзначили, що творча інтелігенція має виступити не лише як носій культури, а й як активний учасник демократичних трансформацій. Прозвучали заклики до відкриття українських видавництв, кіно, театрів, радіо- і телепередач.

Особливу увагу з'їзд приділив питанню мовного відродження в східних і південних регіонах, де мовне середовище було русифіковане. Прийнято рішення про створення місцевих осередків товариства в усіх областях України. Серед активних ініціаторів були письменники, науковці, актори, які заявили про свою готовність до громадської роботи».

Хроніка опору. Документи руху за незалежність України (1989–1991). Львів: Літопис, 2002. С. 75–78.

Резолюція студентського страйку в Києві («Революція на граніті», жовтень 1990)

«...Ми, учасники загальноукраїнського студентського страйку, які оголосили голодування на Майдані (тоді — площі Жовтневої революції) в Києві, виступаємо з вимогою до влади виконати політичні та соціальні вимоги студентства. Серед них — відставка прем'єра Віталія Масола, заборона Компартії втручатися у справи освіти, відмова від підписання нового союзного договору та забезпечення служби українських юнаків у межах України.

Протест розпочався 2 жовтня 1990 року й за кілька днів охопив десятки вишів у Києві, Львові, Харкові, Тернополі. До студентів приєдналися викладачі, діячі культури, батьки.

Страйковий комітет підкреслював, що це не лише студентський протест, а загальнонаціональна акція, що вимагає змін у політичному устрої країни. Молодь стала рушійною силою, яка задала темп радикальним трансформаціям і показала: нове покоління готове до активної участі в державному житті».

*Матеріали студентського страйку 1990 року.
Укр. історичний журнал. 2005. № 5. С. 110–113.*

Постанова пленуму Товариства «Меморіал» про вшанування жертв репресій і Голодомору (листопад 1989 р.)

«...Ми, учасники Всеукраїнського пленуму Товариства «Меморіал», заявляємо про необхідність визнання і засудження масових політичних репресій, депортацій, штучного Голодомору 1932–1933 рр. як злочину сталінського режиму проти українського народу.

Вимагаємо оприлюднення архівних документів, які підтверджують організований характер голоду, а також повної реабілітації жертв радянського терору — від сільських священників до вояків УПА. Пам'ять про ці злочини має бути виведена з-під табу й стати основою для національного єднання.

Закликаємо українське суспільство 26 листопада 1989 року провести День пам'яті жертв Голодомору — з молитвами, поминаннями вогнями, відкриттям пам'ятних знаків. Особливо наголошуємо на потребі вивчення теми в школах, університетах та засобах масової інформації».

Джерело: (Товариство «Меморіал»: документи і матеріали. К.: Смолоскип, 2005. С. 88–90.)

Відозва ініціативної групи з відновлення Всеукраїнського товариства імені Михайла Грушевського (лютий 1990 р.)

«...Ми, члени ініціативної групи, оголошуємо про створення Всеукраїнського товариства імені Михайла Грушевського з метою відновлення історичної правди про одну з ключових постатей українського національного руху ХХ століття. Вважаємо, що ім'я Грушевського систематично викреслювалося з історії, припинувалося в радянській історіографії.

Серед наших першочергових завдань: перевидання головної праці — «Історії України-Руси», організація конференцій і наукових зустрічей, вшанування пам'яті на державному рівні, встановлення меморіальних дошок та перейменування вулиць.

Ми переконані, що повернення постаті М. Грушевського в національний пантеон — це відновлення спадкоємності української державності. Закликаємо інтелігенцію, істориків, педагогів і молодь долучитися до цієї ініціативи».

**Заява ініціативної групи вірян
Української Греко-Католицької Церкви
до Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова
(17 листопада 1987 р.)**

«...Ми, нижчепідписані представники вірян Української Греко-Католицької Церкви, яка існує в підпіллі з 1946 року, звертаємося до Вас з вимогою визнати право мільйонів греко-католиків на свободу віросповідання та відновлення правового статусу Церкви.

Протягом десятиліть вірні УГКЦ переслідувалися, тисячі священників було репресовано, храми передано Російській Православній Церкві або зруйновано. У часи перебудови ми очікуємо на реальне дотримання міжнародних зобов'язань СРСР у галузі прав людини, зокрема — Гельсінських угод.

Ми вимагаємо публічного визнання існування УГКЦ, легалізації духовенства, повернення храмів, дозвіл на відкриту богослужбову діяльність. Наші діти повинні мати право на релігійне виховання, а народ — на відновлення своєї духовної традиції.

Вимогу підтримали тисячі підписів, які передано в Президію Верховної Ради СРСР і в Комітет із прав людини при ООН».

*Українська Греко-Католицька Церква: Документи і матеріали
(1945–1991). Львів: Видавництво УКУ, 2003. С. 289–291.*

**Постанова Ради у справах релігій
при Раді Міністрів СРСР «Про врегулювання
діяльності греко-католицьких громад
в Українській РСР» (28 листопада 1989 р.)**

«...Враховуючи численні звернення віруючих громадян Української РСР, а також з метою врегулювання конфесійної ситуації на території західних областей України, Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР приймає рішення про можливість реєстрації релігійних громад, які ототожнюють себе з греко-католицькою традицією.

Органам місцевої влади доручено сприяти розв'язанню майнових конфліктів між православними та греко-католицькими громадами, не допускаючи порушення громадського порядку. При цьому зазначається, що реєстрація має відбуватися на загальних засадах згідно з чинним законодавством про релігійні об'єднання».

Документ відзначає необхідність збереження міжконфесійного миру та неприпустимість розпалювання релігійної ворожнечі. Особливу увагу приділено тому, що УГКЦ не є новоутвореною організацією, а відновлює свою діяльність, яку вела до 1946 року.

Ця постанова стала формальним початком процесу легалізації УГКЦ, який тривав протягом 1989–1991 років і супроводжувався численними конфліктами довкола церков, духовенства та ієрархії.

Релігійне відродження в Україні (1985–1991): документи і матеріали. Львів: Літопис, 2005. С. 157–159.

Постанова І Всеукраїнського собору Української автокефальної православної церкви про відновлення канонічної УАПЦ (5 червня 1990 р.)

«...Ми відновлюємо дію Української автокефальної православної церкви як спадкоємиці Київської митрополії, знищеної внаслідок насильницької русифікації та сталінських репресій 1930-х років».

Собор підтвердив канонічність спадкоємності УАПЦ від собору 1921 року та обрав митрополита Мстислава (Скрипника) патріархом Київським і всієї України. Документ став основою для організаційного оформлення Церкви, відкриття парафій, висвячення духовенства.

Постанова містила також вимогу до державної влади: зареєструвати УАПЦ як легітимну релігійну структуру в Україні, визнати її право на церковне майно та забезпечити свободу совісті для всіх громадян.

Собор і документ стали етапом активного релігійного відродження, особливо у західних областях України, де віруючі виходили з-під юрисдикції Московського патріархату, часто конфліктно, але послідовно будуючи власну церковну структуру.

Джерело: (Боцюк С. Українська автокефальна православна церква в документах і матеріалах. К.: УАПЦ, 2001. С. 114–116.)

Ухвала з'їзду Народного руху України про державний статус української мови (вересень 1989 р.)

«...З'їзд Народного руху України за перебудову, що відбувся у вересні 1989 року в Києві, вимагає від Верховної Ради УРСР ухвалити закон про державність української мови. Мова є головним

чинником національної ідентичності, збереження культури, історичної тягlosti.

Ми закликаємо припинити політику русифікації в системі освіти, ЗМІ, державному управлінні. Проголошуємо курс на відновлення повноцінного функціонування української мови у школах, вузах, судах, армії, культурних установах.

Рух підтримує створення україномовних газет, теле- і радіо-програм, організацію курсів для працівників держустанов, надання пріоритету україномовному книговидаванню. Без мови — немає нації, без нації — немає держави».

*Народний рух України: Документи і матеріали.
Т. 1. К.: Основи, 2002. С. 134–137.*

Із закону УРСР «Про мови в Українській РСР»

28 жовтня 1989 р.

«...Українська РСР визнає життєдайність та суспільну цінність усіх національних мов і беззастережно гарантує своїм громадянам національнокультурні та мовні права, виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення та зміцнення дружби народів.

Українська мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної самобутності.

Виховування у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР, а російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР — обов'язок державних, партійних, громадських органів і засобів масової інформації республіки. Вибір мови міжособового спілкування громадян Української РСР є невід'ємним правом самих громадян.

...Стаття 2. Державна мова Української РСР Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є мова українська. Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

...Стаття 4. Мови міжнаціонального спілкування Мовами міжнаціонального спілкування в Українській РСР є українська, російська та інші мови.

...Стаття 8. Захист мов Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному ґрунті тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом

...Стаття 29. Вступні екзамени з мови Абітурієнти, які вступають до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів республіки, складають конкурсний вступний екзамен з української мови».

*Відомості Верховної Ради УРСР.
Додаток № 45 від 9 листопада 1989 р. С. 58–67.*

Витяг з Декларації про державний суверенітет України

«...Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

...Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

...Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

...Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

...Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю.

...Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

...Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

...Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

...Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

...Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

...Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

...Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

...Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, N 31, ст.429.

Постанова Меджлісу кримськотатарського народу щодо права на повернення та самовизначення (липень 1991)

«Меджліс кримськотатарського народу, обраний на I Курултайі влітку 1991 р., ухвалив документ, в якому задекларував право кримськотатарського народу на національне відродження,

повернення до Криму, створення власних інституцій самоуправління.

У постанові наголошено, що кримськотатарський народ є корінним на території Кримського півострова, має власну мову, культуру, релігію й неодноразово зазнавав дискримінації та депортації. Зокрема, депортація 1944 року визнана актом геноциду.

Меджліс закликав Верховну Раду України до визнання статусу кримських татар як окремого суб'єкта міжнаціональних відносин, повернення землі, створення умов для відродження національної освіти, ЗМІ, культури.

Документ був однозначним сигналом, що кримськотатарське питання стане складовою українського державного будівництва після розпаду СРСР».

*Кримськотатарський національний рух:
Документи і матеріали. К.: Смолоскип, 1998. С. 114–116.*

Тема 8

Україна в 1991–2022 рр.: політичні, економічні та соціокультурні трансформації

Мета:

проаналізувати основні етапи розвитку незалежної України від 1991 до 2022 рр.; визначити ключові тенденції політичного, економічного, суспільного та культурного життя; оцінити виклики, які постали перед державою та її народом.

ЛЕКЦІЯ

пропоновані питання

1. Проголошення і утвердження незалежності України.
2. На шляху розбудови державності (1991–2004 рр.).
3. Україна від Помаранчевої революції до Євромайдану і Революції Гідності.

Політична ситуація в УРСР наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр.: вплив перебудови, зростання національного руху, формування нових політичних сил. Революція на граніті (жовтень 1990 р.) — перша масштабна мирна акція громадянської непокорності: студентські протести в Києві як фактор прискорення делегітимації КПУ.

Путч ДКНС у серпні 1991 р. як каталізатор політичної трансформації. Роль українського керівництва (Л. Кравчук) у запобіганні сценарію збереження СРСР. Прийняття Верховною Радою УРСР

Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. — історичний акт правонаступності та волевиявлення українського народу.

Заборона діяльності Комуністичної партії в Україні (серпень 1991 р.) — демонтаж політичного монополізму. Проведення Всеукраїнського референдуму і перших президентських виборів (1 грудня 1991 р.) — масова підтримка незалежності та обрання Л. Кравчука президентом. Вихід України з союзних структур, припинення дії СРСР як суб'єкта міжнародного права.

Визнання України міжнародною спільнотою (грудень 1991 — 1992 р.): поступова інтеграція в систему двосторонніх дипломатичних відносин, підписання перших міждержавних договорів. Прийняття основних законів незалежної України (про громадянство, державний кордон, збройні сили тощо).

Конституційний процес: розробка нових засад устрою України, дискусії між президентом, парламентом і громадськістю. Прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. — закріплення унітарного устрою, парламентсько-президентської форми правління, базових прав і свобод громадян.

Економічна трансформація: перехід до ринкових механізмів, приватизація, гіперінфляція початку 1990-х рр. Проведення монетарної стабілізації, запровадження гривні (1996 р.), формування базових ринкових інституцій. Зростання соціальної нерівності, тінізація економіки.

Формування нової політичної еліти на основі радянської номенклатури та бізнес-груп — «олігархізація» влади. Взаємозалежність великого бізнесу й політики. Зосередження ресурсів у руках фінансово-промислових кланів.

Ядерне роззброєння України: відмова від третього за потужністю ядерного арсеналу, підписання Будапештського меморандуму (1994 р.). Невизначеність гарантій безпеки. Зовнішньополітичні орієнтири: утвердження курсу на європейську інтеграцію, співпраця з НАТО, прагнення балансу у відносинах зі США, ЄС, Росією.

Україно-російські відносини: укладення Договору про дружбу, співробітництво і партнерство (1997 р.), проблема Чорноморського флоту, статус Севастополя, енергетична залежність. Внутрішні виклики в Криму: міжетнічна ситуація, становище кримських татар, статус автономії.

Політична нестабільність кінця 1990-х — початку 2000-х рр.: «касетний скандал» (2000 р.), звинувачення у причетності президента Л. Кучми до вбивства журналіста Г. Гонгадзе, сплеск громадянської активності. Ерозія довіри до влади, становлення громадянського суспільства.

Президентська виборча кампанія 2004 р.: політична боротьба між В. Ющенком і В. Януковичем, використання адміністративного ресурсу, інформаційна маніпуляція, масові фальсифікації. Публічний протест проти результатів другого туру. Початок акцій громадянської непокори в Києві та обласних центрах.

Масові мітинги, страйки, блокування органів влади: Київський Майдан як центр опору. Роль студентів, журналістів, громадських ініціатив. Міжнародна підтримка з боку ЄС, США, ОБСЄ. Відмова від насильства, пошук компромісу. Рішення Верховного Суду України про переголосування другого туру.

Помаранчева революція як форма мирної політичної трансформації. Перемога В. Ющенка. Угода про політичну реформу: обмеження повноважень

президента, перехід до парламентсько-президентської республіки.

Президентство В. Ющенка (2005–2010 р.): розширення свободи слова, розвиток політичного плюралізму, водночас — внутрішні конфлікти в уряді, боротьба з Ю. Тимошенко, нестабільність коаліцій. Поглиблення євроінтеграційного курсу, прагнення до членства в НАТО. Російський тиск, газові війни.

Україна у 2010–2013 рр.: повернення В. Януковича до влади, згортання демократичних свобод, концентрація повноважень у руках президента (скасування політреформи). Посилення залежності від Росії, корупційні практики, авторитарні тенденції. Активізація протестних настроїв, соціально-економічна незадоволеність, початок кризи легітимності.

Ключові дати

- **жовтень 1990 р.** — Революція на граніті (студентський страйк у Києві).
- **24 серпня 1991 р.** — ухвалення Верховною Радою Акта проголошення незалежності України.
- **1 грудня 1991 р.** — Всеукраїнський референдум і перші президентські вибори, масова підтримка незалежності та обрання Л. Кравчука президентом.
- **5 грудня 1994 р.** — підписання Будапештського меморандуму про гарантії безпеки Україні в обмін на відмову від ядерної зброї.
- **28 червня 1996 р.** — ухвалення Конституції України: закріплення державного устрою та основ громадянських прав і свобод.
- **2 вересня 1996 р.** — офіційне запровадження гривні як національної валюти.
- **2000 р.** — касетний скандал і справа Г. Гонгадзе (підрив авторитету влади, активізація громадянського суспільства).
- **листопад-грудень 2004 р.** — Помаранчева революція: масові протести проти фальсифікацій президентських виборів.

- **2010 р.** — обрання В. Януковича президентом; ревізія демократичних реформ.
- **2013 р.** — згортання євроінтеграції урядом В. Януковича; наростання протестного руху.

Ключові поняття

- **Гіперінфляція** — економічне явище 1992–1994 рр., що супроводжувало початкову трансформацію до ринкової економіки; знецінення купоно-карбованця та падіння рівня життя.
- **Олігархізація** — процес концентрації політичної та економічної влади в руках небагатьох бізнес-груп, що впливали на уряд, парламент і медіа.
- **Помаранчева революція** — мирний протестний рух 2004 р. проти фальсифікацій виборів, який завершився переголосуванням і перемогою демократичних сил.
- **Політична реформа 2004 р.** — угода, укладена під тиском протестів Помаранчевої революції, яка змінила систему влади в Україні, обмеживши повноваження президента на користь парламенту.
- **«Газові війни»** — конфлікти між Україною та Росією (особливо у 2005–2009 рр.), що стосувались поставок і транзиту природного газу; стали проявом політичного та економічного тиску з боку РФ.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

Про проголошення незалежності України

ПОСТАНОВА

Верховної Ради Української РСР

Про проголошення незалежності України

(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 38, ст. 502)

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження акта проголошення незалежності.

Голова Верховної Ради Л. КРАВЧУК

Української РСР

м. Київ,

24 серпня 1991 року

№ 1427–XII

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

проголошує

незалежність України та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

24 серпня 1991 року

Джерело

Про заборону діяльності Компартії України

УКАЗ
ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
Про заборону діяльності Компартії України
(Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, N 44, ст. 595)

Розглянувши висновки Тимчасово комісії Президії Верховної Ради України по перевірці діяльності на території України посадових осіб органів влади, управління, громадських об'єднань та

організацій у зв'язку з державним переворотом 19–21 серпня 1991 року, відповідно до яких керівництво Компартії України своїми діями підтримало державний переворот і тим самим сприяло його здійсненню на території України, Президія Верховної Ради України постановляє:

1. Відповідно до частини другої статті 7 та керуючись пунктом 6 статті 106 Конституції України (888–09), заборонити діяльність Компартії України.

2. Верховній Раді Кримської АРСР, обласним, міським, районним Радам народних депутатів прийняти на баланс майно (будинки, споруди, друкарні, транспортні засоби, іншу власність) відповідних партійних комітетів, за винятком майна Управління Справами ЦК КПРС та ЦК КПУ, переданого на баланс Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України Л. КРАВЧУК
м. Київ,
30 серпня 1991 року
N 1468–XII

Джерело

**Солонина Є. «Прилетів Кравчук
і привіз незалежність на тарілочки».**
**44 цитати першого президента
незалежної України (фрагменти)**

[...]

Хтось називає його і «батьком української незалежності», і одним з ліквідаторів «тюрми народів» СРСР, а хтось, навпаки, — «гальмом української незалежності». Його звинувачують як у передачі значної частини Чорноморського флоту Росії, так і в гіперінфляції та в інших проблемах 1990–х років. Про нього розповідають анекдоти, але і сам Леонід Кравчук гострий на слово: безліч його висловів стали крилатими. Причому деякі його заяви, навіть сказані в один і той же час, суперечать одна одній. Радіо Свобода зібрало найвідоміші та найяскравіші цитати першого (з моменту відновлення незалежності України) українського президента.

Леонід Кравчук, впливовий державний та партійний діяч Української РСР (із 1970 по 1990 рік відповідав за ідеологічну роботу), в останні роки існування «Союзу» став позиціонувати себе як прихильник демократичних змін, «гласності», та й сам намагався бути публічним.

[...]

Про незалежність

«Незалежність прийшла на Україну несподівано — прилетів Кравчук і привіз її на тарілочці з блакитною смужечкою» — так згадував перший президент України свій внесок у здобуття незалежності в інтерв'ю «Кореспонденту» в 2006 році.

Ідеться про його повернення з Білорусі, де він поставив свій підпис під Біловезькою угодою про припинення існування Радянського Союзу та про створення міждержавної організації — СНД.

«Віднині наше майбутнє, наша доля залежить від нас самих», — сказав Леонід Кравчук під час свого першого новорічного привітання на посаді президента України.

При цьому Кравчук вважав СНД порятунком від збройних конфліктів на пострадянському просторі.

«Відбулася дійсно велика історична подія... Три великі держави зустрілися у Білорусі, для того, щоб запропонувати шлях створення нової співдружності. Це шлях до спасіння. Спасіння народів від конфронтації, від міжнаціональних воєн».

СРСР розвалювався, і влада УРСР мала діяти швидко і виважено, не спровокувавши при цьому силового протистояння, так пояснював Леонід Кравчук всі свої рішення під час падіння СРСР:

«Партія розвалювалася на очах. Зразу після того розвалився КДБ, інші силові чи, по-теперішньому, правоохоронні органи... Потрібно було шукати інші шляхи організації життя суспільства, абсолютно, діаметрально протилежні до тих, що були раніше».

«Україна може пишатися тим, що вона є, була і стала в 1991 році країною, яка розвалила Радянський Союз — останню імперію, найбільш страшну», — заявив Кравчук під час прес-конференції в «Укрінформі» у серпні 2016 року.

«За цей час (за 25 років — ред.) Україна змогла набагато збільшити відокремлення від Росії, енергетичне та організаційно-політичне. Це ми можемо назвати цивілізаційним проривом, адже якщо взяти економіку, культуру, політичні розклади та визначення політичного курсу, то усе це складає основу, яка дає Україні можливість жити по-іншому», — сказав Кравчук під час прес-конференції.

При цьому Леонід Кравчук ображається, коли говорять про те, що справжню Незалежність Україна отримала лише після Революції гідності.

«Зараз говорять — «справжня незалежність». Це що, ми тоді (у 1991 році) не відокремилися від імперії? І що справжня

незалежність — це обов'язково анексія Криму і війна? Коли це кажуть на високих щаблях, вони ображають те покоління, яке було зі мною, хто цю незалежність вибороли. Просто елементарно ображають. То був складний час», — зауважив екс-президент.

Про Революцію гідності: від подяки «Беркуту» — до вшанування майданівців

У грудні 2013 року Леонід Кравчук спробував себе в ролі миротворця. Він зібрав за круглим столом інших екс-президентів, а також представників влади, опозиції, церкви та громадських організацій — щоб знайти спосіб припинити силове протистояння у центрі Києва.

«Винні — ми всі», — говорив Кравчук, уточнюючи, що, на його думку, в Україні немає національної єдності.

«Я думаю, є причини, досить глибокі в нашій історії, в нашому суспільстві, в нашій Україні, яка не є єдиною нацією, єдиним народом, який може підтримати спільні, загальнонаціональні інтереси. І тому ми не можемо на сьогодні говорити про те, що хтось (конкретно) винен».

У своїх коментарях цього ж періоду Кравчук критикує Майдан і хвалить українських силовиків за терпіння.

«Я вдячний хлопцям, «Беркуту», які зараз там стоять. Я не виправдовую і не схвалюю те, що вони розігнали студентів 30 листопада, хоча правильно було б критикувати того, хто дав це розпорядження. Зараз вони проходять через неймовірне випробування: їх б'ють, кидають у них камінням і запалювальними сумішами, а вони стоять і терплять. Небагато є країн, де так би таке терпіли військовослужбовці в подібній ситуації», — сказав Кравчук.

«Давайте перестанемо ходити довкола і назвемо те, що відбувається на Грушевського, своїми іменами. Те, що там відбувається — це реальне протистояння влади і певних сил. Я не знаю, як правильно їх назвати, бо це ніби і не Майдан, не «тітушки», не провокатори. Йде реальна війна, кидають коктейлі Молотова, кидають каміння, і вже є жертви з обох боків», — так він оцінив події на Грушевського для forbes.ua.

11 грудня після обіцянок Віктора Януковича західним політикам, що Майдан розганяти не будуть, силовики спробували силою витіснити протестувальників. Того ж дня Кравчук висловив різко негативно саме про дії влади.

Пізніше в інтерв'ю «5-му каналу» екс-президент згадував:

«Створивши Майдан, влада дала зрозуміти народу, що її можна змінити... Є процедура відсторонення від влади, є закон, і люди, які, якщо їх доводять до критичного стану, піднімаються...».

«Майдан починали одні, а до влади прийшли інші люди, які до цього Майдану мають такий стосунок, як я до сонячного затемнення», — ця фраза Кравчука з інтерв'ю Дмитру Гордону стала крилатою.

Кравчук — про колег-президентів: «Маємо те, що маємо»

Леонід Кравчук висловлювався щоразу, коли його наступники, президенти України, демонстрували свою недієздатність.

Про Леоніда Кучму та Віктора Ющенка

«Маємо те, що маємо» — цим відомим висловом Кравчук оцінював роботу Леоніда Кучми.

«Влада президента Кучми не витримала екзамен на демократію і влада Віктора Ющенка не витримує екзамену на демократію. Це є реальний факт. Тому що влада змінюється, а справи залишаються ті ж», — цитує Кравчука «Україна молода».

Після заяв Віктора Ющенка про наміри розпустити парламент, які так і не були втілені в життя, Леонід Кравчук був дошкульним.

«Президент поводить, як дитина в дитячому садочку, — він щодня хоче нову ляльку. Він повинен визначитися: є в нього підстави чи ні. А так він один день каже, що є, інший — що немає», — зауважив екс-президент в інтерв'ю газеті «Дело» у квітні 2009 року.

«Влада без опозиції неминуче породжує культ особистості», — ця заява Леоніда Кравчука під час правління Ющенка увійшла до рекламного ролика блоку «НеТАК»

Про Віктора Януковича

Леонід Кравчук входив до списку блоку «НеТАК» разом із російськими політиками, які до та після цього були в таборі Віктора Януковича.

Однак потім виявилося, що на президентських виборах 2010 року Кравчук за Януковича не голосував:

«Думаю, соромно має бути українському народові за те, кого він обирав. Я не голосував за Віктора Федоровича і тому особливого сорому не відчую».

«Найбільша помилка Януковича в тому, що він зголосився бути президентом», — це дві цитати з інтерв'ю Дмитру Гордону 27 лютого 2017 року.

В інтерв'ю журналу «Країна» 26 липня 2012 року Кравчук висміював страхи Віктора Януковича, який пересувався кортежами з численною охороною та з каретою «Швидкої допомоги».

«Коли (я) став президентом, моя дружина їздила «Ладою», а в родини не було охорони. Це не те, що тепер: будь-який лакей, що тільки дорвався до влади, їздить із мигалками й реанімаційними машинами. Я завжди кажу: якщо за тобою їде реанімаційна машина, залишайся вдома, на хріна тобі їхати на роботу?!»

Коли в час правління Віктора Януковича за ґрати потрапила його політична опонентка Юлія Тимошенко, Кравчук виступив на її захист:

«Я був проти, щоб Янукович був хлопчиком для биття, і не хочу, щоб з Тимошенко робили дівчинку для биття».

11 грудня 2013 року, до втечі з України Віктора Януковича — трохи більше двох місяців. Влада і силовики вкотре намагаються розігнати Майдан, Леонід Кравчук згадує про традиційні українські «граблі».

«Знову ж, ми наступаємо на граблі щоразу. Наступаємо так, що вже всі ноги в крові».

[...]

Про особливості відносин з Росією

В радянські часи та в 1990-і роки Кравчук говорив про необхідність дружби з Росією. Її, а також Білорусь, він виділяв як пріоритетних партнерів України.

Але поступово риторика Кравчука ставала все більш антикремлівською:

«Цілуйтеся, але не лягайте до ліжка. Не йдіть до чужого дому — майте власну квартиру. Ось якою має бути політика. Прийде час — і Росія скупить Україну. Тоді вона запропонує вже більш жорсткі форми об'єднання», — сказав він у 2010 році.

«Коли чоловік дізнається про жінку все, він на ній одружується. Коли жінка дізнається все про чоловіка, вона з ним розлучається».

«Ми встали на коліна, а Росія сіла нам на голову. Чехословаччина, Польща, Афганістан, Угорщина. Тепер що, Україна на черзі?» — так Леонід Кравчук говорить про Росію після Революції гідності та російської окупації Криму і Донбасу.

Однак винен у цьому всьому — не особисто російський президент Володимир Путін, доводить Кравчук.

«Не треба думати, що такий поганий Путін. Він дійсно своєрідна людина, вихована в КДБ-істських кабінетах. Але думають так, як Путін і думали так, як Путін, більшість російських керівників».

[...]

Безвіз, сало і... «кравчучка»

Леонід Кравчук зізнається, що регулярно їздить за кордон, але за кілька днів прагне повернутися:

«Коли їду за кордон, я там спокійний два-три дні, а потім хочу додому. Страшно хочу додому...».

Тоді як його сільські родичі, за словами екс-президента, так і не скористалися благами безвізу.

«Безвіз використовують, я думаю, не більше 10% людей... А мої близькі, які живуть у селах, навіть не думають про поїздку, тому що потрібні кошти. Безвіз не змінив їхню філософію, їхню радянськість. У них ще тіло тут, а голова інколи там. Хоча я оцінюю безвіз позитивно, наголошую на цьому. Але переоцінювати його не потрібно. Потрібен значний час, щоб ми остаточно розпрощалися з Радянським Союзом», — пояснює Кравчук таку ситуацію.

Дві останні цитати, Леоніда Кравчука — присвячені економіці. Вони — чи не найвідоміші.

«Ми за сало все купимо» — ось одне з економічних рішень, яке пропонував Леонід Кравчук на зорі незалежності.

У той час українці масово пішли у малий бізнес: хтось — побачив можливість стати заможним. Хтось — від безвиході, бо це був чи не єдиний спосіб вижити. Головним «транспортним засобом» підприємця став складаний ручний двоколісний візок, який, проте, міг перевозити до 100–200 кілограмів вантажу.

Українці з іронією назвали цей інженерно-технічний витвір «кравчучкою».

Сам Леонід Кравчук вважає, що «кравчучка» стала предтечею позитивних змін в житті українців:

«Той, хто у 90-і їздив із «кравчучкою», нині має свій бізнес, а хто бігав із прапором, то бігає з ним і досі», — висловив таку впевненість президент України 1991–1994 років.

Джерело

Чернов І. «Ці руки нічого не крали».
15 цитат Віктора Ющенка до його 65-річчя
(фрагменти)

[...]

Він не тільки обіймав посаду голови держави (2005–2010), а й був керівником Національного банку України (1993–1999), а також очолював Кабінет міністрів (1999–2001). Радіо Свобода зібрало 15 знакових цитат політика, який став обличчям Помаранчевої революції.

[...]

Січень 1993 — грудень 1999. Ющенко — голова НБУ. Народження гривні

У вересні 1996 року в Україні успішно проведена грошова реформа, запроваджена в обіг гривня, створена Державну скарбницю, розпочате будівництво Банкотно-монетного двору. Європейський банк визнав Ющенка банкіром року, а у 1997 році Віктор Андрійович став шостим банкіром світу за версією журналу «Global Finance».

«Ця реформа має бути миттєвою, так, як Йосиф Віссаріонович Сталін проводив. І на період реформи відводиться тільки два тижні».

1999–2004. Другий термін Кучми — розквіт Ющенка у політиці

Віктор Ющенко бере участь у виборчій кампанії Кучми, якого обрали президентом України на другий термін. За місяць до кінця тисячоліття Віктор Андрійович пішов із посади голови Нацбанку і став прем'єр-міністром України.

«Мені Леонід Данилович 5–7 разів телефонував або говорив при зустрічах: «Іди прем'єр-міністром». Я відмовлявся. Останній, коли вже чую, що порохом пахне, і вже три місяці нема прем'єра в Україні й треба щось... І бачу, що хочеш, не хочеш, але воно доходить до тебе».

За Ющенка на чолі уряду були досить оптимістичні показники економіки: погашено борги перед працівниками, пенсіонерами і студентами; вдалося суттєво збільшити надходження в бюджет; вперше за роки незалежності Україна отримала приріст ВВП.

«Заява трьох»

Президент Леонід Кучма, голова Верховної Ради Іван Плющ і прем'єр-міністр Віктор Ющенко в кінці лютого 2001 року підписали так звану «Заяву трьох». Це було різке звернення до українського народу з приводу демонстрацій під назвою «Україна без Кучми». Несподіванкою була поява підпису Віктора Ющенка під цим документом.

«Моє завдання як одного з учасників цієї заяви було в тому, що єдиний спосіб, який дає можливість усім учасникам цього конфлікту повестися цивілізовано, — це, перше, мати взаємний діалог; через діалог забезпечити виконання всіх демократичних процедур, які необхідно зробити для того, щоб у кінці — це вже третя позиція — щоб суспільство, політичні сили, країна отримали істинну відповідь: що сталося».

Наприкінці травня того ж року Ющенка звільнили з посади прем'єр-міністра у зв'язку з резолюцією Верховної Ради про недовіру Кабмінові. Незважаючи на відставку, Віктора Андрійовича визнали найбільш популярним політиком України.

Літо 2004. Висування Ющенка на президентські вибори

У Віктора Андрійовича вже була своя партія в парламенті й величезна підтримка народу. Ющенко мав балотуватися в президенти від опозиції, але цю ідею підтримала тільки Юлія Тимошенко. У 2004-му «Наша Україна» і БЮТ утворюють коаліцію «Сила народу», її метою була підтримка Ющенка на президентських виборах. Проте Віктор Андрійович вирішує йти в президенти самовисуванцем.

«Я прийняв рішення — я йду в президенти. Ось моя заява! Я виграю вибори! Моя перемога — це перемога усіх! Скажіть усім, повернувшись додому: я вірю в Україну, я знаю свій обов'язок, разом ми переможемо!»

Осінь-зима 2004. Драматичний шлях до президентського крісла

За кілька місяців до виборів сталося отруєння Ющенка. Через жахливий стан Віктора Андрійовича доставили в австрійську лікарню. Там керівник клініки повідомив, що Ющенка отруїли діоксинами. Людину, яка скоїла замах, і досі не покарано. Через два тижні після отруєння майбутній президент провів зустріч із виборцями, де зробив гучну заяву на адресу влади.

«Ви нас не отруїте! У вас не вистачить куль. У вас не вистачить КамАЗів! Вам нас не зламати!»

Четверті президентські вибори в Україні можна поділити на чотири етапи: перший тур; другий тур; «Помаранчева революція»; повторний другий тур. 31 жовтня переможцем виборів оголосили конкурента Віктора Ющенка у другому турі — Віктора Януковича.

«Ми не довіряємо підрахункам Центральної виборчої комісії. Ми закликаємо наших прихильників прийти на майдан Незалежності і захистити свою перемогу».

Таким чином розпочалася «Помаранчева революція». Кампанія протестів і страйків була спричинена масовими фальсифікаціями, що вплинули на результат виборів. Хтось підтримував активістів, а дехто говорив про «наколоті апельсини» і «американські валянки» на Майдані; у Сєвєродонецьку порушувалося питання про референдум щодо федералізації України, а центральні й західні регіони з кожним днем ставали все більш «помаранчевими».

«Нехай наша акція залишається мирною. Тільки справжня сила може собі дозволити коректно, інтелігентно, гідно себе поводити. Немає проблем з тим, щоб узяти приступом адміністрацію президента і Кабінет міністрів. Але ми повинні домогтися, щоб вони самі принесли нам ключі від цих будівель. І ми не підемо, поки вони це не зроблять».

За тиждень до повторного другого туру відбулися теледебати між кандидатами в президенти. Пролунало безліч обіцянок від Ющенка і Януковича, проте одна фраза Віктора Андрійовича особливо вразила українців, її згадують і до сьогодні.

«Ці руки нічого не крали».

26 грудня 2004 року відбувся повторний другий тур, за результатами якого тріумфував Віктор Ющенко. Доля України вирішилася мирним шляхом і держава залишилася єдиною.

Січень 2005 — січень 2010. Четвертий президент України — перший демократ

Впевнена промова в день інавгурації Ющенка вселила в народ іще більше оптимізму й віри у світле майбутнє України. Тоді держава перебувала в стані ейфорії, тому й обіцянки новоспеченого президента були на межі реальності й фантастики.

«Ми будемо сучасною нацією у динамічному глобальному світі і станемо рівними серед рівних. Майбутнє України — найкраща освіта, висока наука, технології завтрашнього дня. Я зроблю все, щоб на повну силу запрацював інтелект нашої нації. Ми станемо першими, і ми станемо найкращими!»

Якщо б держава складалася тільки з президента і його прихильників, то не виключено, що плани мали б непогані шанси на втілення в життя. Ющенко тоді не передбачав, що в нього розпочнеться міжособистісний конфлікт із Тимошенко, що опозиція складатиметься з трьох партій, що доведеться розпускати парламент і тричі змінювати прем'єр-міністра...

«Я хотів би сказати, що мій уряд не буде робити. Я знаю, яка відповідальність зараз за цими словами буде стояти, але я маю честь вам сказати: мій уряд не буде красти. Я знаю, що це фантазія для України, я знаю, що ви звикли бачити в цих людях не партнерів, дуже часто, не тільки нації, але й національних інтересів».

Але уряд без корупції так і залишився фантазією для України. Також у мріях лишилася Україна в Євросоюзі, стабільність і президентська відповідальність за власні слова.

«У нас сьогодні є підстави стверджувати, що вбивство Георгія Гонгадзе розкрито».

Так казав Ющенко на початку 2005 року. Проте справу Гонгадзе не можна вважати розкритою навіть сьогодні, адже замовник вбивства досі на волі.

Багато хто називав Ющенка дуже м'яким президентом. Так, він був демократичним, але іноді Віктор Андрійович занадто довіряв урядові і своїм колегам. Але інтереси далеко не всіх політиків збігалися з президентськими.

«Остаточне рішення щодо її призначення головою уряду я прийняв на Майдані під час інавгурації: коли мільйон людей скандує «Юля!» — то було навіть важливіше, ніж голосування у парламенті. Вона мала більший кредит народної довіри, ніж Порошенко. І у тих координатах це означало: якщо ти її не поставиш, ти — слабак, ти побоявся чогось, ти вчинив нечесно!»

Та Ющенка гостро критикували за те, що Тимошенко була «головною помилкою» Віктора Андрійовича за п'ять років. У кінці 2004-го Віктор Янукович був готовий федералізувати Україну, а вже у 2006-му стає головою уряду... Однією з головних цілей Ющенка було ліквідувати корупцію, проте в травні 2009 року президент ветоував суворий законопроект щодо протидії хабарництва, який ухвалили народні депутати.

За президентства Ющенка почалися переговори щодо надання Україні безвізового режиму, а також було здійснено спробу домовитися зі Вселенським патріархом Варфоломієм щодо надання томосу про автокефалію Української православної церкви. Багато уваги приділялося відновленню історичних пам'яток; був підписаний указ щодо заходів для будівництва доступного

житла; вирішувалися проблеми багатодітних сімей, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Одним зі своїх найголовніших досягнень Ющенко вважає зростання економіки.

«Шановні українці! У вас не було кращого економічного часу».

Ющенко не виправдав очікування значної частини народу. Тому вибори 2010 року для нього стали провальними. На рахунок Віктора-«першого» — лише 5,45% голосів.

«Як рядовий солдат я робив усе для того, щоб ця нація, щоб ця країна, щоб ця держава відбулася. Я не ховався за солодкі тематики, я не творив популізм. Політика, яку я проводив, — це формування стратегії розвитку нації і держави, це та компонента стратегічної політики і того курсу, який визначається не на рік і не на п'ять років, це формування тої тотожності, якою сильна будь-яка нація».

Джерело

СЕМІНАР

Україна в 1991–2022 рр.: політичні, економічні та соціокультурні трансформації

пропоновані питання

1. Євромайдан і Революція Гідності: причини, перебіг, наслідки.
2. Політичні, соціальні та економічні виклики в Україні (2014–2022 рр.).
3. Війна в Україні: від АТО (ООС) до повномасштабного вторгнення РФ.

рекомендована література

• <u>25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Відп. ред. В. Смолій; Кер. авт. кол. Г. Боряк; Авт. кол.: В. Головка (коорд. проекту), В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Майборода, В. Смолій, Л. Якубова.</u>

- С. Янішевський. НАН України. Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.
- Бойко О.Д. Новітня Історія України (2014–2019 рр.). Київ: Академія, 2020. 160 с.
 - Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2022. 408 с.
 - Курс лекцій з історії України: У 4 ч. Ч. 4. Новітня історія України / П.С. Коріненко, В.Д. Терещенко, М.В. Бармак; М-во освіти і науки України, Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль: Астон, 2007. 399 с.
 - Кулик Р., Майоров М. 2014: початок російсько-української війни. Київ, 2018. 41 с.
 - Кульчицький С.В. Новітня Історія України (1953–2023). Київ: Арії, 2024. 576 с.
 - Новітня історія України (1945–2020 роки): навчальний посібник / К. Кондратюк, В. Качмар. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 212 с.
 - Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «Школа», 2010. 624 с.
 - Плохій С. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
 - Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 592 с.
 - Rusnak O. The 2014 Annexation of Crimea — An Example of Disintegration of the State's Territories. Disintegration and Integration in East-Central Europe: the current relevance of regional cooperation / ed.: Nicolae Păun. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2020. P. 43–75.
 - Rusnak O. The Place of Crimea in the Neo-Emperor Policy of Russia (1991–2020). History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University. No1. 2020. P. 48–58.

Перше питання має розкрити причини, перебіг і наслідки Євромайдану та Революції Гідності 2013–2014 рр. Необхідно з'ясувати, чому відмова уряду В. Януковича від підписання Угоди про асоціацію з ЄС стала поштовхом до масових протестів, а також окреслити глибші передумови, пов'язані з авторитаризацією влади, обмеженням прав громадян та корупцією. Варто проаналізувати хронологію про-

тестного руху: від студентських демонстрацій до масового спротиву, самоорганізації Майдану, створення громадських ініціатив та волонтерських структур. Особливу увагу слід приділити подіям силового протистояння, розстрілам протестувальників на вулиці Інститутській, реакції міжнародної спільноти та зміні політичного режиму. Потрібно висвітлити втечу В. Януковича, формування нового уряду, ухвалення рішень, що заклали основу для євроінтеграційного курсу та реформ. Важливо показати, як Революція Гідності вплинула на зміцнення громадянського суспільства, зростання суспільної активності, ідеї справедливості, національної гідності та державотворення.

Друге питання передбачає комплексний аналіз політичних, соціально-економічних та зовнішньополітичних викликів, з якими зіткнулася Україна після 2014 р. Варто зосередитись на внутрішніх реформах, що проводилися під тиском громадянського суспільства та міжнародних партнерів: оновленні державних інституцій, боротьбі з корупцією, децентралізації, реформуванні системи охорони здоров'я, освіти, поліції, судової системи. У цьому контексті слід проаналізувати перебіг та наслідки президентських і парламентських виборів 2014 та 2019 рр., зміну політичної еліти, формування нових політичних сил. Особливу увагу слід приділити стану економіки в умовах війни: втраті частини промислового потенціалу, девальвації гривні, зростанню цін, зменшенню ВВП, збільшенню залежності від зовнішньої фінансової підтримки. Необхідно проаналізувати поступ у напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції: реалізацію Угоди про асоціацію з ЄС, поглиблення співпраці з НАТО, а також поступову

адаптацію українського законодавства до стандартів ЄС.

Третє питання має висвітлити етапи російсько-української війни від 2014 до 2022 рр. та трансформацію конфлікту з локального збройного протистояння до повномасштабної війни. Варто розпочати з аналізу анексії Криму РФ: обставини окупації, псевдореферендум, реакція міжнародної спільноти. Далі слід розглянути розвиток подій на Донбасі — формування незаконних збройних угруповань, проголошення псевдореспублік, початок Антитерористичної операції (АТО), залучення добровольчих батальйонів, роль волонтерського руху. Особливу увагу слід приділити трансформації АТО в Операцію об'єднаних сил (ООС) у 2018 р., змінам у структурі командування, спробам стабілізувати лінію фронту. Необхідно також проаналізувати дипломатичні зусилля щодо врегулювання конфлікту — Мінські домовленості, переговори в нормандському форматі, їхні результати та обмеження. Завершальним акцентом має стати характеристика обставин початку повномасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р.: передумови, плани агресора, спротив українського суспільства та армії, формування нової фази війни.

Джерельний матеріал для аналізу (зразки)

**Максименкова М. Невідомий Майдан:
Революція гідності в історіях очевидців
(фрагменти)**

[...] У спільному спецпроекті ТСН.ua і Українського інституту національної пам'яті висвітлені події кривавого протистояння на Майдані Незалежності очима свідків: звичайних волонтерів,

музикантів, письменників, медиків, викладачів та просто сміливців, які ризикували своїм життям, майбутнім та творили історію на очах у всього світу [...].

Іван Леньо
1971 року народження,
музикант

Я вважаю, що початком Майдану стала незгода людей з тим, що тодішня влада ставилася до народу як до сміття, постійно брехала.

Ми весь час були на Майдані, бо кожен з нас глибоко в душі усвідомлював: це той час, коли ти можеш вплинути на історію своєї країни, коли ти безпосередньо можеш зробити свій внесок у формування української нації.

На наступний день після побиття студентів, коли Майдан був фактично зачищений, люди зібралися біля пам'ятника княгині Ользі. От, власне, біля цього пам'ятника було дуже багато митців, і саме там зародилася ідея написати пісню «Брат за брата» — вірніше, записати її разом з усіма митцями, художниками, поетами і небайдужими.

Було домовлено з «Останньою Барикадою» — Олесем Донієм і Славком Пономарьовим, що вони формуватимуть музичну сцену Майдану. Це було необхідно, тому що багато музикантів і митців мали бажання звернутися до народу.

Бувало, що ми брали акордеон, трубу і приходили в намети до наших... тепер друзів, а на той момент це були побратими. Ну, наприклад, коломийський намет — наші земляки, і ми часто з ними грілися біля вогнища, грали, співали.

Робили все, що могли, не нехтували нічим: треба було бруківку подавати — подавали, носити шини — носили, співати — ми співали, треба було виступати ввечері — виступали.

Пам'ятаю, як годині об 11-й вечора, саме коли вже якусь частину барикад «беркутів ці» відтіснили, і це вже почалася війна, а сцена продовжувала ще якось існувати. І от... «Давайте щось придумаємо!» — і ми з нашим басистом Володею Шерстюком і Женею Нищуком беремо діджейське обладнання, ставимо сет і крутимо... таку позитивну балканську музику, таку сонячну, життєрадісну, танцювальну, запальну... Це була містика.

Ну от уявіть собі: там щось димить, там горить, тут людей море, там світло то гасне, то з'являється, і оцей такий балканський звуковий ряд.

Це дуже страшне видовище: ранок, 4-та година, і залишилися на сцені... не знаю... осіб із п'ять. Руслана, Нищук, ще якісь політики, Володя Гонський. Залишилися ті, хто не злякався.

Я пам'ятаю, як в одній із сотень потребували захисту. Кажу: «У вас ніхто не стріляє, а щоб стримувати «Беркут», набагато краще придасться мотоциклетне спорядження. Слухайте, давайте ми накупимо багато оцього мотоциклетного захисту. Це і на коліна, і на тіло...» І всі погодилися. На той момент ніхто ще навіть не уявляв, що по людях стрілятимуть.

Згодом хлопець показує дірку на шоломі: «Ось, дивись — це було б на мій голові!» І стає зрозуміло, що ти встиг, що ти врятував йому, можливо, навіть життя!

Сергій Жадан
1974 року народження,
письменник

Я повернувся до Харкова, і до мене зателефонували друзі, які робили флешмоб на площі Свободи, навпроти обласної адміністрації. Ну і, власне, з того для мене Майдан і почався. Під час Майдану далеко не всім ішлося про Угоду про євроасоціацію.

Ми стали проводити щоденні акції, мітинги. З площі Свободи поступово перейшли до пам'ятника Шевченку. Ми там уже не могли збиратися, і наш Майдан відбувався біля Тараса. Ми одразу його розглядали як певний мобілізаційний пункт, бо там збиралися добровольці, які їхали на Київ, там збирали кошти, речі, які ми передавали киянам. Звичайно, харківський Майдан не був таким потужним, як київський, що, в принципі, й зрозуміло. Але в нас усе одно були акції, на які приходило по кілька тисяч людей.

Ми запрошували письменників, музикантів, істориків, журналістів з різних міст. За перші півтора місяця цієї акції у нас виступили Юрій Андрухович, Оксана Забужко, Ірена Карпа, Сашко Ірванець. Багато музикантів приїздило, той самий гурт «Гайдамаки»...

Ми провели кілька цікавих акцій. Так, була акція з перейменування проспекту Леніна на проспект Леннона — зібралося дуже багато людей, був кількатисячний хід. Отак ми проспект і перейменовували.

Всі ми регулярно їздили в Київ, брали участь у мітингах, демонстраціях. Я пам'ятаю, ми виступали там з гуртом «Собаки в космосі». Інші музиканти з Харкова також їздили до Києва.

А вже після Нового року ми зініціювали Всеукраїнський форум Євромайданів. До Харкова ми запросили майданівців з усієї України. До нас приїхало до двох сотень делегатів — практично з

усіх обласних міст і багатьох райцентрів. І це фактично була перша спроба якось окреслити майданівський рух, якось його структурувати, подивитися, як усе діятиме.

Всеукраїнський форум Євромайданів — це справді було щось нове, коли громадянська ініціатива діє у всеукраїнському масштабі. І діє без якогось партійного керівництва, на громадських засадах. Звісно, дуже шкода, що це не перетворилося на справді більш тривалу ініціативу на кшталт польської «Солідарності». Якби не було розстрілів на Майдані, якби не почалися бойові дії на Сході, з цього могла б постати серйозна структура.

Так чи інакше, це та частина громадянського суспільства, яка тоді для себе вже визначила, що вона не хоче жити за тими правилами, вона їх хоче міняти, хоче змінювати країну і систему. Більшість цих людей від своїх прагнень досі не відмовилися.

Я згадую, скільки було священиків на Майдані в Києві, я бачив їх на інших майданах у всій країні: і в Дніпропетровську, і в Кіровограді, і в Західній Україні, й на Донбасі. Так, священики були, їхня присутність була дуже важлива.

За три місяці Майдану особисто мені трапилася велика кількість надзвичайно позитивних людей. У мене те коло спілкування, яке склалося на Майдані, залишається й досі. Ми займаємося волонтерством, постійно їздимо на Донбас з виступами, гуманітарною допомогою.

Я проти створення міфологем, проти міфологізації Майдану, проти витворення з нього якогось пропагандистського матеріалу. Найважливіше завжди мати повну, чесну і об'єктивну інформацію. Це стосується і розстрілів, і кількості загиблих, імен тих, хто віддавав накази, і тих, хто не віддавав, поведінки як представників правоохоронних органів, так і мітингувальників.

Для мене Майдан — це передовсім загиблі люди, це величезна трагедія, якої, на превеликий жаль, не вдалося уникнути. Та кількість загиблих людей мусить нас спонукати до якоїсь подальшої роботи — щоб ми не забували, з чого все починалося. Мені здається, що це страшенно важливо. Треба пам'ятати про тих, хто загинув, з тим, щоб робити користь для тих, хто далі живе.

Юлія Пішта
1983 року народження,
волонтерка, громадська активістка

11 грудня під час спроби штурму я була на барикаді, на Інститутській, і знепритомніла від газу. Тоді подумала, що треба чогось такого навчитися, бо хтось знепритомніє, а я не знатиму, що робити. Саме тоді я познайомилася з Ярославом Кравченком. Він

був медиком, якого саме фаху не знаю, — як на Майдані знайомилися, то зазвичай не розпитували нюансів.

Ярослав був у «Правому секторі», його вже немає — загинув в Ловайську.

Він тоді, пам'ятаю, зібрав нас — шестеро чи семеро дівчат — і провів такий ніби майстер-клас — показував, як надавати першу допомогу: в'язати джгути, штучне дихання робити, коли людині погано, як на ватку солі накладати. Поки він нам це все показував (а ми стояли біля готелю «Козацький»), до нас буквально за годину приєдналося стільки людей — навіть бабусі підходили. Нас згуртувалося осіб 30, які постійно надавали медичну допомогу.

Ярослав як медик завжди був із хлопцями у самому вирі подій, там, де стріляли або чимось кидали. Він відтягував поранених, передавав іншим, а далі, за потреби, їх «швидкі» забирали.

18 лютого я, пам'ятаю, була на роботі, а на Майдані вже почався той страшний штурм. Все місто стоїть, метро перекрили... Я якимось дивом доїхала до «Дорогожичів» — і все стоїть! Все, що в напрямку Майдану від «Дорогожичів», Лук'янівка, вулиця Артема — все стояло! Мені дзвонять люди: «Дуже багато поранених, неси якісь ліки...». Я зайшла в аптеку на Лук'янівці (мусила пішки пройти з «Дорогожичів» до Лук'янівки) — мене попросили купити зеленки, знеболювального, бинтів, таблеток, вати, тампонів, щоб зупиняти кров. Продавець питає: «Це все на Майдан?» Я кажу: «Так». Він мені зробив 50-відсоткову знижку — вважайте, половину купив за свої кошти. Коли виходила з аптеки, він мені крикнув: «Слава Україні!» Я йому: «Героям слава!»

Діставшись до Майдану, кинулася допомагати Ярославу. «Беркут» і ВВівці наступали з Європейської площі. Коли вони барикаду біля «профспілок» знесли повністю (вона була не дуже добре укріплена насправді), почали закидати бруківкою наших хлопців. Багато хто непритомнів. Ми їх піднімали, тягнули до «профспілок» і зразу надавали допомогу — хтось перев'язував, хтось відмивав від крові...

Ярослав високий був, він усе бачив, що довкола робилося. От він мене потягнув через натовп і каже: «Там лежить чоловік, треба його відтягнути, бо затопчуть». Я його тягнула, мені було важко, і я кричала: «Допоможіть мені!» Якись чоловіки взяли його і сказали: «Він мертвий». У мене був такий шок... Я навіть обличчя його не можу згадати...

Ми часто спілкувалися із Сергієм Нігояном. Сиділи біля бочки на барикадах. Він постійно говорив: «Вам Бог дав шанс боротися, а ви нарікаєте».

Бо ми казали: «О, нічого не відбувається, все якесь застійне, скільки ми можемо сидіти на Майдані?»

А Сергій говорив: «Прийде час, і все зміниться. Бог вам дав шанс! Ви хіба не бачите, що Бог через вас говорить до Януковича?.. Все зміниться, прийде час. Коли він настане, ви будете боротися з новою силою на новому етапі. А зараз, якщо так, хай буде поки так».

Андрій Курков
1961 року народження,
письменник

Для мене Майдан став несподіваним. У мене ніби все зупинилося, і робота також, коли Азаров заявив, що ми не будемо підписувати угоду. До речі, я був запрошений на конференцію у Вільнюсі, яка мала передувати підписанню Угоди про асоціацію, і збирався залишатися там на підписання. Але потім нам сказали, що Олександр Квасьневський, німецькі політики не приїжджають, то стало вже зрозуміло, що, скоріш за все, нічого й не буде.

Сам Майдан спрогнозувати було неможливо. Але потім я думав, що жорстокість влади можна було б передбачити. Можна було передбачити, що ця влада не чекатиме, що не буде такої патової ситуації, як за Кучми під час Помаранчевої революції. У цієї влади була інша куль тура, ніби інша традиція насильства — донецька, чи донбаська, в якій виріс і Янукович і до якої звикли всі інші, кого він привів до влади.

Радикалізація Майдану була закономірною, тому що, я вважаю, барикади на Грушевського були побудовані для того, аби провокувати і міліцію, й «Беркут», і владу. Тобто туди йшли люди, які хотіли, щоби сутички були фізичними. І серед тих людей, я думаю, було чимало таких, хто пройшов Помаранчеву революцію і вважав, що та революція програла, оскільки не пролилася кров, не була принесена жертва, а без жертви нічого не змینیш.

Порівняно з Помаранчевою революцією роль митців у цьому Майдані була набагато слабшою.

Під час цього Майдану в перший місяць дискусії велися навколо наметів, але дискутували між собою тільки майданівці, й лише інколи, дуже рідко, приходили ті, що були з ними не згодні.

Це вже було схоже на революцію більш-менш самоосвічених селян і робітників. Було там, звісно, багато дрібних бізнесменів, які теж грамотно все розкладали по полицях.

Та дуже багато було і людей... я б сказав, опортуністів, але не в негативному значенні цього слова... яких ніби «затягла» оця

атмосфера революції, яким спочатку взагалі просто подобалося там стояти, разом з іншими відчувати свою дотичність до великих подій, які змінять історію.

Під час Майдану я почав писати книгу про ті події. Вона називалася «Щоденник Майдану» і готувалася для австрійського видавництва замість книжки nonfiction про Україну. Ми вирішили з видавцем, що я щодня записуватиму те, що буду бачити, чути і думати, і надсилатиму перекладачеві, а він перекладатиме і відправлятиме видавцю. В принципі, від 21 листопада до 24 квітня я так і робив.

Знаю, що моя книга допомогла людям зрозуміти ці події, бо дуже багато політиків говорили мені про це. Наприклад, Карл Білльдт, коли ще був міністром іноземних справ Швеції, сказав мені, що з моєї книжки він усе зрозумів у сто разів краще, ніж з газет. Те саме говорив англійський політик Вільям Бах, який у Палаті лордів опікується Україною.

Майдан справив великий вплив на письменницьке середовище. Поезія стала громадянською, більш патріотичною. Багато письменників перестали писати прозу. Художня проза зникла, й активні письменники почали писати публіцистику, колонки, пости у Фейсбуці. Поступово з'явилася нова українська література — батальна, воєнна, якої не було від 1991 року, тобто від радянських часів.

Письменники стали набагато заангажованішими у соціальні, політичні процеси, і тепер є небезпека, що вони служитимуть державі навіть тоді, коли у цьому не буде потреби. Відомо, що в Росії є нормою ситуація, коли письменник обслуговує систему, і за це вона своїм коштом «возить» його всім світом книжковими ярмарками, видає його твори, нагороджує преміями. У нас цього немає, у нас була повна незалежність мистецького середовища від державних установ.

Отець Петро Жук
1978 року народження,
ректор-протоієрей Київської Трьохсвятительської
духовної семінарії УГКЦ

Новопосталий храм був дуже живим — таким, знаєте, серцем духовного життя. Цей храм функціонував як екуменічний. Можливо, це ще один колосальний дарунок Майдану нашому суспільству. Під час нього жоден священик не ставив питання щодо конфесії. Всі безперервно молилися в цьому наметі — приходили, брали ризи, передавали їх один одному, молилися, і не було жодних таких питань. Оця внутрішня солідарність, об'єднання

заради добра і майбутнього України стерло із сердець, з думок конфесійні протистояння і догматичні проблеми, фактично показало, що вони є другорядними і зовсім не важливими.

І не тільки церкви поєдналися через богослужіння. Тут було щось інше — таке глибоке відчуття братерства і солідарності, яке аж бриніло в цій капличці, — це, напевно, ні з чим не порівняти. І воно дало, мені здається, плід, який проростає до сьогодні.

Інший цікавий момент був пов'язаний із тим, що молоді хлопці та дівчата, які на Грушевського готували «коктейлі Молотова», приходили до нас за благословенням. І для нас, священників, тоді не стояло питання — благословляти чи ні. ...Підходить чоловік, у руках ящик «коктейлів Молотова», і каже: «Отче, благословіть, я йду наперед». І звичайно, вділялося благословення, і ми обнімали тих хлопців, і хотіли, щоб вони відчули ту нашу підтримку, відчули, що ми не є якимись сторонніми спостерігачами, що навіть тією спільною молитвою, яку чинимо, стоячи там, ми просимо у Бога благословення для них.

Згадаймо той вітер, який постійно дув від наших барикад — чи то на Грушевського, чи по Інститутській, чи на Майдані. Дим завжди (і це було символічно) повертав у бік силових структур, які воювали зі своїм народом. Це також величезний досвід віри, який здобували люди.

Жодного разу церква не подала голосу за те, щоб когось убивати або чинити якесь насильство. І ми ніколи не погоджувалися на насильство, це також правда. Тому що мовчати, коли коїться зло, — це також зло. І прийняти зло — це зло. Тому, мені здається, таким яскравим був момент, коли священники стояли між двома силами на Грушевського — це був ніби символ того перемир'я, яке давало змогу зберегти життя як з одного, так і з іншого боку.

Олександра Дубічева
1985 року народження,
маркетолог

Мені зателефонували близько 2-ї ночі, сказали, що у них є поранений. Кульове поранення: вхідний отвір десь біля ока, вихідний — за вухом, але мозок не постраждав, і може жити. Ми його привезли до лікарні, якої я не можу називати. У нас була така дуже жорстка домовленість, що без кульових. Але я телефоную, кажу: «Слухайте, там хлопець, 19 років. У нього обличчя просто розволочене. Врятуйте!»

Вони офтальмолога привезли. Йому закрили одне око, а друге довелося видалити, бо було пошкоджене. О 4-й ночі ми знайшли

пластичного хірурга, який погодився приїхати в іншу клініку і прооперувати пацана. Потім я бачила у Фейсбуці його фотографії. У нього немає ока, він ходить з такою пов'язкою, піратською. Такий красивий хлопець... Просто дуже красивий! Це було дуже класно, тому що я рідко бачила своїх «похресників». Я була такою «людиною на телефоні» — на ноутбучі, в Інтернеті. Іноді я днями не виходила з дому.

Усі знали, що буде серйозне протистояння. Ніхто не усвідомлював, що снайпери будуть розстрілювати людей з дерев'яними щитами...

Вночі зателефонували медики. Це 19-го вже було, здається. Даша телефонує і каже: «Пиши!..» І вона мені диктує, що називається, список «А». Тобто наркотичні речовини, заборонені до продажу в Україні.

Я кажу: «Дашо, ти мені зараз на 6 років по телефону нарозповідася!» Вона каже: «А я зараз дам анестезіологу слухавку». І мені анестезіолог говорить: «Розумієте, в нас тут люди помирають від больового шоку. І ми нічого не можемо з цим зробити».

І тут я зіткнулася з необхідністю серед ночі десь узяти препаратів зі списку «А». Там було не шість — там на вісім років ув'язнення. Я обдзвонила знайомих медиків, і вони так само сказали: «Ти нас хочеш у в'язницю засадити? І взагалі, ми не маємо доступу до таких препаратів». О'кей. Я взяла і спокійно написала у Фейсбуці пост: «Любі наркомани! Хто знає наркоманів? Хто знає тих, хто знає наркоманів? Здавайте мені своїх бариг». Минуло хвилин 20. Мені написали: «Є отаке, отаке й отаке». Я кажу: «Ось із цього списку треба оці два». Спитали тільки: «Куди везти?» Мабуть, це був якийсь наркодилер, який поїхав і привіз що треба.

Або бізнесмен один... Кажу йому: «Ти мені пробач, будь ласка. Але тут така історія, що потрібні наркотики. Я знаю, що в тебе нема. Що ти не знаєш нікого, в кого є, але я просто всім кажу». Півгодини проходить. Від нього SMS: «Телефон такий. Скажи, що від такої там жіночки. Набирай». Набираю. Мені кажуть: «Така адреса. Приїжджай сама». Я така: «Зараз! Сама прийду, ага!» Викликаю Автомайдан. Мене везуть, наглядають. А там такий собі дядько, вигулює собак. Я до нього підходжу, він мені: «Пішли, із жінкою познайомлю!» Познайомив із жінкою. Я так розумію, це все були перевірки. Він анестезіолог в одній з лікарень, і має доступ. Ми поїхали до нього на роботу. Він виносить АТБнний новорічний пакет, літрів 30, мабуть, напхот напханий пакунками.

Їдемо на Майдан. Він заходить у кожну з цих «операційних», каже: «Хто тут анестезіолог?» І він дістає той пакет і показує

йому. Ці анестезіологи Майдану хто як реагував: хтось заплавав, хтось на шию йому кинувся! Людина ризикнула всім заради них.

Такі історії кожен день траплялися. Треба просто вийти до людей, відкрити очі і ти побачиш отакі чудеса маленькі. Або дуже великі.

Микола Перетятко
1953 року народження
фізик, викладач

Я був у школі 18 лютого, працював. У мене був увімкнений приймач, і я слухав, що відбувається в цей момент на Майдані. Зібрав свої книжки, зошити, взяв рюкзак і рушив у бік Майдану.

Я вирішив якось озброїтися, щоб не стояти голіруч. В одному з наметів був чоловік років п'ятдесяти. Знайшов палицю десь понад метр підхожої товщини. Трішки її мені загострив для руки, щоб зручно було брати. Я за неї взявся, як за меч — для мене це вже була зброя.

Ну, і я пішов вибирати собі, так би мовити, бойову позицію — де я буду зустрічати свого ворога. Підійшов до пам'ятника засновникам Києва. А о 8-й вечора почався спуск силовиків від Жовтневого палацу. Ми намагалися каменюками відігнати силовиків, щоб вони не підходили до нас близько.

Потім мені впало в очі, що серед цих наступальників з'явилися люди з гвинтівками. З лівого боку Інститутської вони почали пристрілюватися до тих активістів, які стояли ближче до них.

І раптом я побачив червоний спалах. З рушниць. Але ця куля була не проста, швидше за все, картеч. Я побачив спалах і на його тлі — чорну пляму. А потім воно почало розділятися. І частина заряду якось дугою полетіла до мене, просто на мене, у мій бік. І я, мабуть, просто інстинктивно розвернувся трохи обличчям. Ледь-ледь. Основний заряд пройшов повз мене і вдарився в щити людей, які стояли одразу за мною. Я почув дуже сильний дзвін. А мені, коли я відхилився, один заряд потрапив трохи вище очей, а інший — трохи нижче. Око заплигло, я перестав ним бачити. Подумав, що, напевно, його вибили.

Одна дівчина взяла мене за руку і провела на перший поверх Будинку профспілок. Мене тут же оглянули. Око почало дуже каламутно, але бачити. Лікар подивився, сказав, що воно неущко-джене.

Після цього я вирішив повернутися на місце, на свою бойову позицію.

Коли я повертався, побачив вогненний вал, що рухався від рогу «профспілок» у бік пам'ятника засновникам Києва — він ішов під кутом. Туди щось кидали... Ніби створювали нову охоплену полум'ям барикаду. Люди почали активно передавати і бруківку, і запальні матеріали до цієї охопленої полум'ям барикади.

Я трішки відійшов ближче до колони, бо там такі місця, що теж міг би статися прорив. Після того, як силовикам машиною вдалося збити частину охопленої полум'ям барикади, одразу в цей проміжок кинулися «беркутівці». У мене виникло бажання своїм «мечем» захистити наших майданівців.

Певно, така думка у багатьох людей старшого покоління на Майдані виникала. Разом із розумінням своєї відповідальності за те, що не змогли ми в державі раніше лад навести.

Я почав досить хутко просуватися до «беркутівців». Підійшовши, одразу ж завдав удару першому, хто стояв поруч зі мною. По касці. Але він встояв і почав діставати свій кийок. Тоді я вже другим ударом стукнув так, що у нього той кийок упав і рука опустилася.

Я ще завдав кілька ударів, і тут побачив, що до мене наближається якась пляма. Пострілу я не почув. Там шум такий був... Я відчував, що до мене наближається жовта пляма, схожа на долоню. Я ще подумав, що це хтось кийком замахнувся. Я знепритомнів, потім отямився, швидко знайшов свої окуляри, палицю — зброю свою — забрав.

І бачу, що мене захищають наші — люди, які стояли зі щитами, швидко висунулися вперед і стали мене боронити, щоб, поки я лежав, мене не затоптали...

Катерина Кувіта
1985 року народження,
юрист, громадська активістка

На Майдан вийшла від першого дня, коли Мустафа Найєм розмістив у Фейсбукі свій відомий допис про чай.

Я мала автівку, і вже через два тижні, коли організувався Автомайдан, я до них долучилася. Спочатку в Автомайдані у мене не було жодного знайомого. Люди просто під'їжджали в якесь місце, ставали в колону, брали прапорці і їхали. Зазнайомилися дуже швидко — люди відкриті, було дуже-дуже приємно, всі жартували, сміялись.

В Автомайдані були люди, середній вік яких складав десь 35 років, загалом — від 30 до 50. Жінок і чоловіків було приблизно порівну. Ще спочатку, коли не було штабу в Укрдомі, можливо, чоловіки кількісно переважали, оскільки тоді це були переважно

водії, а вже коли з'явився штаб, то до Автомайдану приєдналася велика кількість дівчат — запрацювала гаряча лінія, потрібно було здійснювати моніторинг...

Наше основне завдання було — привезти Майдан додому до можновладців. Тому що коли Майдан стояв на Майдані Незалежності, то їх це бентежило, але не так, як коли ми приїжджали до них додому, коли називали їхні адреси. І від цього вони були дуже злі.

Ми намагалися триматися правового поля. Це була наша позиція, і ми неодноразово робили заяви про це.

Перші наші поїздки, скажімо, до Нового року, були більш-менш безпечними. Хоча коли ми їхали до Ключова, заїхали у вузький провулок і побачили, що там чергують якісь автівки. Вони намагалися нас заблокувати. Це був перший такий «дзвіночок» — своєрідне попередження про майбутні неприємності.

В Автомайдані був організаційний комітет. Цей кістяк генерував якусь акцію, пропозицію, потім це все виносилося на загальну більшість випадків усі погоджувались. Усі питання вирішували на вулиці — доки не потрапили в Український дім.

Я входила до організаційного комітету, займалася сторінками у Фейсбуці, медійним супроводом, аналітикою подій.

У мене на той час під будинком уже чергували «ті тушки» — ми неодноразово їх ловили. Ситуація, що склалася, була досить серйозною. Була підозра, що всередині Автомайдану, можливо, є якісь спеціально (спецслужбами чи не спецслужбами) «втиснуті» люди. Почали зникати інші наші активісти. Було незрозуміло, на кого можна покластися: хто справжній активіст, а хто «засланий козачок». Нікого з Автомайдану я доти особисто не знала. Багато людей через певні моменти пересварилися. Склалася критична ситуація, і враховуючи ці фактори, я вирішила, що треба певний час перечекаати, сховатися, і на два тижні вилетіла з країни. Там продовжувала займатися адмініструванням соціальних мереж — на той час це було дуже важливо, адже і Фейсбук, і Твітер були основними засобами комунікації, до того ж потрібна була координація активістів — певні речі можна було робити дистанційно.

Недовіра виникла після кількох неприємних ситуацій, у які потрапили активісти Автомайдану: побиття, напади «ті тушок», блокування... Коли ти розумієш, що певні люди в Автомайдані могли, як мінімум, спрогнозувати це, а як максимум — знали напевне, що так буде, постає запитання: наскільки можна покластися на декого з координаторів руху? Після кількох неприємних сутичок виник Автодозор. Другий розкол відбувся вже після

завершення Майдану, коли повернулися лідери і почали з'ясовувати, хто з них «найбільший» і «найкращий».

Джерело

Постанова ВРУ про усунення В. Януковича

ПОСТАНОВА Верховної Ради України Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України

(Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 11, ст. 158)

Враховуючи, що Президент України В. Янукович самоусунувся від виконання конституційних повноважень, що загрожує керованості держави, територіальній цілісності і суверенітету України, масовому порушенню прав і свобод громадян, виходячи з обставин крайньої необхідності, виражаючи суверенну волю Українського народу, Верховна Рада України постановляє:

1. Встановити, що Президент України В. Янукович у неконституційний спосіб самоусунувся від здійснення конституційних повноважень та є таким, що не виконує свої обов'язки.

2. Відповідно до пункту 7 частини першої статті 85 Конституції України призначити позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 року.

3. Ця Постанова набирає чинності з моменту її прийняття.

Голова Верховної Ради України О. ТУРЧИНОВ
м. Київ

22 лютого 2014 року
№ 757-VII

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-18#Text>

Навчальне видання

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

*навчальний посібник
для студентів неісторичних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

Відповідальний за випуск
Макетування

**Олександр Добржанський
Тарас Ковалець**

Тексти подані у авторській редакції

Підписано до друку 01.10.2025. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Умов.-друк. арк. 19,8.
Обл.-вид. арк. 21,3. Зам. Н-072.
Видавництво Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2
e-mail: ruta@chnu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002 р.